Orhan Koloğlu

60.yıl

OSMANLI DÖNEMİNDE BASIN TEKNİKLERİ VE ARAÇLARI

Orhan Koloğlu'nun

OSMANLI DÖNEMİNDE BASIN TEKNİKLERİ VE ARAÇLARI'nı

inceleyen çalışması

İstanbul
2010

Orhan Koloğlu

İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları

© Tüm hakları saklıdır. Bu eserin tamamı ya da bir bölümü, 4110 Sayılı Yasa ile değişik 5846 Sayılı FSEK'nu uyarınca kullanılmazdan önce hak sahibinden 52. maddeye uygun yazılı izin alınmadıkça, hiçbir şekil ve yöntemle işlenmek, çoğaltılmak, çoğaltılmış nüshaları yayımlamak, satılmak, kiralanmak, ödünç verilmek, temsil edinmek, sunulmak, telli / telsiz ya da başka teknik, sayısal ve/ veya elektronik yöntemlerle iletilmek suretiyle kullanılamaz.

ISBN: 978-975-404-866-7

Genel Yayın Koordinatörü

Prof. Dr. Suat GEZGİN

Editör

Orhan KOLOĞLU

Grafik Tasarım / Yayına Hazırlık / Redaksiyon

Öğr. Gör. Süleyman TÜRKOĞLU
Araş. Gör. Hülya SEMİZ

Kapak Tasarımı

Öğr. Gör. Süleyman TÜRKOĞLU

Baskı

İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Kaptan - ı Derya İbrahim Paşa Sokak
34452 Vezneciler / Beyazıt / İstanbul
Tel: (0 212) 440 00 00 - 10054
Faks: (0 212) 440 03 16

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ V

MATBAANIN KURULMASI VE GELİŞMESİ 1

İlk Arap harfli matbu kitaplar Avrupa'dan 2
İbrahim Müteferrika'nın sahneye çıkışı 6
Ulema'nın onayı 11
Müteferrika'dan sonra matbaacılık 16

HABERLEŞME 31

Devletin haber ağı 31
Haber Kaynağı 35
Avrupa'ya kendini anlatmak için yöntem arayışı 43
Ajansların doğuşu, telgrafın etkisi 53
Milli Haber Ajansı ihtiyacının belirmesi 57
Anadolu Ajansı'nı gerektiren ortam 69

FOTOĞRAF VE KLİŞEYLE RESİMLİ YAYINA GEÇİŞ 76

Minyatür'den fotoğrafa 76
Musavver (Resimli) yayınların başlaması 84
Basın fotoğrafçılığının başlaması 91
Foto-Röportaj örneği 93

İLAN'DAN REKLAM'A 102

Serbest piyasa'yı tanımağa başlarken 102
Amerikan ilancılığına özlem dönemi 109
İlancılığın mesleğe dönüşmesi 117

GAZETE KÜLTÜRÜ'NÜN ÖNE GEÇMESİNDE DİL'İN ROLÜ 124

Devlet ve yaşam dili olarak Türkçe 124
Osmanlı basınının batı kültürünü aktarmaya başlaması 132
Türkçe'nin çağdaşlaşırken Doğu dillerini etkileyişi 143
Gazete Kültürü'nün Kitap Kültürü'nün önüne yerleşmesi 154

TİRAJ-DAĞITIM- GAZETECİNİN KAZANCI 172

Günlük gazeteye geçme süreci 172
Tiraj ve sayfa sayısı 175
Dağıtım-Kıraathane-Müvezzi-Promosyon 180
Başyazar neyle geçinir 191
Muhbir'in yaşam koşulları 199

BASIN MESLEK KURULUŞU 208

ÖNSÖZ

Okuyucu için gazete, kağıda basılmış olan bilgilerden ibarettir. Ancak basın dendiğinde bunu hazırlayan ve mesleğin bambaşka alanlara yansımasına yol açan çalışmaları da göze almak gerekir. Günümüzde etkileri daha da artmış olan bu alanların, Osmanlı'daki evrimlerini belirlemek için:

Matbaanın bizdeki kuruluş ve gelişmesinde, haberleşmenin ajans kuruluşuna geçişinde, fotoğraf ve baskısının ilerlemesinde, reklamcılık mesleğinin oluşumunda, halka ulaşmak için dağıtım mekanizmasının işleyişinde, yazar ile muhabir denilen haber toplayıcının yaşam koşullarında, örnek edindiğimiz Batı Dünyası ile olan farklılığımız ve sonuçları saptamak için özellikle inceleme yaptık.

Bu sayede, genel kültür düzeyimizin belirlenmesi hususundaki çok önemli bir etkiyi de sunmak imkanını bulduk. Batı Dünyasında Rönesans, Reform ve Aydınlanma aşamalarına matbaanın önce kitap kültürü oluşturmasıyla varıldığı, gazeteyle alınan bilgilerin ise kısa vadeli bilgiler aktardığı bilinir. Bizde ise, kültür oluşturmayı gazete yayınları üstlenecek kitap arka planda kalacaktır. Böylece Cumhuriyet dönemini araştıracaklara karşılaştırma ve bu dengeyi ne derece değiştirmiş olabildiğimizi saptamada temel bilgiler sağlamış oluyoruz. Bu eserimin yayınlanmasını sağladığı için İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dekanlığına içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Orhan KOLOĞLU

Orhan Koloğlu

ÖNSÖZ

Kitle iletişim araçlarının işlevleri sıralanırken özellikle "enformasyon kaynağı" olması teorik olarak birinci sıraya yerleştirilir. Pratikte bugün için bu durumun böyle gerçekleştiğini özellikle görsel basın için söylemek pek olası olmamakla birlikte prensip olarak basının işlevinin kamusal bir nitelik taşıdığını vurgulamak gerekir. Elbette basın eğlendirirken de toplumsal bir gereksinime yanıt vermektedir, ancak basının kamusal sorumluluğundan söz edilecekse, bunun özellikle "bilgilendirme" ve "enformasyonla" mümkün olduğu vurgulanmalıdır. Öncelikle kitle iletişiminin bu özelliği toplumsal yaşam için çok önemli bir sorumluluktur. Dolayısıyla bu sürecin pürüzsüz, gölgesiz, bağlantısız yaşanması yaşamsal değerde bir zorunluluktur. Politik açıdan bunun hak ve özgürlükler bağlamında değerlendirilerek hukuksal güvenceye alınması ideal bir yapılanmadır. Gerek Türkiye, gerek dünyadaki örneklerine bakıldığında bu ideal durumun erişilmesi güç bir nokta olduğunu bilmekle beraber, böylesi bir hedefin benimsenmesi de bugünün gerekleri arasındadır.

Hiç kuşkusuz bu ideal yapılanmanın bir de arka bahçesi ve hazırlık süreci bulunmaktadır. İşin arka bahçesi, daha doğrusu mutfağı olarak tanımladığımız sürecin de özenle değerlendirilmesi, dikkate alınması gerekir. Çalışanların çalışma koşulları, mesleğin yaşadığı sıkıntılar basına dönük yapılacak değerlendirmelerde önemsenmesi gereken noktalardır. Bilindiği üzere teknolojik gelişim bu noktada, basın çalışanları için önemli bir rahatlık sağlamıştır. Tüm bunlara karşın gazetecilik mesleğinin tarihsel gelişimini matbaanın kuruluşundan, haber ajanslarının kuruluşuna, fotoğraf ve baskı tekniklerinin gelişimine ve dağıtım ağlarına kadar yaşadığı serüveni sorgulamak ve bilinmeyenleriyle ortaya çıkarmak gerekir.

Orhan Koloğlu, uzun yıllardır ürettiği çalışmalarına bir yenisini ekleyerek bu süreci aydınlatmaya çalışmış ve çok önemli saptamalarda bulunmuştur. Özellikle Batı toplumlarındaki gelişim süreciyle bizdeki süreci karşılaştırma adına Koloğlu'nun yapıtının önemli bir boşluğu doldurduğunu söylemek olasıdır. Genel kültür düzeyinin belirlenmesinde basının payı konusundaki değerlendirmelere olanak tanıyacak verileri Koloğlu'nun çalışmasında yakalamak mümkündür. Elinizdeki çalışma, aydınlanma sürecinde kitabın ve gazetenin etkinliklerini karşılaştırma-

ya yardımcı olacak birçok ipucunu barındırmaktadır. Söz konusu ipuçlarının birçok çalışma için çıkış noktası olabileceği söylenebilir. Örneğin Batı'daki aydınlanmanın matbaanın icadı ve kitapla gerçekleştiğini, bu durumun bizde ise matbaa ve gazete olarak olgunlaştığını ileri sürmektedir. Bu durumun evriminin nasıl gerçekleştiği konusunda çok önemli bilgileri bu çalışmada okurlarıyla paylaşırken, çok önemli bir katkıyı da akademik yaşamımıza eklemektedir.

Orhan Koloğlu'nun bugüne kadar gerçekleştirdiği birçok özgün çalışmanın temel başvuru eserleri arasında yer aldığını belirtmek gerekir. Bu çalışma da diğer özverili çalışmaları gibi çok önemli bir başvuru kaynağı olacaktır. Özellikle genç kuşakların, basın tarihini dünya ve Osmanlı-Türkiye eksenli olarak karşılıklı olarak öğrenmelerine yardımcı olacak bu çalışma, aynı zamanda birçok araştırma için de rehber niteliğindedir.

Uzun soluklu çalışmalarını bizimle paylaştığı için Orhan Hoca'ya gazetecilik öğrencileri ve araştırmacıları adına sonsuz teşekkürler…

Prof. Dr. Suat GEZGİN
İstanbul Üniversitesi
İletişim Fakültesi Dekanı

MATBAANIN KURULMASI VE GELİŞMESİ

Francis Bacon (1561-1626) *"Modern çağları açan üç öge basımevi, barut ve pusuladır"* diyor. Basımevi'ni ilk sırada belirtmesi rastlantı değildir. Barut, insanlığın başından beri süre gelen savaşlarda başarı için yeni bir araçtı. Pusula, artık açık denizlere yönelmiş bulunan seferlerin hedefe ulaşmasını sağlayan bir aygıttı. Üretim ve kullanımları da nisbeten dar çerçeveli kesimlere bağlıydı. Basımevi ise, o zamana kadar yalnız gayet sınırlı sayıdaki seçilmişlere tanınan bilgi edinme ve haberleşme hakkının, toplumun tabanına sınırsız şekilde mal edilmesinin aracı olmuştur. 15. Yüzyılın ortasından başlayarak Orta Avrupa'dan çevreye yayılan bu teknoloji, böylelikle Orta Çağlardan kopuşun, modern dünyaya damgasını vuran Rönesans'ın ve Reform'un en önde gelen aracı oldu.

Başta Osmanlı olmak üzere bütün Doğu toplumlarının bu devrimci teknolojiden ancak birkaç yüzyıl sonra yararlanmaya başlamaları ise, çağdaşlaşmalarının gecikmesinde başlıca rolü oynamıştır. Oysa, her üçünün de Asya'nın, açıkçası Çin'in ürünü olduğu bilinir. Konumuzu oluşturan basımevi bu ülkede M.S. II. Yüzyıldan beri biliniyordu. Komşuları olan Japonya, Kore ve Uygur Türklerince de kullanılmıştı. Taş ve tahta kalıplara kazınan metinlerin baskıyla çok sayıda kopyasının çıkarılması yöntemi ile ilk haber yaprağı (Gazetenin öncüsü) Avrupa'dan yedi yüzyıl kadar önce basılmıştı. Hatta bu metodla basılmış Buda dini kitabı bile bulunmuştur.

Böyle bir öncülüğe rağmen baskıcılık tekniğinin toplumun tabanına mal olmamasının sebebini, Doğu toplumlarındaki yönetim sistemi ve ekonomi anlayışında aramak gerekiyor. Çin'de yayınlanan haber yaprakları devlet memurlarına İmparatorun öğrenmelerini istediği bilgilerin ulaştırılması amacıyla sınırlıydılar. Halk kütlelerinin yönetime doğrudan katılmadığı bir sistemde yayınların sadece seçilmişlere ulaştırılmasıyla yetinilmesi doğaldı. Aslında Avrupa'da da feodal yapı egemendi ve o da tabanın, üzerinde yargı yapmalarına izin verilmeyen bilgilere ulaşmasına karşıydı. Bu kısıtlamayı bertaraf eden, ekonomide serbest piyasa düzeninin kökleşmesi oldu. Burjuva sınıfı böylece belirdi ve aristokrasi ile kiliseye karşı en büyük silah olarak basımevinin ürünlerini kullandı. 1500 yılına varıldığında Avrupa'nın 300 kentinde 1700'den fazla birimin çalıştığı ve o güne kadar 40 bin başlık altında 15-20 milyon adet kitabın

satışa çıkarıldığı hesaplanmıştır. Öncelikle kitap üretimine ağırlık verildiği ve toplumda "kitaba dayalı kültür"ün geliştirildiği farkedilir. Böylece okur yazarlığın sadece aristokratlar ve din adamlarıyla sınırlı kaldığı ortamdan çıkılmış, her birey kendi evinde okuyup değerlendirme yapabilecek imkana kavuşmuştu. Ünlü Fransız hümanist yazar *Rabelais*, daha l530'da değişikliği şöyle saptamıştı:

> *"Artık okumayan kalmadı. Hırsızlar, cellatlar, meyhaneciler, seyisler ve halkın aşağı tabakası bile eskinin doktor ve alimlerinden daha bilimli, kadınlar ve çocuklar bile okuyor."*

Kitap ve haber yaprakları yayınıyla başlayan baskıcılık 17. Yüzyılın ilk yıllarında süreli gazetenin ve de l660'da günlük gazetenin belirmesiyle tam egemenliğini kurmuş oldu. Artık, uzun süre yaşarlılığa sahip olan *"Kitap kültürü"*nün yanısıra bir de *"Gazete kültürü"* oluşuyordu. Bu, gündelik haberlere dayalı ve daha çabuk değişen bilgi akımını sağlıyordu.

18. yüzyılın ortalarına yaklaşırken, 300 yıllık bir sürecin sonunda Avrupa'da 1,5 milyon başlık altında 1,4 milyar adet kitap yayınlanmıştı. 1711 yılında sadece Londra'da yayınlanan 10 gazetenin yıllık toplam tirajları ise 2.5 milyon nüshaya yaklaşıyordu ki bu günde 7 bin gazete satıldığı anlamına gelir.

İLK ARAP HARFLİ MATBU KİTAPLAR AVRUPA'DAN

Osmanlı ülkesi ilk matbaayı, daha 1490'larda, İspanya'dan göçe zorlanmış olan Yahudilerin getirdikleri tesislerle tanıdı. Daha sonra, 1567'de Ermeniler, 1610'da Lübnan'da Maruniler, 1627'de Rumlar basımevlerine sahip oldular. Ancak bunların din adamlarının kontrolu dışına çıkamaması – yani büyük yoğunlukla dini yayınlar yapmaları – kadar, ülkede egemen olan serbest piyasa anlayışı karşıtı ekonomik düzen de, kendi cemaatlerinin tabanına bile büyük etki yapmalarına izin vermedi. Bilindiği gibi bütün İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı'da da ekonomi devletin ve loncaların kontrolu altındaydı ve narh sistemi, yani fiyatları devletin belirlemesi sistemi, geçerliydi. Dolayısıyla burjuvanın oluşmasına zemin hazırlayan özel girişim gelişemiyordu. Nitekim matbaalar Avrupa'da kitaptan sonra haber yaprakları ve nihayet gazeteyi topluma sundukları halde, Osmanlı'daki Gayri-Müslimlerin matbaaları

– hem de aralarında ticaret işleriyle yoğun şekilde ilgili olan Yahudiler çoklukta olduğu halde –bu haberleşme araçlarını üretememişlerdir.

Şunu da eklemeliyiz ki, Osmanlı düşünürlerinin matbaanın varlığından haberdar olmadıkları söylenemez. Nitekim Peçevi ünlü tarihinde (1640'lar) *"Kâfirlerin basma hat ile kitap üretme icatları garip bir sanattır ve hakkını vermeli özge icattır" der sonra da ekler: "bu sanatta bin cildin üretimi bir cildin hatla yazılması kadar zahmetli olmaz."*

İslam aleminin bu alanda harekete geçememesi karşısında, Arap harfleriyle basma kitap alanında da öncülüğe Avrupa sahip oldu. Her ne kadar Maruniler bu alanda ürün veriyor idiyseler de, çoğunlukla Hıristiyanlıkla ilgili olan yayınlarının Avrupadakine benzer bir taban oluşturması bahis konusu değildi. Türkçe, Arapça, Farsça yayın yapan Avrupa'daki basımevleri, 16. yüzyılda dört, 17'de onaltı ve 18'de on ülkenin 25 kentinde faaliyetteydiler. Oriyantalizmin ve oriyantalistlerin büyük bir ivme kazanması böylece başlar. Sadece Arapça olarak, 16. Yüzyılda onaltı, 17'de doksandört, 18'de doksanbeş eser yayımlamışlardır. Bu arada Kur'an Meali çevirilerinin çokluğu dikkatten kaçmaz. 16. Yüzyılda altı, 17'de yirmibir ve 18'de otuzaltı tanedir. Bir Fransız'ın *(André du Ryer)* çevirisinin 128 yılda (1647-1775) yirmi yeni baskı yaptığı saptanmıştır. Bu yoğun çabaların, ucuz Arapça Kur'an basıp bol satışla yüksek kârı hedeflemesi doğaldı. Nitekim bir İngiliz'in 17. Yüzyılda gemiyle bol sayıda bu tür bir Kur'an baskısı getirdiği ve bunların - kutsal kitabın yanlış dizilmiş olabileceği düşüncesiyle – Osmanlı yönetimince Marmara denizine atılarak yok edildiği bilinmektedir. Fransızların kurdukları *"Dil Oğlanları Mektebi" d*e öğrencilerini İstanbul'a göndermiş, doğu dillerini ve İslamın yapısını yerinde öğrenmelerini sağlamayı hedef edinmişti.

Ayrıca Avrupa'dan gelen kitaplara karşıtlıkta Hıristiyanlar arası çekişmelerin rol oynadığına da dikkati çekmek gerekiyor. Genellikle Ortodoks olan Doğu Hıristiyanlarına yönelik Katolik ve Protestan propaganda yayınları da – bu kilisenin ve Museviliğin de koruyucusu olduğu bilinen – Bâbıâli tarafından engelleniyordu.

Din alanındaki hassaslığına karşılık Osmanlı yönetiminin din dışı yayınlara karşı hiçbir önyargısı yoktu. III. Murat zamanında (1574-95)

bir yabancı kişi Türkçe kitap basmak ve gümrük resminden muaf tutulmak için izin istemiş ve almıştır. 1588'de kitabını basıp fermanı da başına koymuştur. 1594'te Roma'da basılan *"Kitab-ı Tahriri Usul-ül Üklides"* e eklenen bir fermana göre III. Murat *"Frengistan'dan ticaret için getirilen değerli Türkçe, Arapça ve Farsça kitapların alım ve satımına engel koyanlara karşı, ticaretlerinde serbest bırakılmalarını ve şer'i şerife ve ahitname-i hümayuna aykırı davranılmamasını"* emretmiştir.

"Avrupa'da matbaa burjuvazinin silahı olarak müthiş bir hızla gelişir ve daha 16. yüzyıldan itibaren Arap harfli kitap üretmeye dahi yönelirken, Osmanlı toplumu neden o teknolojiyi benimsemedi?" sorusu kaçınılmaz oluyor. Topu, barutlu silahı, hatta bir ölçüde yabancı olduğu denizcilik tekniklerini Avrupa' dan almaktan çekinmeyen ve bu sayede İstanbul'a sahip olan Türklerin, hele yukarda da belirttiğimiz gibi, Sultan/Halife'inin onay verdiği bu teknoloji ile ilgilenmemesi şaşırtıcı görünüyorsa da toplumun yapısı ile ilgili sebepleri vardır:

Birincisi, ekonomik düzenin devlet güdümlü olmasıydı. Fiyatları tüccar değil, narh sistemiyle devlet belirliyordu. Bunun toplumu iktisadi sömürüden koruma ve gerektiğinde sıkıntı çeken yerleri devlet kararıyla rahata kavuşturma yöntemine dayalı bir sistem olduğu malumdur. Ayrıca Osmanlı'nın başlangıçtaki hızlı başarısında, Feodalite'yi yıkarak, rol oynamış olduğu için hemen terki pek kolay olmayan bir sistem olduğu bellidir. Esasen Osmanlı sosyal yapısı – Avrupa' daki soylu ve rahip egemenliğinin aksine - en alt tabakadan birini, yeteneğini ispatlamak koşuluyla, devletin en üst kademesine çıkaracak bir açıklığa sahipti. Dolayısıyla Avrupa'da beliren serbest piyasa düzenini işleten burjuvazinin ortaya çıkması mümkün değildi.

İkinci sebep, estetiktir. Batılı resim ve heykel sanatlarındaki dinin de desteklediği özgürlüğü sebebiyle gelişmesini, yazısını güzelleştirmekten çok bu iki alanda doruğa erişmeye yöneltmişti. İslamdaki, resme puta tapma karşıtlığına dayalı olarak Arapça'nın yazılı geleneğinin – Arap dışı toplumlarda da – el yazması Kur'an ve kutsal kitap örnekleriyle yayılmış olması, tercihi bu alan üzerinde yoğunlaştırmıştı. Buna karşılık kutsal kitapları süsleme (tezhip) tekniğinin geliştirilmesinin yanı sıra , Arapçanın Kur'an dışı metinler için de kutsal sayılır hale gelmesi

de eklenince bütün çaba en güzel yazma tekniğine yöneltilmiştir. Bu yüzden Avrupa matbaalarından gelen Arap harfli kitapların pek ilkel yazımlarının beğenilmemesi çok doğaldı.

Üçüncü sebep, dizgi teknolojisi ile ilgilidir. Dizgi makinesinin henüz bilinmediği ve harflerin elle yan yana konarak gazete ve kitapların dizildiği dönemdeki (20. yüzyılın başına kadar) bir dizgi ustasını harf kasasının ya da masasının karşısında düşünelim. Bu kasa, hafif bir meyille bir masanın üzerine yerleştirilmiştir. Küçük gözlerden oluşur. Her gözde sadece bir harf, bir işaret ya da ayırma parçalarından düzünelerle bulunur. Dizgici ayakta durur, dizeceği metni okur ve sütunun genişliğine göre ayarlanmış bir kumpasa bunları teker teker satır ölçüsüne göre dizer. Satırlar alt alta yerleştirilir. Böylece hazırlanan sayfalar baskı bittikten sonra dağıtılır ve her harf ve işaret yeniden kullanılmak üzere kendisine ait gözlere dağıtılır. Ortalama 30 harfli olan Latin alfabelerine diğer şekillerin de katılmasıyla 60 veya biraz fazla gözle bir dizgi kasası yeterli olabiliyordu. Her göz 8x8 santimlik sayılırsa 50x80 santimlik bir kasa işe yetiyordu. Buna karşılık bütün harekeleri yerleştirilerk tam okunabilir bir baskı sağlanmak isteniyorsa Arap alfabesinde 450 harf ve şekle gerek bulunduğu hesaplanmıştır. Her gözü 8x8 santimetre ölçüsünde hesaplayarak 450 gözü alacak bir kasanın 170x170 santim ölçüsünde olması gerektiği görülür. Ancak dizgicinin kol uzunluğu dikkate alınarak 104x280'lik, hatta daha pratik olması için 80x304 santimlik bir kasanın daha uygun olacağı ortaya çıkar. Dizgi ancak tek kişinin yapabileceği bir iş olduğundan üç metreyi bulan bir masa önünde, 450 gözden gereken malzemeyi bulmanın, sonra da eski yerlerine dağıtmanın ne derece zor olacağı kolaylıkla anlaşılabilir. Yorulma çabuk, çalışma çok ağır olacaktır. Ayrıca 450 harfi dökme ya da kazıma işlevinin de hayli masraflı olacağı açıktır.

İlk Avrupalı basmacıların eserleri yüzünden istenmez adam ilan edildiklerinde bütün malzemelerini bir hayvana yükleyip ortamı uygun buldukları bir kente gidivermelerinin kolaylığı sebebiyle, matbaanın Avrupa'da yaygınlaşması çok kolay olmuştur.

Arap harfli kasalarda ilk azaltma harekelerin dışlanmasında olmuştur. Ancak bunun dili çok iyi bilmeyenler için büyük zorluk teşkil ettiği sır değildir. Avrupa'daki bir basımevinde 4-5 çeşit harf bulunması doğal

iken bizimkilerde tek çeşit ile yetinmek zorunlu oluyordu. Türk harflerinin dökületeceği kalıpları hazırlamak için de bir iki yıl süre gerektiğini 1795'de bir usta açıklamıştır.

Basımevi malzemelerini önce Avrupa'dan getirten, sonra kendisi imal eden Osmanlı ustaları, kuşkusuz Avrupa'nın deneyiminden çok yararlanmışlardır. Noktalama işaretlerinin henüz kullanılmadığı 1860'larda Şinasi'nin basımevi için 120 gözlü bir sistem oluşturması zamanında ileri bir adım olarak değerlendirilmiştir; yine de tek çeşitti ve tek çeşitli Latin harfli kasanın iki misline eşitti. Kahire Arap Akademisi'nin yaptırdığı araştırmalar sonucunda Arap harflerinin eksiksiz yazılabilmesi için 168 harf ve işaretin asgari ölçü olduğu kabul edilmiştir. Açıkça sade bir Latin kasasının üç misline eşittir.

Görüldüğü gibi, sadeleştirildiği zaman bile Arap alfabeli bir dizgi hizmeti, dizilmesi, düzeltilmesi ve dağıtılması da hesaplanırsa en az üç misli, hatte belki daha da fazla zaman alıyordu. Sadece Hemze kaldırılabilse 23 göz azalma sağlanabilecekti, ancak Arapça'nın otantikliğinin kaybolmaması ilkesine uyularak bundan vazgeçilememiştir.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA' NIN SAHNEYE ÇIKIŞI

Matbaanın yararlı olabileceği fikri *III. Ahmed'*in saltanatı döneminde (1703-1730) büyük bir ivme kazanan ve *"Lâle Devri"* diye adlandırılan çağdaşlaşma girişimiyle gündeme gelmiştir. 16. Yüzyılda doruğa yerleşen Osmanlı Devleti, 17. de yapısını düzeltme ihtiyacını hissetmiş ve bunu doğal olarak geleneksel kurallar çerçevesinde tashihler yapma yoluyla gerçekleştirmeye çalışmıştı. Bu çabaların arzulanan sonuçları vermemesi karşısında 18. Yüzyılın başından itibaren Avrupa modelinden yararlanma düşüncesi de gündeme gelmeye başladı. 1727 yılında ulemanın da onayı ile matbaa teknolojisinin resmen uygulanır hale gelmesi bu yeni anlayışın sonucudur. Bu girişimin, İslam toplumlarında Rönesansı başlatan adım olduğunu tarihçi *A. Demeerseman* şöyle anlatmaktadır:

> *"Kitap yayımcılığına başlamak sadece Türk tarihinin en önemli aşaması değil, İslam dünyasındaki Rönesansın da başlangıcıdır (...) İslam uygarlığının yeni bir dünyaya açılma emri İstanbul'dan verilmiştir (...) Böylece modern düşüncede büyük bir yer tutan ve Müslümanların da benimsedi-*

ği ilerleme fikri , 18. Yüzyılda Türkiye'de belirmiştir. Bununla ilk kez tam anlamda Batı-Doğu diyaloğu başlamış oluyordu."

Basımcılık ve yayımcılık mesleğinin başlamasında en önde rolü oynayan İbrahim Müteferrika'nın kimliği önem taşımaktadır. Müslüman olup 1692 yılından itibaren Osmanlı Devleti hizmetinde görev almasından önceki dönem hakkındaki bilgiler belgelere dayanmamaktadır. Macaristan'ın Kolojvar kentinde doğduğu (tahminen 1674) dini eğitim gördüğü, Türklere esir olduğu biliniyor. Latince ve Macarca bilgilerine Türkçe, Arapça ve Farsça'yı katması bilime yönelme açısından önemli yeteneklere sahip olduğunu gösteriyor. Müteferrika deyimi, devlet ve saray hizmetinde çeşitli görevlerde kullanılanlara verilen bir sıfattır. Nitekim üstlendiği görevler arasında diplomatlık, mihmandarlık, tarihçilik, çevirmenlik vardır. Avusturya ile görüşmelerde, Osmanlıya sığınan Macar prensi *Rakoczi'*nin tercümanlığında, Lehlilerle yapılan anlaşmada, Dağistan'a mesaj götürmede rol oynadığı biliniyor. Divan-ı Hümayun'da Hacegân (din ve bilim adamı) sınıfına da dahil edilmiştir.

Ancak İbrahim'in Osmanlı tarihindeki asıl büyük rolü basımevini kurmuş ve kendi yaşamı boyunca muntazaman işletmiş olmasındadır. Ayrıca sadece basımevi işletmecisi olarak kalmamış, kendisi de kitaplar yazdığı gibi, Cihannüma örneğinde olduğu şekilde eski kitapları güncelleştirmede önemli katkıları olmuştur.

İbrahim Müteferrika'yı matbaacılığa yönelten ortamda Osmanlı toplumunda dinci hassaslığının devam etmekte olduğu unutulmamalıdır. 1716 yılında savaş alanında şehit olan sadrazam Ali Paşa'nın vasiyeti üzerine değerli kitapları için bir vakıf ve kütüphane kurulmasına girişildiğinde, *Şeyhülislam Ebu İshak İsmail Efendi* hemen uyarmıştı: *"Felsefe, astroloji, uydurmalarla dolu şiir ve tarihe ait olan kitaplar o vakfa dahil edilemez."* Açıkçası doğrudan dinle ilgisi olmayan konular tamamen dışlanıyordu. Müteferrika'nın girişiminin özellikle bu tür dışlayıcı anlayışı olan ulemaya karşı, bilime hoşgörüyle bakan ulema kesiminin desteğini sağlama taktiğini izlediği zamanla farkedilecektir.

Böyle bir karşıtlığı aşmak için özel şartlar gerekliydi. Müteferrika olayında iki hususu dikkate almak gerekiyor. Birincisi Avrupalı Oriyan-

talistlerin Orta-Doğu ülkelerine yönelik ilgilerinin artması, diğeri kendisinin İslam ve Hıristiyanlık arasındaki ilişkiyi değerlendirişidir. Kendi ülkelerinde Arap harfli kitap üretimini artırmakla kalmayan Avrupalılar, İslama ait önemli el yazması kitapları da satın alıp kendi kitaplıklarına götürüyorlardı. Bunların bulunamaz hale gelmekte olduğunu farkeden yönetim 1716 yılında yayınladığı bir emirname ile ülke dışına çıkarılmalarına yasaklama getirdi. Aynı sırada kitaplık kurma eğiliminin teşvik edildiği, Valide Sultan (1712), Şehit Ali Paşa (1714), III.Ahmed (1719), Damat İbrahim Paşa (1719) kitaplıklarının kurulması kapsamlı bir politikanın varlığını kanıtlıyor. Müteferrika, işletmeye geçmesine izin verilmesi için 1727'de sunduğu dilekçede 1719'dan itibaren matbaa tesisi için girişimlerini başlatmış olduğunu kaydetmiştir. Bu da gösteriyor ki, yukarda belirttiğimiz eğilimler bu alan için de uygun bir ortamı doğurmuştu.

Girişimin gerçekleşmesini kolaylaştıran gerekçelerin başında, Müteferrika'nın 1710'de yazıp sadrazam *Nevşehirli İbrahim Paşa*'ya sunduğu *"Risale-i İslamiye"*si vardır. İsmine bakılarak bu eserin İslamın yüceltilmesini hedeflediği sanılabilir. Oysa aksine Hıristiyanlığın ve Museviliğin eleştirilerini içermektedir. Özellikle Tevrat ve İncil'i ele alarak Teslis (Üçleme: Baba, Oğul, Mukaddes Ruh) anlayışına karşı çıkmakta, tevhidci yani Allah'ın birliği tezini savunmaktadır. Bu yaklaşımı ile Hıristiyanlığın Unitarist inancından geldiği, dolayısıyla aynı tezi savunan İslamı kabul etmekde zorluk çekmediği ileri sürülmüştür.

İkinci husus, Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nın yanında görevli olarak bulunan oğlu *Yirmisekiz Çelebizade Said Efendi'*nin yurda dönmesi olmuştur. Orada gördüklerinden son derece etkilenen Said ile İbrahim 1725'den itibaren bir matbaa tesisi için ortaklık kurmuşlardır. Üst düzey yönetimle bu yakın ilişki sayesinde proje gerçekleşme imkanını buldu.

Böyle bir tesisin kurulmasını gerektiren sebepleri ve sağlayacağı yararları Müteferrika, Basmacılığın Gereği diye çevirebileceğimiz *"Risaletü'l müsemmati bi vesiletü't-tıbaa"* adlı bir raporuyla Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunmuştur. İslam toplumlarında beliren duraklamayı, gerek Padişahın izin belgesinde, gerekse kendisinin her kitap önsözünde tekrarlanan , Cengiz Han ile Hulagu'nun saldırılarıyla Endülüs'ün ortadan kaldırıl-

ması sırasında bilimsel eserlerin yakılıp nehirlere atılarak yok edilmesine bağlamaktadır. Hem içerdiği gerekçeler, hem de basmacılık tekniğinin sağladığı avantajlar ile ilgili ilk görüşleri içeren bu metin, gayet sistemli bir şekilde on maddede faydaları sıralamıştır. Sadeleştirerek aktarıyoruz:

- Bütün ilim ve fenler için temel kaynak olan Arap dilinin gelişmesine yardımcı olmak için dil kitaplarının çoğaltılıp düzeltilmesine ve tarih, astronomi, felsefe, ülkeler ve coğrafya kitaplarının çoğalmasına çalışılırsa halka büyük hizmet edilmiş olur.

- İslam devletinin başlamasından bu ana kadar, dini, devleti ve düzeni takviye ve insanlığın hayrı için bir çok müctehid (din bilgini) ve yazarın ürettikleri eserler düzeltilip yeniden yayınlanmakla Müslümanlar arasında yayılmaları sağlanır. Böylelikle din alemi canlanır ve eski bilginler ve yazarlar gündeme gelir.

- Basma tekniğiyle ortaya çıkan kitaplar iyi yazıyla hazırlandığından hatadan ari, doğru içerikli, iyi ifadeli, iyi düzenlenmiş olur. Talebe-i ulum böylece hatadan emin ve yanlış arayıp vakit kaybetmekten kurtulmuş olurlar. Sağlıklı değerlendirme için değişik el yazmalarını aramalarına ihtiyaç kalmaz. İlme ulaşmada kolaylık sağlanır. Özellikle, kalem ile yazılan kitapların mürekkebi rutubet yüzünden eriyip yok olduğu halde, basma tekniğinde kullanılan mürekkep son derece sabit olduğundan böyle bir tehlike yoktur.

- Basma fenni çok geçerli bir girişim olduğundan, bir cilt kitabın yazılması zahmetine karşılık binlerce cilt, gerçek içerikli kitap meydana çıkar. Böylece kitap fiyatı düşmekle talebe-i ulumun zengini ve fakiri kitap edinmeye imkan bulup, zayıflar ve acizler de kutsal ilimlerin ve rağbet edilen fenlerin öğrenilmesinde tam iktidar sahibi olurlar. Birçok yetenekli kişi de, temiz kitaplara sahip olmakla kısa zamanda olgunluğa varırlar.

- Basma yönteminde kitapların fihristi kısa ve uzun iki yöntemle yazılır. Kısası, kitabın adının altına, ayrıntılısı kitabın sonuna yazılır. Önce yazı dizileri arasındaki bağlantı Hint rakamları ile sağlanıp sayfaların numaraları da yerli yerine konur. Sonra adına yazılan fihrist özeti vasıtasıyla başvuru gerektiren kısımlara sayılarına göre bakılır. Ayrıca,

kitapta bulunan zor kelimeler ve önemli hususlar arandığında hemen bulunabilmeleri için alfabenin harfleri sırasıyla bir fihrist düzenlenir ki, kitabın sonuna konur. Bu sayede içeriğe ulaşmak kolaylaşır.

- Kitap fiyatının ucuzlamasıyla her kişinin alması kolaylaşır. Böylece taşradaki kasaba ve köy halkı da bunlara erişerek cehaletten kurtulur.

- Basma yoluyla çoğaltılan kitaplar sebebiyle başkentimize bağlı olan diğer bölgelerde de dini ilim kitapları ve ilgi duyulan ilimlerin kitapları artmakla oralarda da dolu kitaplıklar belirir. Böylece o diyarlardaki medrese öğrenicileri de ilim tahsiline yönelmekle ülkenin her tarafı bayındır olur.

- Gerçi diğer İslam ülkelerinde cihad farzının canlandırılmasından geri kalınmıyor. Ancak, Kıyamet gününe kadar devamına Allah izin versin, Yüce Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi , yıldırım ateşli topları, zarar verici tüfekleri ve diğer savaş fenlerinin imalinde usta yabancılara benzer çok sayıda düşmanları bulunmuyor. Cihad emrinde Osmanlı padişahları bütün padişahların baş tacıdır. İslam halklarının namusunu canlı tutmaları ve övgü kaynakları olmalarıyla, kitapların çoğalmasına vesile olacak basmacılık yöntemine de yüce ilgilerinin yönelmesi arzu edilir.

- Bütün Hıristiyan hükümdarlar Arapça, Farsça ve Türkçe ile yazılan bütün kitapların kıymetlerinin yüksek olduğunu bilip bunların taraflarından basılmasıyla ilgilenirler. Bununla öğünmeğe hazırdırlar. Kanun, Şifa, Nüzhetü'l Müştak, Öklidis ve benzeri nice kitapları bastıkları malumdur. Bu üç dil üzere düzenlenen diğer kitapları basma yoluyla üretmeye gayret ettikleri de biliniyor. Ancak yazının güzelliğini, harflerin özelliklerini ve birleştirilmelerini bilmedikleri ve hataları düzeltecek kimseleri olmadığından, ellerindeki kitapların çoğu Magrib türü yazı ve de ona benzer taklitler olmakla güzellikten uzak , yanlış ve hatalıdırlar. Bu yüzden İslamlar arasında o kadar itibar ve ilgi görmemişlerdir. Ama çabaları ve ihtimamları uyarınca eğer ustalarını bulup bu amaçlarını gerçekleştirme yoluna girerlerse İslam aleminde kitap alışverişiyle pek çok kazancı toplarlar. İslam halkı her hususta imansızlardan ileriye geçtikleri

gibi bu hususta da onları geride bırakmaları gerektiğinden bu konuda kaçınılmaz olarak gereğini yapmanın yararlı olacağı bellidir.

- Bu yararlı teknik, daha önce de yüce devletin yöneticileri arasında defalarca görüşülmüş ve yararlı bir güzel sanat olduğunda herkesde inanç belirmişti. Hatta erdemli kişilerden bazılarının bu konunun gerçekleşmesi için atanması da istenmiştir. Ancak bu fennin aranılan özelliğiyle birlikte çok uğraştırıcı ve gerçekleştirilmesi güç olmasından dolayı izin çıkamayıp gündem dışı kalmıştı.

ULEMA'NIN ONAYI

Müteferrika'nın önerisinin, Avrupa çizgisinde sadece seçilmişlere değil daha geniş bir tabana bilgiyi ulaştırma hedefini güttüğü belliydi. Pahalılığı sebebiyle satın alamadığı el yazması kitapları böylece herkes çok ucuza elde edebilecekti. Ayrıca Avrupa'nın İslam alemindeki kitap piyasasını yakında ele geçirip buradan da büyük paralar kazanabileceği hususu dikkatlere sunulmaktaydı. Bunun hemen gerçekleşememesini henüz hat sanatında geri olmalarına bağlıyordu. Dolayısıyla "İslam âlemindeki Rönesans'ın başlangıcı" değerlendirmesinde bir gerçeklik payı bulunduğu kabul edilebilir. Tabii bu ilk adımın İslamın kurallarına uygun olarak pratiğe konulabilmesi için, Osmanlı yönetiminin din yetkililerinden onay almağa ihtiyacı vardı. Bu amaçla fetva almak üzere Şeyhülislamlığa yöneltilen soruya Abdullah Efendi'nin yanıtı tamamen olumluydu:

"Basma sanatında mahareti olan bir kimse, düzeltilmiş bir kitabın harflerini ve kelimelerini bir kalıba doğru olarak nakşedip kâğıtlara basarak az zamanda zahmet çekmeksizin bir çok nüshalar elde ederse, kitap çokluğu ucuz alınmalarına sebep olur. Bu suretle çok yararlı olacağı cihetle o kimseye izin verilip, birkaç alim kimse de nakş olacak kitabı düzeltmek için tayin buyurulur ise gayet iyi bir iş yapılmış olur."

Şeyhülislamın sadece basma tekniği hususunu izne bağlayan fetvasına dayanılarak çıkarılan Hattı Hümayun'da dünyevi ve uhrevi hizmetler için bilimsel kitaplara gerek olduğu, savaşlar ve ihmaller yüzünden bunların ortadan yok olduğu belirtiliyor:

"Şimdiki halde İslam ülkelerinde Kamûs-ı Cevheri, Lisanü'l Arab, Vankulu ve tarih kitaplarıyla tefsir ve hadis kitaplarından gerekli olanların hacmi bü-

yükleri nadir olup, yazarlar ve kopyacılar da gayret eksikliği ve tembellikleri sebebiyle yazmağa ilgi göstermiyorlar ve yazdıkları nüshalar da hatadan âri olmamakla eğitim ve fen arayanlar zorluk ve sıkıntı çekmektedirler (...) Fıkıh, tefsir, hadis ve kelam kitapları hariç dil, tarih, tıp, felsefe, astronomi ve ona tabi coğrafya ve ülkelere ait kitaplar basılabilir"

Böylece işi pratiğe geçirirken Osmanlı yönetimi, Müteferrika'nın , Kur'an olmasa da dini yorumlayan kitapların da basılabilmesini tasarladığı uygulamaya bir sınırlama getiriyordu. Bu hat ile, dil kadar din açısından da kontrol yapacakları anlaşılan, tam yetkili dört kişilik bir grup da düzeltmen sıfatıyla görevlendirilmiştir. Bunların üçü eski kadılar (İstanbul, Galata ve Selanik), biri ise Mevlevi Şeyhi'dir. Ayrıca, İstanbul'da bulunan 16 ünlü ilmiye ricalinin de değerlendirme yazıları ile onayları bu izne eklendi . Matbaanın el atmaması istenen İslam dinine yönelik konular doğal olarak yine hattatların tekelinde kalacaktı. Bu sebepledir ki, Yazıcı Esnafı Loncası'ndan bu izne büyük bir tepki gelmemiştir, zira en çok aranan kitapları yine eskisi gibi üretebileceklerdi. Matbaanın seçtiği alana dahil olan bilim kitapları ise esasen çok sınırlı bir kesime hitap ediyorlardı.

Baskının teknik tarafını düzenlemek için Müteferrika iki ayrı kadrodan yararlanmıştır. Önce yerli hakkaklar vardır. İnce mücevher işçiliği yapan bu kişiler madenden harf dökme ve kazımada kullanılmışlardır. Tarihi tam kestirilememekle birlikte ilk harfleri *"Mühendis İbrahim"* adı verilen bir Macar hazırlamıştı ve bunlara *Arapoğlu Harfleri* adı veriliyordu. Kitaplarda kullanılan resim ve çizimler için de Osmanlıda zaten bilinen şimşir oyma kalıp uygulamasına baş vuruluyordu. *Cihannüma, Tarihi Hindi Garbi* gibi kitaplarda bunları bol bol kullanması bu kolaylıkdandır. Yararlandığı hakkaklardan birinin adını da vermiştir: *Kırımlı Ahmet.* Ayrıca Alman ustalar da kullandığı , bunların 1730 ayaklanmasında kaçtığı, onun da matbaayı beş oğlu ile birlikte çalıştırdığı biliniyor.

Ekonomisinin işlemesi Lonca sistemine bağlı olan Osmanlı'da devletin yeni bir kuruma izin vermesinin *Yazıcı Esnafı*'nı rahatsız etmesi doğaldı. Loncalar yasal olarak mesleki çıkarları savunan kurumlar oldukları kadar, yeni elemanları da sadece kendi içlerinden yetiştirmeyi benimsemiş kurumlardı. Dışardan işlerine karışılmasını kabul etmiyorlardı. Ayrıca devlet bürokrasisiyle (Kalemiyye) içli dışlı hale gelmiş

olmaktan da cesaret alıyorlardı. Bu özellikleri sebebiyle Müteferrika matbaasının ilk kitabı çıktığında özellikle fiyat saptanış şekline karşı çıktılar. Ciltlisi pahalı olan basma kitapların ciltsizlerinin el yazmalarından ucuza satılması kendi pazarlarını zarara sokabilirdi.

Yazıcı Esnafının Fatih Camisi avlusunda başlattıkları gösterinin şekli de hayli dikkat çekicidir. İstanbul'da esnafla Yeniçeriler birleştiği anda sadrazamı hatta sultanı devirebilecek bir güç oluştururlardı. Oysa bu gösteride Yeniçeri'ye hiç başvurulmadığını görüyoruz. Demek ki basımevi konusu öyle iktidar değiştirecek önemde bir olay olarak algılanmamıştı. Düzenledikleri cenaze töreninde kalem ve divitlerini bir tabuta koyarak Beyazıt'a doğru yürüyen esnaf, kimin öldüğünü soranlara *"Matbaa geldi bizim sanatımız öldü, onu gömmeye gidiyoruz"* yanıtını veriyorlardı. Bununla ipleri koparmak niyetinde olmadıklarını, pazarlık imkanının hâlâ varolduğunu göstermiş oluyorlardı. Nitekim sonuçta, padişahı bir kez daha basımevini dini eserler alanına sokmayacağı vaadini yinelemeğe zorlamış oldular.

Matbaanın dini kurallar çerçevesini aşmadan çalışacağı ilkesi öylesine kabul edilmişti ki, çağdaşlaşma girişimlerini başlatan sultan *III. Ahmed, 1730 Patrona Halil ayaklanması* ile tahttan indirildiği ve sadrazamı *Nevşehirli İbrahim Paşa* idam edildiği halde ne Müteferrika' ya ne de matbaasına dokunan çıkmadı.

Daha da ilginci, 1730 olayından sonra ilk yayınlanan kitabın, Müteferrika'nın kendi yazdığı *"Usul el-Hikem fi Nizami el-Ümem"* (Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller) isimli eserin olmasıdır. Devletin geçirmekte olduğu bunalımda öncelikle ordudaki düzen bozukluğunun rolünü ele alan eser bir bakıma yeni sultan **I. Mahmut'**a bu alanda Avrupa örneğini izlemek gerektiğini anlatmaktadır. Hicri 1143'ün (Miladi 1730) "Uzun ömürlü Osmanlı Devleti'nin 444. yaşına ulaştığı yıl olduğu" nu kayıtla başlayan kitap açık bir eleştiriye yönelmektedir:

> *"Bu tarihte hüzün dolu günler oldu. Devleti Aliye'de peyderpey fitneler vuku buldu. Bu bozulma sebeplerinin gizli hikmetleri ve hakikatleri düşünüldüğünde, bu güçsüz akıl; acı ve ızdırapla aciz kalıp hayrete düşer. Devletin vekilleri, divanın ileri gelen erkânı, siyaset esaslarında kusurludur. Önemli işlere yöneltmekte gevşeklik gösteriyorlar. Memleketin müphem*

sözleşmelerinin hallinde tembellik gösterirler ve bunları önemsemezler. Her durumda basiret ve ihtiyat gerekli olduğu halde, onların bu hallerini müsamahalarına ve gafletlerine vererek can ve gönülden teessüf edilir."

Özellikle ordu için Avrupa örneğini önerirken ileri sürdüğü bilgileri Avrupalı subaylarla konuşarak elde ettiğini saklamaması, o çağın anlayışı içinde çok ileri bir görüşe sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bu bilgilerin herkesin ulaşabileceği bir kitap içinde yer alması kadar kendisine devlete bağlılığı açısından büyük bir güvenin de var olduğunu kanıtlamaktadır. Bu çalışmalarında Said efendi' nin katkısı hayli kısa olmuş, 1745'deki ölümüne kadar Müteferrika çalışmaları şahsen yönetmiştir.

1729 ile öldüğü 1745 yılı arasında İbrahim Müteferrika, şahsi mülkü olan *Matbaa-i Amire'*de 17 kitap bastırmıştır. Bunların 10'u tarihle, 3'ü dille (Arapça, Fransızca, Farsça), 2'si coğrafya ile biri fenle, biri de Osmanlı Devleti'nin sorunları ile ilgilidir. Açıkça hepsi bilimsel eserlerdir. **Kâtip Çelebi, Naima, Raşid** gibi geçmiş yüzyılın büyük yazarlarının eserlerini , bazen en son bilgilere göre eklemeler yaparak yayınlamıştır. Böylece Avrupa'nın en son bilgilerini aktarmaya yönelmiştir. Basılmamış el yazması olarak kalmış, Hollandalı *Andreas Cellarius*'tan çevirdiği *Mecmua-i Heyet el Kadim vel Cedid* (Eski ve yeni Astronomi) kitabının varlığı, Avrupa'yı yakından izlediğinin ve bunları toplumuna kazandırmaktan çekinmediğini göstermektedir. Bu çeviriyi değerlendirirken **E.İhsanoğlu** şu yargıda bulunuyor:

"Dikkati çeken bir husus, Cihannüma'daki çok ihtiyatlı tavrın yerini daha az ihtiyatlı bir tavrın almasıdır. Bu tavır değişikliğinin muhtemel sebebi. Müteferrika'nın Cihannüma'nın basılmasından sonra geçen bir yıl içerisinde, korktuğu gibi, kitabı okuyan din ve devlet adamlarından Avrupa'dakine benzer bir muhalefetin gelmediğini görmesidir. Müteferrika, konunun din ile alakasını, her ne kadar daha önce kullandığı sözler veya ibareler ile ifade ediyor ise de, bunları aynı sıklıkla tekrar etmemekte ve kendisine güven geldiğini hissettirmektedir."

Ayrıca, bütün batı ve doğu dillerini içeren bir sözlüğü tasarladığı fakat ölümünün gerçekleşmesini engellediği biliniyor.

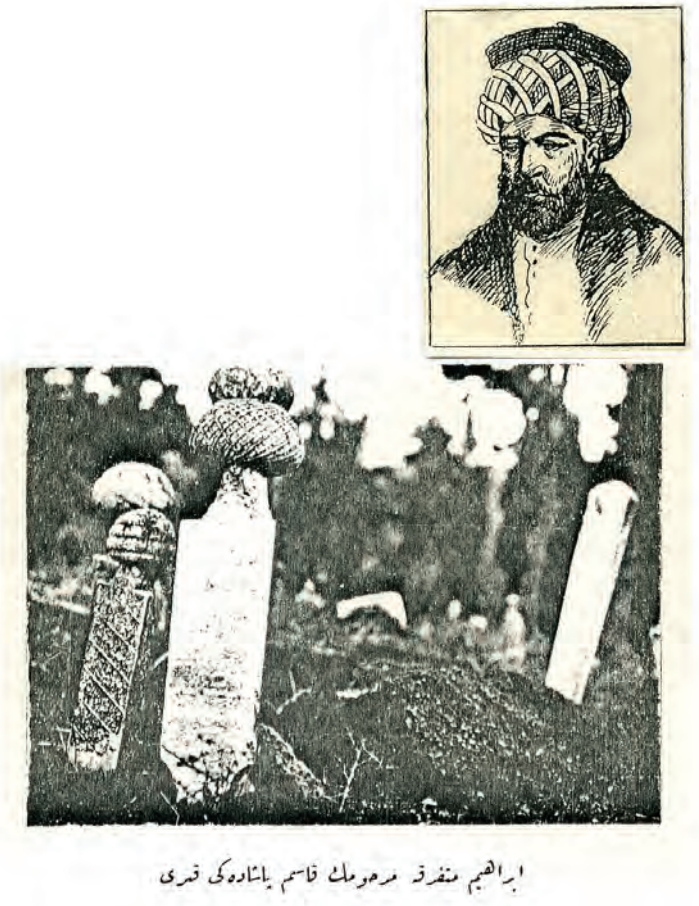

ابراهيم متفرقه مرحومك قاسم پاشاده‌كى قبرى

1935 Yılı Matbuat Almanağı'nda "Matbaacılığın bizdeki babası İbrahim Müteferrika" kaydıyla yayınlanmış resim (üsteki). Altta 1911 yılında Şehbal Dergisi'nin 88. sayısında, "Müteferrika'nın Kasımpaşa'daki Kabri"nin resmi. Resim altında ilginç bir not vardır. "Uyanmamızın işareti olarak yavaş yavaş kadri bilinmeğe, sık sık ismi ululanmağa başlandı. 'İstanbul Muhipleri Cemiyeti' merhumun şanına layık bir abide girişiminde bulundu. Eski mezarı böyleydi." Kabir 1942'de Galata Mevlevihanesi haziresine nakledilmiştir.

Müteferrika konusunda en son orijinal belgeli bir eser yayınlayan Orlin Sabev, matbaanın en canlı dönem olan ilk 19 aylık süresinde basılan kitapların yüzde 77'sinin satılmış olduğunu saptamıştır. Dolayısıyla geniş halk kütlelerini hedef almayan bu eserlerin, o çağda hayli sınırlı olan bilimci kesim tarafından benimsendiği anlaşılıyor. Patrona isyanından sonra da yüzde 67'lik bir satış oranı ilgiyi kaybetmediğini kanıtlıyor.

Zaten eserlerinin baskı sayılarının 500 ile 1000 arasında olması da belli kültür düzeyli bir kesimin hedeflendiğini gösteriyor. Kendi zamanında, faaliyetleri Fransız ve Hollanda bilim adamları tarafından değerlendirilmiştir. "Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller" kitabı ise 1769'da Baron Reviczki tarafından Fransızcaya çevrilip yayınlanmıştır, Bu niteliğiyle, *Demeerseman'*ın fikrine katılarak, Tanzimat'ın gerekliliğini yüz yıl önce haber veren, hatta Müslüman toplumlarda Rönesans'ı başlatan kişi olarak tarihte yerini almış olduğunu söyleyebiliriz.

Önce, İstanbul'un Okmeydanı'nda, Aynalıkavak Kabristanına defnedilen İbrahim Müteferrika'nın kabri 1942 yılında Galata Mevlevihanesi haziresine nakledilmiştir.

MÜTEFERRİKA'DAN SONRA MATBAACILIK

Görüldüğü gibi, başlangıcı hayli iddiali görünen basımevi, kuruluşundan elli yıl sonra nerdeyse ölü bir kurum haline gelmişti. O kadar ki, 1779'da basımevi konusuyla ilgilenen hatta İstanbul'da bir basımevi kurdurmağa dahi kalkışan bir İngiliz diplomatı,kitaba büyük istek olduğunu fakat basmacılığın olmadığını şaşkınlıkla yazıyordu;1783'de yeniden izni çıkan basımevine sanki ilk kez açılıyormuş gibi bakıldığını da Avrupa basınında çıkan haberlerden öğreniyoruz.Hükümetin mali desteğiyle yayınlar planlayan basımevinin "bir Osmanlı tarihini basıp birer kopyasını bütün divan üyelerine, bütün vali ve paşalara dağıtacağı" bildiriliyordu.

Kuşkusuz asıl ilginci bir ansiklopedi yayınının planlandığı hakkındaki haberdir. Önce, sadrazamın engellemelerine rağmen, padişahın (I. Abdulhamid) kurdurduğu basımevinin gelişmesinde kararlı olduğu söylemektedir. O sırada (1786/6) sadrazam olan Hazinedar **Şahin Ali Paşa**'nın ümmiliği sebebiyle böyle bir tutum içinde olduğu kabul edilebilir. Padişahın desteklediği projenin Fransız örneğine uygun ve Türklere Fransızların bilim ve sanat alanındaki bütün bilğilerini aktarmayı sağlayacak bir ansiklopedi yayını olduğu ileri sürülmektedir. Bunun için gerekli çevirmenler ve bakır hakkaklarının hazır edilmiş olduğu da eklenmektedir. Bu hazırlığın Fransa'da basımı yeni tamamlanan (1772) Ansiklopedi'nin çevirisi için yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bu haberlerde, İstanbul'da basımevinin kurulmasının özgürlük ruhunun yayınlamasını ve hurafelerin azalmasını sağlayacağı umudunu belirtili-

yordu. Nitekim o çağın ünlü Fransız bilgini ve filozofu **Volney** de (1757-1820) Osmanlı Devleti üzerine yazdığı yazılarda *"değerli kitaplarımızın çevirilip doğuluların ellerinde dolaşmağa başladığı gün Doğu'da yepyeni bir düzen belirecek,örfler yasalar ve hükümette tam bir değişme olacaktır"* diyordu. Gelgelelim Ansiklopedi çevirisinin İslam doktrinlerine aykırılığı sebebiyle gerçekleşmesinden vazgeçildiğini yine bu gazetelerden öğreniyoruz.

Hemen bir yıl sonra İstanbul basımevinde bir Kur'an baskısının planlandığı ve esas metin altında tefsirini de içerecek bu eserin in-folio olarak iki cilt halinde basılıp 10 kuruştan satılacağı (yani cok ucuza) belirtiliyordu.

Basımevi karşısında Türk ve İslam toplumlarına dini bağnazlık yakıştırma söylentilerinin,bu hareketsiz dönemin ürünü olduğu anlaşılıyor. Oysa yukarda da belirttiğimiz gibi basımevi kurma izinleri hep verilmiştir. İstanbul'da 1796'da Mühendishane, 1802'de Üsküdar basımevleri kurulmuştur. 1783-1802 arasında çoğu askerlik tekniği, tarih ve matematik gibi müsbet bilimlerle ilgili 11 kitap yayımlanmıştır.Ancak bunlar mühendishane gibi okullara hitap ediyordu ve kütleye açılacak nitelikte değillerdi.

Oysa 1803 yılında ilk kez İslam diniyle ilgili bir kitap basılmakla iddialar adeta yalanlanmıştır. Belkide Fransız ihtilalinin yaydığı dinsizlik akımlarına karşı çıkmak amacıyla, **Birgi'li Mehmet Efendi'**nin (1522-1573) dinsel inanışları (akaid) kitabı *"Risale-i Birgivi"* adıyla basılmış, sonraları birkaç kez yeni baskıları yapılmıştır. Bu kitap için bir ferman,ya da fetva verildiği hakkında şimdiye kadar bir bilgiye rastlanmamıştır. Daha sonra dinsel kitap basma yasağının toptan kaldırılması, hatta Kur'an baskısına da geçilebilmesi bu sayede olmuştur.

1807 yeniçeri ayaklanmasında tahrip edilen resmi matbaa 1824'de Beyazıt'a nakledildi. Osmanlı Devleti'nde matbaacılık asıl büyük yükselişine, Mısır Valisi **Mehmet Ali Paşa**'nın Kahire'de 1822'de kurdurduğu **Bulak Matbaası** 'nın kitap ve gazete ürünlerine Bâbıâli'nin 1831'den itibaren Devlet maatbasıyla (Takvimhane-i Amire) aynı şekilde yayınlarla yanıt vermeye başlaması üzerine tanık olunur. Avrupa'da 1796 'da keşfedilen Taşbasmacılığı = Litografi de 1831'de ülkemize geldi. Özellikle askeri kısımlarla ilgili kitapların yayınında kullanıldı. Bunun kurucusu

Henri Cayol (Caillol) 1865'e kadar özel matbaasında bu yöntemle kitap üretimine devam etmiştir. Taş basmacılığının askeri okullar yanında, İstanbul'un önemli matbaacıları tarafından da kullanıldığı biliniyor. 1883'te İstanbul'un çeşitli yerlerinde özellikle İranlılar tarafından işletilen 27 taşbaskısı atölyesi vardı ve genelde el yazması kitaplar için kullanılıyorlardı.

Vilayetlerde matbaa kurarak ve bunlarda Türkçe dışı cemaat dilleriyle de (Arapça, Farsça, Rumca, Ermenice, Bulgarca, Yahudice) yayın yaptırarak matbaanın köken ayırımı düşünmeden bütün Osmanlı toplumuna hizmet vermesini devlet sağlamıştır. Bu hoşgörülü politika onların matbaaları ve dillerinin de gelişmesine yardımcı olmuştur; Örneğin Ermenilerin 1565-1923 arasında 350 yılda Osmanlı ülkesinde 37 yerde 205 matbaa açtıkları 600 kadar gazete ve dergi, 4200 kadar kitap bastıkları hesaplanıyor. Matbaalar ile gazete ve dergilerin 2/3'nün, kitapların ise yüzde 95'nin İstanbul kökenli olduğu dikkati çekiyor. Rumca için de İstanbul her açıdan merkez olmakla birlikte İzmir'de de matbaa ve yayınları vardı. Hem Rumca hem de Ermenice'de yayınların çoğunun kendi harfleriyle Türkçe olması dikkati çekicidir.

1729 ile 1875 arasında ülkede toplam 151 matbaa açılmıştır. Bunların yüz kadarının dönemin son yirmi yılına ait olması bu alanda gerçek dinanizmin,19.yüzyılının ikinci yarısından sonra, yani Tanzimat gerekli ivmeyi kazanınca başladığını gösteriyor. Tabiiki sadece Türkçe değil, Fransızca, İtalyanca, Rumca, Ermenice, Yahudice, Bulgarca basan matbaalar da vardı. 1729-1839 arasında 110 yılda 463 Türkçe kitap basılmıştır. 1840-1875 arasında 2469 kitap çıkmıştır ki yılda ortalama 70 kitap eder. Bu oran II.Abdülhamit döneminde 260'ı bulacaktır.

1876-1892 arasındaki dönemde bütün ülkede Türkçe baskı yapan 175 kadar matbaanın 146'sı İstanbuldaydı. 1839-1907 arasında İstanbul dışındaki illerdeki sayının iki misline çıktığı tahmin ediliyor. İkinci Meşruiyet'in 1908'de ilanıyla başlayan dönemde 1917'ye kadar bu sayılar daha da artmıştır. İstanbuldakiler 300'ü, başkent dışındakiler 90'ı aşmıştır.

1918 sonunda başlayan Mütareke Dönemi'nden 1928 sonunda Latin Harflerinin kabulüne kadar geçen sürede, önce yeni teknolojilerin gelişi, arkasından Türkçe dışı matbaaların büyük ölçüde kapanışı,

nihayet İstanbul'da yeniden Türkçe baskı yerlerinin artışı görülür. Harf Devrimi'nin kabulü ile yeni bir dönem başlar.

El dizgisinden sıcak dizgiye (Linotip, İntertip,Monotip) geçişimiz yirminci yüzyılın ilk yarısında yavaş,yavaş olmuştur. Soğuk dizgi (Foto dizgi - Compugraphic) yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde yerleşmeye başlayacaktır.

Osmanlı toplumunda matbaanın rolünü belirtirken sadece İstanbul üzerinde durmak hatalı olur. Örnek olarak bir Osmanlı vilayeti olan Mısır'ı vereceğiz. Vali Mehmet Ali Paşa'nın 1822'de kurdurduğu Bulak Matbaası ve daha sonra ona eklenen matbaaların yayınlarını önemle belirtmemiz gerekiyor. Zamanla Mısır'da Arapça yayıncılığı ön plana çıkarttığı için Mısır'daki matbaacılık sadece o dile hizmet eder sayılmıştır. Oysa Mısır'dan Türkçe ve Osmanlı kültürü yönünde önemli katkı gelmiş olduğu gibi, Mısırlı okuyucuya da kültür aktarmasında bu yayınlar rol oynamıştır. Vakayi-i Mısriye ile işe başlayan Bulak'ın dışında Mısır'da Türkçe baskı yapan en az on matbaa daha bulunduğu hesaplanmıştır.

Bu bilgileri aldığımız, **Profesör Ekmeleddin İhsanoğlu**'nun yayınladığı "Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları" (Ircica yay., İstanbul 2006) kitabında 1798 ile 1997 arasında Mısır'da 694 Türkçe kitap yayınlanmış olduğu belirtilmiştir.

Türkçe olarak:
1822-1850 arasında yılda ortalama 8
1897-1911 arasında yılda ortalama 15
1920'den sonra yılda ortalama 2,5
kitap çıktığını bu eserden öğreniyoruz. Başlangıçta daha çok kültürel eserler ağırlık taşımıştır. Abdülhamit ve İttihatçılar dönemlerinde ise tamamen siyasal yayınlara rastlanıyor. Kitapların dışında 1828-1947 arasında Türkçe olarak 64 süreli yayın var. Bunların yarısından fazlası – 36 tanesi - Abdülhamit dönemindeki Jöntürk yayınlarıdır. 1915'den itibaren esir olarak Mısır kamplarında tutulan Türklerin de 21 gazete çıkardıkları saptanmıştır. Ayrıca Türkçeden Arapçaya çevrilip basılmış kitapların da 1828-2003 arasında 202'ye eriştiği hesaplanıyor.

KAYNAKÇA:

Abdurrahman, "Türkiye'de ilk Harita basımı ve ilk asri matbaa", Haritacılar Mecmuası, no. 1-4, 1933-34

Adıvar, Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, Maarif Matbaası, İstanbul 1943

Afyoncu, E., "İbrahim Müteferrika", İslam Ansiklopedisi (T.Diyanet Vakfı), İstanbul

Afyoncu, E., "İlk Türk matbaasının kurucusu hakkında yeni bilgiler", Belleten, 2001, c.LXV, no.243, s. 607-622

Ahmed Refik, "Onikinci asrı Hicride ilk Osmanlı matbaası", İkdam, no.7216, 7236, 7250, (1917)

" , "İstanbul'da ilk matbaa", İkdam no.8924, 18.Ocak,1922

Akbayar, Nuri, "Osmanlı Yayıncılığı", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 1985

Akyüz, Yahya, İlk Türk Matbaası ve Eğitim Tarihimizdeki Yeri, Milli Eğitim, 1988, sayı 76

Alpay, Meral, Harf Devriminin Kütüphanelerde yansıması, İstanbul, 1976

Apa, Mazhar, Yokuşta 65 Yıl, İstanbul 1984

Armağan, Mustafa, "Ah bir matbaa erken gelseydi", Tarih ve Düşünce, 2003 Haziran/Temmuz, s. 12-23

Asım, N., "Türk matbaacılığı", Türk Tarih Encümeni Mecmuası, vol.!, no.2, 1929, s.46-48

Aygün, Abdürrahman, "Türkiye'de İlk Harita Basımı ve İlk Asri Matbaa", Haritacılar Mecmuası, c.IV, s.83-88

Babinger, Franz, "Stambuler Buchwesen Im 18. Jahrhundert", Deutscher Verein für Buchwesen und Schrifttum, Leipzig, 1919

" , Zur Geschichte der Papiererzeugung im Osmanischen Reiche, Reichsdruckerei, Berlin, 1931

" , Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, (Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert'in Türkçesi (çev. ve yayına hazırlayan: Nedret Kuran Burcoğlu) Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 2004.

Balta, Evangelia, Karamanlidika, Atina 1987

Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10-11.Aralık 1979, bildiriler, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara

Baysal, Jale, Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar, İstanbul, 1968

" , II. Rakoczi Ferenc'in çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türklerinin ilk bastıkları kitaplar", Türk-Macar Kültür münasebetleri ışığı altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi, 1976, s.217-225

" , Cennetlik İbrahim Efendi (İbrahim Müteferrika oyunu), İstanbul, Cem yay., 1992

Berkes, Niyazi, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", TTK Belleten , c.XXVI, no. 104, Ankara, 1962

" , "Bir Not", TTK Belleten, no.109, Ankara 1964

" , Türkiye'de Çağdaşlaşma, Ankara 1973

" , "Unitarianizm ve matbaa", Felsefe ve Toplumbilim Yazıları , İstanbul, Adam yay., 1985, s.85-103

Binark, İsmet, Eski Kitapçılık Sanatlarımız, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1975

	“ , “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin İçtima-i Ruhi sebepleri”, VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, c:2 , Ankara 1981
Birge, J.K.,	“The printing of books in Turkey in the eighteenth century”, Moslem World, c.XXXIII, 1943, s.292-294
Bodrumlu, A.Galanti,	Türkler ve Yahudiler, İstanbul, 1928
Carleson, Edward,	İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler, (Yay.haz. Mustafa Akbulut), TDK, Ankara, 1979
Celcius, Magnus Ol,	Historia Bibliothecae Stockholmensis, Holmiac 1751, s.195-205 (Babinger kaynağı)
Chauvin, Victor,	“Notes pour l’Histoire de l’Imprimerie à Constantinople” (Babinger kaynağı)
Clogg, Richard,	An Attempt to Revive Turkish Printing in Istanbul in 1779, IJMES, no.10, 1979
Coşan, M.Esad,	Matbaacı İbrahim Müteferrika ve Sema Hareketleri”, Coğrafi Araştırmalar, cilt.II, İstanbul, 1958
Darkot, B.,	“Kâtip Çelebi İbrahim Müteferrika ve Sema Hareketleri”, Coğrafi Araştırmalar, c.II, İstanbul, 1958
Demeerseman, A.,	“Les tous premiers débuts du Modernisme en Islam”, IBLA (Institut des Belles Lettres Arabes), c.17, 1954, s.328-335
	“ , “Une étape décisive de la culture et de la psychologie islamique: les données de la controverse autour du problème de l’imprimerie”, IBLA, c.17, 1954, s.1-48, 113-140
Demirel, Şahap,	“İbrahim Müteferrika’nın Füyuzat-ı Miknatisiye adlı Kitabı”, Ankara Üniv. DTC Fak.. Atatürk’ün

100. Doğum Yıldönümüne Armağan Bayısı, Ankara, 1982

Duran, Oktay, Basım Tekniği ve İşletmeciliği, Marmara Üniv., İstanbul 1987

Duverdier, Gerald, "İlk Türk Basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi : Savary de Brèves ile İbrahim Müteferrika" (Çev. Türker Acaroğlu), Belleten, c..56, no.215, 1992

Efdalettin, "Memaliki Osmaniye'de Tıbaatın Kadimi", Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM), cüz.40 (1334/1918), s.242-248

Ehrensvard,U. "Two maps printed by Ibrahim Müteferrika in – Abrahamovitz, Z., 1724/25 and 1729/30", Svenska Forskningsinstitutet i İstanbul Meddelahden, no.15, 1990, s.46-66

Ergürbüz, Şefik, Matbaacılık Tarihi, Işıl kit., İzmit, 1947

Ernesti, J.H.G., Die wohleingerichtete Buchdruckerey, Nürenberg, 1735 ; aynı makalenin yeniden basımı : "Der Erste Türkische Buchdrucker", Europa 1878, no.25, s.775-782 (Babinger kaynağı)

Ersoy, Osman, Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler, Ankara Üniv. DTCF, 1959

" , İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları", Bildiri, Basım ve Yayıncılığımızn 250. Yılı toplantısı, Ankara, 1980

" , XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt, Ankara 1963

Ertuğ, Hasan Refik, "Arap harfleriyle ilk basımlar", Basım ve yayıncılığımızın 250. Yılı bildiri, s.9-14

" , Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi I, İstanbul 1974

Fekete,	"Osmanlı Türkleri ve Macarlar", TTK Belleten, c.XIII, no.52, 1949
Gdoura, W.,	Le début de l'imprimerie Arabe à Istanbul et en Syrie (1706-1787), Tunus, Institut Superieur de Documentation, 1985
Gerçek, Selim Nüzhet,	Türk Matbaacılığı İbrahim Müteferrika Matbaası, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939
	" , Türk Taş Basmacılığı, İstanbul 1939
Goodrich, T.D.,	"XVI. Yüzyıla ait Tarih-i Hind-i Garbi adlı eserin kaynaklarıyla ilgili bir araştırma" (çev. H.G.Yurdaydın), ,Belleten c.XLIX, no.195, 1985, s.667-691
Gökbilgin,	"Müteferrika", İslam ansiklopedisi, l960
Gündüz, Mahmut,	"Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'anı Kerim Basmaları", Vakıflar Dergisi, XII
İbrahim Müteferrika,	Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller (Sadeleştiren Ömer Okutan), MEB yay., İstanbul 1990
İhsanoğlu, Ekmeleddin,	Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna, İstanbul, İletişim yay., 1996
İhsanoğlu, Ekmeleddin Aynur, Hatice,	"Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu 1729-1848", Osmanlı Araştırmaları XXII, İstanbul 2003, s.219-255
İnuğur, M.N.,	Basın ve yayın Tarihi, İstanbul 1982
İskit, Server,	Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, İstanbul, 1939
Jeltyakov,	Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın 1729-1908, Basın Yayın Gl..Md, Ankara 1979
Kabacalı, Alpay,	Türk Kitap Tarihi, İstanbul, 1989

“ , Başlangıçtan günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın, Literatür yay. , İstanbul, 2000

Kaçalin, Mustafa S., “İmre Karacson, Müteferrika İbrahim”, Müteferrika, no.4, İstanbul 1994

Kâğıtçı, Mehmet Ali, Kâğıtçılık Tarihçesi, İstanbul 1936

Kaldy Nagy, Gy., “Beginnings of the Arabic Letter Printing in the Muslim World”, The Muslim East Studies in Honour of Julius Germenn, Lorand Eötuös, ed. Kaldy Nagy, Budapeşte Üniversitesi, 1974

Kaplan, Yusuf, “Osmanlılarda Matbaa: Bir Medeniyet Krizi Sorunu”, Osmanlı (ed. Gül Eren), c.7, Ankara 2000

Karacson, İmre, “İbrahim Müteferrika”, TOEM, cüz .1, İstanbul 1326 (1908)

Karal, Enver Ziya, “Ahmed III”, İslam Ansiklopedisi

Karamanlıoğlu, A.F., “Kültür Tarihimizde matbaanın yeri”, Türk Kültürü, , c.9, no.100, 1971, s.311-313

Kazancıgil, Aykut, “Lale Devrinde Bilim Hayatı”, İstanbul Armağanı, c.4, İstanbul, 2000

Keskioğlu, O., “Türkiye’de matbaa tesisi ve mushaf basımı”, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, c.15, 1967, s.121-139

Kiel, Machiel, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, Müteferrika ve Osmanlı Matbaası”Babinger kitabının s. 63-88 ve 93-103

Kirchner, Joachim, “Türkischer Buchdruck”, Lexikon des Buchwesens, II, 1953, s.801

Koloğlu, Orhan, Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları, Gazeteciler Cem. Yay., İstanbul, 1987

“ , Cihannüma (Ortak yapım), Boyut yayınları, 2008

Korkmaz, Şerif, "İbrahim Müteferrika ve İlk Türk Matbaası", Dini Araştırmalar, c.2, no.5, 1999

Kun, Halasi, "İbrahim Müteferrika", İslam Ansiklopedisi

Kurtoğlu, Feyzi, "Türkiye'de matbaacılığın nasıl başladığını gösteren bir vesika", Resimli Şark, Haziran 1936, s.14

L., C., "Die erste türkische Buchdruckerei", Frankfurter Zeitung, Morgenblatt 5 ve 7 Şubat 1878 (Babinger kaynağı)

Litografi (Taş basmacılığı) konusunda Ceridei Havadis'in 1. (1840) ve Ruznamei Ceridei Havadis'in 373. (1862) sayılarında makale vardır.

Maden, Sait, "Başlangıçtan Bugüne Türk Grafik Sanatı: Müteferrika Dönemi", Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi, no.1, İstanbul 1979

" , "İbrahim Müteferrika İçin Yeniden Değerlendirme Çalışması", Milliyet Sanat Dergisi, Şubat 1980

Mistakides, "Hükümeti Osmaniye tarafından ilk tesis olunan matbaa ve bunun neşriyatı", Tarihi Osmani Mecmuası. No.5, 1328/1912

Mordtmann, J.H., "İbrahim Müteferrika", The Encyclopaedia of Islam (1927)

" , "Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert", Der Islam, II (l927, s.439)

Mystakidis, B.A., "Hükümeti Osmaniye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı" TOEM, V. Cüz (1910), s.325

Necatioğlu, Halil, Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risale-i İslamiye (Tenkidli Metin), Ankara 1982

Necip Asım, "Türk Matbaacılığı", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, I, 1929, s.47

Nuhoğlu, Hidayet, "Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetva Üzerine", Bildiri Basım ve Yayımcılığımızın 250. Yılı Toplantısı, Ankara 1979

" , "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülahazalar", İstanbul Armağanı, c.4, İstanbul, 2000

Offenberg, A.K., "İstanbul'da basılan ilk kitap", Studia Rosentpaliana'dan çeviren Rıfat Bali, Mütefarrika, no.4, Kış 1994

Özege, M.Seyfettin, Eski Harflerle basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, I-IV, İstanbul 1971-1979

Omont, Henri, "Documents sur l'Imprimerie à Constantinople au XVIIIe Siècle", Revue des Bibliothèques Paris , 1895, s.185-200 ve 228-236 (Babinger kaynağı)

" , "Nouveaux documents sur l'imprimerie à Constantinople au XVIIIs siècle, Revue des Bibliothèques, c.XXXIII, 1926, s.1-10

Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCİCA, İstanbul 2000

Reichmuth, S., "Islamic reformist discource in the Tulip Period (1718-30) Ibrahim Müteferrika and his arguments for printing", IRCICA Osmanlı kongresi 12-15.4.1999 bildirileri, 2001, s.149-161

Reinaud, Joseph Touss, "Notice des Ouvrages Arabes, Persans Turcs et Français imprimés à Constantinople", Bulletin Universel des Sciences c.XIX, Paris 1831, s.271-288

Sabev, Orlin, Parvoto osmansko pateshestvie v sveta na pechatnata kniga -1726-1746-, (Matbu kitap dünyasına ilk Osmanlı Seyahati), Avangard Prima, Sofya, 2004

Salaville, Sévérien Karamanlidika Bibliographie Analytique
Dellagie, Eugene, d 'Ouvrages en Langue Turque Imprimé en Charactères Grecs, Atina 1958, 3 cilt

Sarıcaoğlu, Fikret, "Cihannüma ve Ebubekir b. Behram ed-Dımeşki - İbrahim Müteferrika", Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991

Schmidt, E.-Weissenfels, Zwölf Buchdrucke, 1878, "Der erste türkische Buchdrucker" makalesi s.s.48-62 (Babinger kaynağı)

Schnurrer, Christoph Friedrich von, De typographia turcica Constantinopolitano Oratio decani, Tübingen 1788,.(Babinger kaynağı)

Shamseddin al-Rıfai, Tarikh al sahafa al Suriyya, Dar al Maarif bi Mısr, 1969

Seyler, Georg Daniel, "De fatis artis typographicaein Turcia", Oratio ocularis, Elbing 1740 (Babinger kaynağı)

Simonffy, Aladar von, İbrahim Müteferrika Türkiye'de Matbaacılığın Banisi, (çev. Faruk Yener), Başvekalet matbaası, Ankara, 1945

Strübe, Rudolf, "Die Einführungs des Buchdruckesin der Türkei", Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum, c.I, s.9-10, Leipzig 1918 (Babinger kaynağı)

Sungu, İhsan, "İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar", Hayat Mecmuası, no.73, 1938, s.9-15

Şen, Adil, İbrahim Müteferrika ve Usulü'l Hikem fi Nizamü'l-Ümem, T.Diyanet Vakfı, Ankara, 1995

Temir, Rana, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu İbrahim Müteferrika Üzerine Yeni Bilgiler", Türk Kültürü, no.321, Ankara, 1990

Toderini, Giambatista, İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı (çev. Rikkat Kunt), İstanbul 1990

Tonta, Yaşar, "Ahmet Rasim'in İbrahim Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi", Hacettepe Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi, c.3, no.1, Ankara, 1985

Topdemir, H.G., İbrahim Müteferrika ve Türk Matbaacılığı,, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002

Tuğlacı, Pars, "Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", Tarih ve Toplum no.86, Şubat 1991

Unat, Faik Reşit, "İlk Türk Matbaası", Radyo Dergisi, II, 1943

Usta, Ahmet, İbrahimi Müteferrika'nın Risalei İslamiyesi , Eserin Dindar Tarih Açısından Tahlili ve Günümüz Türkçesine Çevirisi, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., Samsun 1991

Ünver, Süheyl, "İbrahim Müteferrika'nın Bilimsel Yönüyle Yayınlarındaki Özellikler", Bildiri,Basım ve Yayımcılığın 250. Yıl Kongresi, Ankara 1979

" , "Bilimsel Yönüyle İlk Türk Matbaasının Kurucusu İbrahim Müteferrika Üzerine Yeni Bilgiler ", Türk Kültürü, no.321, Ankara 1990

Wahid Gdoura, Le dèbut de l'imprimerie Arabe à Istanbul et en Syrie 1706-1787, Institut Superieur de Documentation, Tunis, 1985

Watson, W.J., "Ibrahim Muteferrika and Turkish Incunabula", Journal of the American Oriental Society, c.88, 1968, s.435-441

Weil, Gotthold, "Die ersten Drucke der Türken", Zentralblattfür Bibliothekwesen, Leipzig 1907, s. 49-61 (Babinger kaynağı)

Yazmadan Basmaya, Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar, (Haz.: Turgut Kut – Fatma Türe), Yapı Kredi yay., İstanbul 1996

Yediyıldız Mustafa Asım, "İbrahim Müteferrika", Vakıflar Dergisi, Ankara 1991

Yılmaz, Coşkun, "Hezarfen bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", İstanbul Armağanı, c.4, İstanbul, 2000

" , "İbrahim Müteferrika", Tarih ve Düşünce , 2003 Haziran/Temmuz, s.24-30

Zellich, Grégoire, Notice Historique Sur la Lithographie et sir les Origines de son Introduction en Turquie, Paris 1876

HABERLEŞME
DEVLETİN HABER AĞI

Osmanlı Devleti'nin yapısal özelliği, toplumsal/yönetsel önceliği bireysel girişiminden üstün saymaya yönelik olduğu için ulaşım ve haberleşme konularında da yapılaşma devletin siyasi ihtiyaçlarına göre oluşturulmuştu.

Osmanlı kuruluşunun üçüncü yüzyılının başından itibaren sınırlarını müthiş bir hızla genişletir. Orta Avrupa, Kırım, Kafkasya, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Irak, Hicaz ve Yemen'i barış alanı içine sokar, hatta bir ara Habeşistan'a bile egemen olur. Böylece kara imparatorluğu niteliğine denizler üzerindeki (Orta ve Doğu Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz ve kısmen Basra Körfezi) egemenlik de eklenmiş olur. Devlete, hem yolların güvencesini, hem de kullanılabilirliklerini sağlama görevi düşüyordu.

Denizler dahil 7-8 milyon kilometre kareyi kaplayan bu alanın özelliği ovalık bölgeler kadar yüksek dağlı bölgeler içermesi, nehirlerinin ise –Avrupa'dakilerin aksine- her mevsim nakliyat yapılmasına izin vermemeseydi. Tuna, Nil, Dicle gibi bazılarında bu olanak varsa da, asıl zirai üretim kaynağı olan Balkanlar ve Anadolu'da mümkün değildi. Büyük bir yer kaplayan Arap eyaletlerinde de durum aynıydı. dolayısıyla ulaştırma kadar haberleşme için de asıl belirleyici karayolu ağı idi. Bütün kara yollarının İstanbul'dan başladığı - ya da sona erdiği - bir sistem içinde iki yöne doğru şu ana yollar mevcuttu:

Avrupa tarafında:
1.Sağ kol : İstanbul – Kırklareli – Babadağı – Akkirman – Özi - Kırım
2.Orta kol : İstanbul – Edirne – Sofya – Belgrad - Avusturya/Macaristan
3.Sol kol : İstanbul – Tekirdağ – Dimetoka – Gümülcine - Arnavutluk
Asya tarafında:
1.Sağ kol : Üsküdar(İstanbul) – Konya – Antakya – Halep – Şam - Hicaz
2.Orta kol : Üsküdar – Bolu –Sivas – Diyarbekir – Musul - Bağdat- Basra
3.Sol kol : Üsküdar – Bolu - Merzifon- Erzurum'dan ikiye ayrılış: Biri Kars üzerinde Kafkaslara,diğeri Tebriz üzerinden İran'a.

Bu anayollardan bol sayıda ikinci derece yollar da başta İzmir ve Trabzon gibi limanlarla diğer büyük şehirlere (Hac için İran'ı Bağdat

üzerinden Halep'e bağlayan ya da Atina'ya ulaşan gibi) ayrılıyordu. 19.yüzyıl öncesinde ulaşım aracı olarak yaylı, kağnı gibi araba çeşitleriyle at, deve, katır, merkep gibi hayvanlar kullanılıyordu. Yol ağının kullanılabilirliğinin aksamaması için devlet köprücü ve suyolcu gibi teknisyen kadrolar sağladığı gibi, başta geçit yerleri olmak üzere güvenliğinin koruyucusu olarak da derbendcileri görevlendirmekteydi. Bunlar merkezden değil bölgeden sağlanan insanlardı.

Konaklama yeri olarak, hanlar, kervansaraylar ve menzilhaneler bulunuyordu. Menzilhaneler devletin haberleşme sistemi için kullanıldığı gibi, ordunun sefere çıktığı anlarda ihtiyaç duyulan yiyecek ve malzemenin sağlandığı ve toplandığı mahaller olarak da vazife görmüşlerdir. Bu sebeple menzil noktaları bu gibi durumlarda çevre halkının mallarını sattığı bir pazar yeri şekline girerek,bölgeye ekonomik hareketlilik kazandırıyordu.

Osmanlı'nın denizlere hakimiyeti 16-18. yüzyıllarda Akdeniz ve Kızıldeniz üzerindedir. Buna karşılık aynı dönemde dünya dengesini denizcilikle alt üst eden, ilk ikisi Osmanlı'dan 30 defa küçük, İngiltere, Portekiz ve İspanya olmuştur. Ticaret deniz yoluyla büyük bir artış gösterirken, haberleşme açısından da aynı yolla büyük bir hızlanma yaşandı.

19. yüzyıla girerken, Osmanlı'nın geleneksel kara yolları üzerinden belli bir hızla devlete haber ulaştırma mekanizması eski gücüyle aynen devam ederken Avrupa'nın sanayi devrimi sürecine girmesi dengeleri büsbütün değiştirdi. Osmanlı ticaret çevreleri zaten deniz üzerinden ulaşımda – İstanbul , İzmir, Selanik, Beyrut, İskenderiye gibi önemli limanlar aracılığıyla - Avrupa'ya bağımlıydı. Buharlı gemi ile deniz iletişimi hızının büyük ölçüde artması , Osmanlı Devleti'nin haber almada büsbütün geride kalmasına yol açtı.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla başlayan Tanzimat -Çağdaşlaşma- girişiminin ilk çabalarından birinin İngiltere'den bir buharlı gemi getirip adını Sürat koyması, ardından da 1830'da ABD ile yapılan anlaşma ile İstanbul'da buharlı gemi inşası projesinin gündeme getirilmesi Osmanlı yönetiminin hızlı yaşama ve haber alma gereğinin farkına vardığını kanıtlıyordu. Ancak, yüzyılların birikimi olan bir teknolojik girişimin, yetiştirilmesi nesiller gerektiren uzman kadrolar olmadan

gerçekleştirilmesi mümkün değildi. Nitekim aynı şekilde, karada hızlı iletişimi sağlayan demiryolu sisteminin imparatorlukta gelişmesini de Avrupalılar sağladı. Yöneticiliğini de kendileri yaptıkları gibi, bu amaçla haber aktarımında da kendi hedeflerine göre büyük yarar sağlıyorlardı.

Avrupa devletleri hatta ABD'nin hedefi kendi üretimlerine yeni pazarlar bulmak kadar, Osmanlı ülkesinin ucuz zirai üretim ve madenlerini kendi ülkelerine aktarmaktı. Ege bölgesi, Balkanlar ve Lübnan bölgelerinde demiryoluna mal ulaştırma amacıyla, eski toprak yolların yerine Makadam (Kırılmış taş döşenip silindir geçirilerek yapılan) yol yapımına hız verildi.

1840 yılında daha 6. sayısında ilk özel Türkçe yayın olan **Ceridei Havadis'**in sütunlarında yer alan, haberleşmenin önemi hakkındaki uzun yazı konunun toplumun en öndeki sorunları arasına girdiğini kanıtlıyordu:

"Osmanlı ülkesinde Tatarlar düzeni ve kol kol menzilhaneler tanzimi, tarih kitaplarında görüldüğü gibi ancak Avrupa ülkelerinde uygulanan Posta usulü demek ise de, daha sonra bunlar yalnız devlete özel önemli ve acil işlere özgü olarak kullanıldı. Diğer insanların ve tüccarların kâğıtları tabii ki ağır işleyen kervan veyahut sailer (haberciler) vasıtasıyla gönderilmekte olduğundan hem tüccar tayfası hem de diğer halk kesimi düzenli olarak belli süre ile kayıtlı haberleşmeye muktedir olamamışlardır. Bu yüzden genel yarara bütün halka özellikle ticaret erbabı ile vergi tahsildarlarına ve diğerlerine yaygın olmak üzere posta düzenlenmesine Yüce Saltanat'tan gayret buyurularak Postahane kurulmasıyla görevli özel memur tayin edilmiştir. İşbu posta maddesi uygulamaya geldikte uygun masraf ile kimseye yük olmaksızın herkesin istediği taze havadis ve haberlere erişme hayırlı işini gözlemleyecekleri bellidir.

Hele diğerlerinden ayrı olarak ticaret erbabı ve taşralarla alış verişleri ve ilişkileri olanların işlerine kolaylık getireceği bellidir. Mesela filan diyarda şu sırada ne cins ve ne çeşit eşya geçerli ve ne tür eşya gönderilse fazlaca kâr etmek mümkündür ve de halen elindeki mal hangi diyarda nadir ve az ise geliri fazla tutar şeklindeki durumları, ortakları tarafından diğer yerlerden haber alarak iyice öğrenmedikçe, bu mal zarar verir yahut kâr göstermez vesvesesiyle oldukları yerde müşteri ayağıma gelsin diye bekleyip dışarı göndermeğe heves etmezler. Bu çeşit tüccarlar ticaretten uzak kaldıkları gibi o malların revaçta oldukları memleketlerde isteyenler

ya teklif getirip götürür yahut da alamayıp işi geri kalır. Hızla haber alan elindeki malı bekletmeyip bir taraftan ilgisi olan yerlere gönderip yerine taze mal düzüp sermayeyi devretmekten geri kalmazlar

Vergi toplayıcılar ve zabitan ve diğer her kim olursa olsun taşra ile işi bulunanlar yahutta diğer diyarlarda akrabaları bulunup hasret çekerek daima mektuplaşmayı sevdiklerinden yolcu aramakta olanlar hakkında da posta maddesinin ne derece yararlı olduğu açıktır. Ama herkese güvenilir mi güvenilmez mi, yahut göndereceği kişiye varır mı varmaz mı ve de kaybolur endişelerinden azade olarak yazacağı kâğıt ve göndereceği ne ise hazırlayıp postaya teslim etmesiyle, arası çok geçmeden ve uzamadan cevabına erişir. Bu posta konusunun belirgin yararlarından biri de memleketce en önemli olan güvene sahip olmasıdır. Çünkü bir yerde bir hırsız yahut bir haydutun türediği eski zamanlarda sürücü ve Tatar ve benzeri gezenlerce duyulup yayılırdı. Dolayısıyla bu yöntem faydalı ve çıkarlı bir şeydir.

1800 sene önce Roma hükümdarı olan Augustus namlı meşhur mülki idaresini kolaylaştırmak için evvela çabuk gidici ve hızlı yürüyücü bir takım haberciler düzenleyip, politika işleri ve devlet yönetimine dair yayınlayacağı evrak ve hükümleri onlarla dağıtıp cevabını da onlarla alarak elden ele gönderirdi. İşlerini de onlar vasıtasıyla görürdü. Biraz zamandan sonra bazı sakıncalar sebebiyle o habercileri posta arabalarına ve kurriyerlere devretti. Bin sene önce de Arabistan ve Çin diyarlarında posta kullanıldığı ve beş yüz yıl önce Büyük Tataristan'da Cengiz Han'ın torunu Kubilay Han zamanında bunları sekizer saat aralıklı olarak ülkesinde on bin menzilhane (konak yeri) ve 200 bin beygir posta için tertip etmiş olduğu ve 1100 sene önce Fransa'da üç kol büyük cadde üzerine bir takım postahaneler düzenlenmiş olduğu tarihte görülmüştür. Bundan yüz sene öncesine kadar Fransa da posta usulüne girmemiş idi. Lâkin elli altmış seneden beri gerektiği şekilde yoluna girdi ve çıkarı her yıl artmaktadır. İngiltere'de üçyüz elli sene öncesine kadar hiç posta mevcut olmayıp o zaman icad olunduğu tarihlerde vardır. Anrcak elli altmış sene kadar bir süreden beri güveyi gibi usulüne girmiştir. Avusturya ülkesinde tahminen 220 seneye gelinceye kadar posta bilinmeyip o vakit icat olunmuştu bugün de uygulanmaktadır. Bu ana kadar yavaş yavaş Avrupa'nın her bir ülkesinde icad olunmuş ve Amerika'da dahi uygulamaya girmiştir."

Her şeyden önce Avrupa'yı örnek almaya yönelik Tanzimat anlayışının bu yazıda tam bir ifadesine rastlıyoruz. Ancak asıl dikkati çeken, haberleşmede önceliği ticari ilişkilere vermesidir. Serbest Piyasa düzenini

tam kurmuş olan Avrupa'nın bu sistemi yerleştirirken öncelikle ticari haber devrini ön plana çıkarmış olduğu biliniyordu. Batıyı da Doğu'yu da iyi tanıyan İngiliz'in kurduğu gazetenin Osmanlı'daki temel eksik olarak bu hususu fark ettiği ve öncelikle, Avrupa kaynaklarından alındığı açık olan bir yazıyı yayınlatarak topluma yön vermeye çalıştığı anlaşılıyor. Dikkati çeken burada postanın devlet gücüyle kurulması isteğinde ısrar edilmesidir. Henüz özel girişim - yani kapitalist - yapısı oluşmamış Osmanlı yapısı düşünülünce devletin göreve çağırılması doğaldı. Yazarın, Avrupa'da ticari haberleşmenin tamamen özel teşebbüs tarafından kendi iletişim ağları ve daha sonra matbaalardan çıkarılan haber yaprakları ile yürütüldüğünü anlatması o aşamada tabii ki gereksizdi.

Ulaşım sistemlerindeki bu hızlı gelişme ekonomiyi dinamikleştirirken haberleşme ihtiyacını da artırdı. Bu konuda da Osmanlı, Avrupa örneğinin peşine takılma zorunluluğunu duydu. Telgraf tekniğinin geliştirilmesi, Batı dünyasının dengesini bile altüst etmişti. Böylece, gazetenin ötesinde "Haber"in üretim metaı haline geldiği ve dünyayı yönlendiren "Ajans"ları doğurduğu döneme girildi. Yeni teknolojileri benimsemekte kararlı olan Osmanlı Devleti, 1855'de Kırım savaşı sebebiyle Avrupalıların ihtiyaç duyup ülkemizde kurdukları ilk telgraf hattını bütün ülkeye yaymak fikrini hemen benimsedi. Tabii bunun kullanılması, devletin toplumdaki işleriyle bağlı olacaktı. Bunun Avrupa'dakilerden farklı olması kaçınılmazdı.

HABER KAYNAĞI

İlk özel Türkçe gazetenin öncelikle haber kaynağı sorunuyla karşılaşması doğaldı. Resmi gazete **Takvimi Vakayi'**nin böyle bir sorunu yoktu. Resmi bildirileri ve resmi makamların onayladıkları yabancı basın yazılarını gerekirse yayınlayabilirdi. Görünüşte özerk nitelik taşıyan bir gazetenin ise sorunu apayrıydı. Devletle ilgili siyasi nitelikli her konuda, devletten gelen mali yardımla yaşadığı için ona sadık davranacaktı. Nitekim diğer kitabımızda belirttiğimiz gibi Ceridei Havadis bu konuda tam itaatkâr davranmıştır. Devletin uluslar arası alandaki sorunlarını, hatta yerel meseleleri bile tartışmak istemiyordu. Buna karşılık, 1838 Ticaret Anlaşmasıyla piyasasını bütün dünyaya açmış olmanın etkisiyle dış dünyaya ve özellikle ticari alana ağırlık vermesi kaçınılmazdı.

Takvimi Vakayi'nin dış haberleri aktarırken pek nadiren kaynak olarak Avrupa basınını göstermesine karşılık Ceridei Havadis'te tam tersi bir uygulamaya rastlanır. 1840 yılındaki 16. sayısında şöyle bir habere rastlıyoruz:

"Şimdiye kadar İstanbul'a gelen vapurlar Devleti Âliye hakkında Şam diyarından peyderpey hayırlı haberler getirmekte iken bu kere buna dair yeni bir havadis getirmediklerinin sebebi, her mevsimin kendisine özgü bir işi olmasıdır. Savaşlar yaz mevsiminde olur. Halen Devleti Âliye askeri Şam diyarında zapt ettikleri yerlerde sayei Padişahide rahatlık yerleştirmiş olduğundan, kış münasebetiyle bir tarafa kımıldamayıp oturuyor . Savaşa pek de iş kalmadığından çarpışmadan dinlenmektedirler. Birkaç aydan beri bu mevsimin haberi budur. Havadis gelmiyor denilmesin zira havadis mevsimine göredir. Hem de Akka Kalesi gibi bir meşhur sağlam kale üç saat içinde alındığına ve ta Halep'e kadar zabt olunduğuna nazaran ara yerde Mısır ve İskenderiye'den başka neresi kaldı. Ve de Akka'ya bakılınca bunlar bir iş midir, fakat mevsim dolayısıyla biraz arkası uzamış ise de yakında onun da haberi gelir ve Ceride'mize yazılır."

Bu haberde dikkati çeken iki husus var. Birincisi 1830'ların başında ordusuyla Kütahya'ya kadar gelen Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın bütün Suriye-Filistin-Hicaz yönetimini ele geçirmişken, bu kez İngiltere'nin Bâbıâli'ye yardımı sayesinde bunları kaybetmeye başlamasının etkisi ile okuyucuya iç rahatlatıcı bir haber verilmek isteniyor. Ancak hiçbir olay olmadığı sırada yazılan haberde kış olduğu için yeni bir eylemin beklenemeyeceğini kaydetmesi Osmanlı toplumunun hâlâ eski yapıya bağlı kaldığını kanıtlıyor, oysa Avrupa'da eylemler artık her mevsimde yapılıyordu.

Haberdeki asıl önemli husus, haber kaynağı olarak İstanbul'a gelen vapurlar olmasıdır. İstanbul'a Osmanlı ülkesinin Akdeniz'deki çeşitli limanlarından (Başta Beyrut, İzmir, Selanik) vapurlar geliyordu. Ancak Osmanlı gemilerinin hâlâ basit yapılı yelkenliler olduğunu kabul gerekir. Bunların İstanbul'a varışı, hava şartlarına uygun olarak hayli uzundu. Buna karşılık Avrupa devletlerinin buharlı ve büyük yapılı gemileri, mevsim şartlarını aşarak, o zamana göre rekor sayılacak bir hızla Osmanlı başkentine ulaşabiliyorlardı. Üstelik en son çıkan Avrupa gazetelerini de getiriyorlardı. Bu durumda halkın en çok merak ettiği bir konu olması gereken Mısır ayaklanması hakkında hiçbir yerli – hatta resmi – bilgi

bulunmazken gazete kaynak olarak İstanbul limanına gelen gemilerden başkasını bulamamaktadır.

1860'da özerk Türkçe basın belirinceye kadar yirmi yıl boyunca tek temsilci olarak kalan Ceridei Havadis'in bazı sayılarından birkaç örnek vererek, gemilerle bazen de kara postası ile gelen gazetelerin nasıl kaynak durumuna sokulduğunu belirteceğiz:

"Hindistan vilayetlerinin ekserisini İngilizler zaptetmiştir ve her bir şehirde çeşitli dillerde gazeteler yayınlanmaktadır"(no.2- 1840)

"Cuma günü İstanbul'a gelen Viyana postasında yazmaya değer sadece şudur: İspanya'daki iç savaş." (no.145- 1843)

"Ağustos'un 14'ne kadar bu defa gelmiş gazetelerde Hindistan ile ilgili nakle şayan ve değer bir haber olmayıp, fakat Afganistan'da yeni bir sultan ve İngiltere'nin faaliyetleri var." (no.151- 1843)

"Bu defa İngiltere'den bir gazete Marsilya'ya ve oradan devlet gemisiyle Malta'ya ve oradan bir vapur ile Dersaadet'e on gün zarfında varıp, şimdiye kadar İstanbul'da bu kadar çabuk olarak bir gazete hiç gelmemişti." (382- 1846)

"Bir küçük vapur bu defa on gün zarfında Londra'dan Dersaadet'e mektup getirmiş olmakla bu vapurun sürati şaşırtıcı olmuştur." (no.621-1853)

1853-56 Kırım Savaşı vesilesiyle ilk kez telgraf hattının kurulması deniz yoluyla gazete iletişimini engellemekle birlikte yepyeni bir haber kaynağını ortaya çıkarmış oldu, tabii sakıncalarıyla birlikte. Ceridei Havadis 626. sayısında (Haziran 1853) şöyle yazıyordu:

"Avusturya telgraflarına sarraflar ve tüccarlar uydurma haberler verip yayınlattırmakta olduklarından bundan böyle her kim o tür yalan yaymaya cesaret ederse cezalandırılacağı bildirilmiş ve bunu yapanın, parasını kıymetlendirme ve falan yer karmakarışık ve tehlikelidir diyerek herkesin elinde bulunan kaime ve paraları düşürüp almak için çalıştığı bellidir."

Bunun hemen arkasından 633. sayısında gazetenin yaptığı açıklama basına yanıltıcı haberlerin sızdırılması karşısındaki tutumu belirtiyor ve hataları varsa affını diliyordu:

"... Haberler bilgi içermekten uzak olmayıp şimdilerde ise olağanüstü dikkat ve beğenmeye layık olmalarına yetkinlikle gayret kılındığından, okuyan kişilerin gazete havadislerini meziyetleri öğrenme beklentisi ve sıhhatini emniyet içeren bir nitelikle tetkik etmeleri umulur. Çünkü şüpheli havadise şüphe etmeleri ve gazetelerden tercüme kılınanlara gazeteden alındığı kanıtlı ve malum olanlarda dahi görüldüğü ve bilindiği gibi, ifadeleri yolunda eğri büğrü olmayacağı ama insan hali olarak bir yanlışlık ve hata işlenerek yayınlanmış ise, ertesi hafta açıklama ve düzeltme yapılmakta olduğundan her cihetle yolunda bulunacağı şüpheden uzaktır."

1860'dan itibaren özerk bir basının başlaması üstelik telgraf bağının artması ve ajans hizmetlerinin belirmesi haber ağının güçlenmesine yol açtı. Ancak limana gelecek gemilerden bilgi sağlama da – ister gazetelerden ister kaptan ve yolculardan – azalmadı. **Ruznamei Ceridei Havadis'**ten birkaç örnek vereceğiz:

"Geçen hafta zarfında Osmanlı sancağı ile Dersaadet'e gelmiş ve gitmiş gemi olmadığı Tercümanı Ahval'in son numarasında yazılı ise de Yıldız nam vapurun Pazar günü Girit'ten ve Nümayiş nam vapurun İzmir'den Deraliyye'ye geldikleri gibi Ömer Paşa da İskenderiye'ye kalktı." (no.72, 1861)

"27.Mayıs'ta Tunus'tan Paris'e, 3 Haziran'da oradan İstanbul'a gelen telgraf haberlerine göre Tunus'taki ayaklanma durdu." (6.6.1864 tarihli)

"22 Tarihli Semaphore gazetesi Marsilya'dan Tunus haberi verdi." (2.Haziran 1864)

"29 Haziran 1864 tarihli Moniteur gazetesinin Tunus haberi" (4.Haziran.1864)

Kaynak olarak Avrupa basınına bağımlı olmanın etkisi, sosyal niteliğini Osmanlı kültürünün bilmediği olaylar ve tekniklerle, daha önce hiç tanınmayan ülkelerin tanıtılmasında da görülür. Örneğin 1848'de Fransa'daki devrimci eylemler hem Takvimi Vakayi'de hem de Ceridei Havadis'te tamamen Avrupa basınından naklen sunulur. Sadece Paris'te bulunmuş Tercüme Bürosu kadrosundan birilerinin Bâbıâli'nin görüşüne uygun yorum yaptığı görülür. Örneğin Takvimi Vakayi'nin 402. sayısında böyle bir görüşe rastlıyoruz.

Ruznamei Ceridei Havadis 29 nolu sayısında (Kasım 1861) "Cerideci ile bazı müşterisi arasında vuku bulan görüşmedir" başlığı altında bu konuda ilginç bir örnek vermiştir:

"Müşteri - Ruznamenizde ilimlere ve fenlere dair yazılan konulardan herkes pek istifade edemeyeceğinden bunların yerine haber koysanız daha iyi olmaz mı?

Cerideci – Ruznamede yazdığımız konular pek faydalı şeyler olup bu kadar kâğıtta ilmiye ve pek az bir konusunun gereği gibi tafsil ve açıklanması mümkün olamaz ise de amacımız her şeyden bir nebze beyan eylemektir. Ayrıntılı bilgi içeren kitaplardan bunları öğretmek ve okunmasına vakit ve halleri müsait olmayanlar bunu eğlence kabilinden olarak mütalaa ederler ve pek az bir masrafla teklifsizce hayli malumat kesbederler. Fenlerin hazinesine girmek için bu bir uyarı makamında olup pek çok adamlar özetle yazdığımız şeylerin etrafıyla öğrenilmesini merak edeceklerinden tahsil ve ilim ve marifete yardımcı olacağı aşikârdır. Özellikle mümkün olduğu derecede açık bir ifade ile yazıldığından azıcık okumada yeteneği olanlar yararlanmakta zorluk çekmezler zannederim.

M – Mademki Ruznameyi bütün havadisle doldurmak istemiyorsunuz Türkçe lisan üzere bunca kitap ve yararlı eser varken niçin onlardan bahsetmiyorsunuz?

C – Bu dediğiniz konular herkesin malumu olan şeylerden olup Ruznamede nakil ve beyanına hacet yoktur zannederim. Herkesin tanık olduğu ve kabul ettiği veçhile biraz vakittenberi Avrupalılar fenler ve sanayide ilerleyerek lisanları üzere pek çok nefis kitaplar yayınladıklarından ve bunlar henüz yeterli derecede Türkçeye nakil ve tercüme edilmemiş olduğundan bizim tarafca meçhuldürler. Onlardan bilgi aktarmak daha faydalı olmak gerektir.

M – Ruznamede pek az yabancı havadis yazıyorsunuz. Halbuki Avrupa'da bu kadar gazete basılıyor, sizin ise 4-5 lisana vakıf olmanıza göre işbu gazetelerin her birinden birer ikişer satır alıp tercüme eyleseniz Ruzname değil günlük bir ceride çıkarılması mümkün olur. Böyle gayret etseniz herkes memnun olur zannederim.

C – Gerçekten yalnız Fransa'da 500'den fazla gazete basılmakta ve İngiltere'de bunun iki misli bulunmaktadır. Almanya, İtalya ve diğer ülkelerde de çok var. Yalnız birer numaralarını bir adam ömrü süresinde okuyamaz. Gazete dediğiniz bir büyük Pazar gibi olup içinde her sınıf insanın isteğine ve mizacına uygun şeyler bulunduğundan Avrupa gazetelerinin içerdikleri konuların ekserisi yerel konulara dair olup bizce işe yaramaz. Mesela Times gazetesi çarşaf kadar olduğu halde kemali dikkat ile size okusam ve tercüme etsem orada size yarar pek az bir şey bulunacağından ekserisine saçma nazarıyla bakarsınız. Çünkü yarısı ilanlardan, bir miktarı ticari ve zaptiye meselelerinden ibarettir. Haber demeye şayan içinde ancak birkaç olay bulunup bir haftalık sayılarında işe yarar nihayet 30-40 satır şey bulunur. Fransa gazetelerine gelince bir maddeyi her biri bir başka kalıba sokup değişik deyimlerle beyan ederler. Ve bir sahifesi tamamen ilan,bir sayfalık yerinde de Tercümanı Ahval'in tefrikasındaki oyun gibi kocakarılara mahsus sözlere ve diğer bir sayfası ise cinayete ve ticari konulara ayrılmış olup ancak bir miktar yeri önemli politika havadislerine ayrılmıştır. Rusya gazetelerinde ise serbest olmadıklarından bunlardan da daha az yararlanılabilir. İtalya gazeteleri Garibaldi'nin ve Napolyon'un durumuyla bir takım askeri hareketler içerdiğinden bugünlerde onlardan bir şeyler çıkarılamamaktadır.

M – Siz bütün gazeteleri çevirtiyorsunuz ve Ceride hepsinden iyidir demek istiyorsunuz. Şu ifadenize nazaran o gazetelerden bir şey almıyorsunuz bu suretle Cerideyi kendiniz uydurmaklığınız lazım gelir.

C - Hayır meramım bu değildir. Gazete onu okuyan ahalinin fikirlerine ve bilgi derecesine göre olmak lazım olduğundan, o kadar Avrupa gazetelerinden ancak haftada bir Ceridelik havadis çıkarılabilir. Bu biraz akla uzak görünür ise de hakikatı hal bilgi ve araştırma erbabının malumudur. Biz Avrupa gazetelerinden pek çoğunu haylice gözden geçirdikten sonra işe yarayan havadisi seçer ve yazarız. Hergün çıkan Avrupa gazeteleri yalan yanlış hemen haber aldıkları her şeyi yazıp gereğine göre ertesi gün düzeltir ve değiştirirler. Biz öyle yapmayıp bir hafta zarfında vuku bulan önemli havadislerin özetini yazarız."

Bu haber seçim sisteminde Avrupa gazetelerinde bize yarar haberlerin azlığından çok, bizim gazetelerin yerinin azlığı dikkate alınmalıdır.

Zaman zaman Avrupa'dan 2 hatta üç sütun dolduran haberler aktarıldığı da görülmüştür.

Fransa'yı yenişiyle gündeme gelen Prusya'yı da kimsenin bilmediğini **La Turquie** 6.9.1870 tarihli sayısında İmpartial gazetesinden naklen (2.9) şöyle aktarıyor:

> *"Anadolu'da soruyorlar, öylesine güçlü Fransa'ya bu kadar kötülük yapan bu Prusya da nedir? Cesur Osmanlılar biz Moskofu, Nemse'lileri (Avusturya), İngilizleri, Fransızları tanırız ama Prusyalılar da kim ola?"*

Sonradan dünya tarihinde önemli rol oynayacak iki uzak ülkenin Japonya ve ABD'nin tanımı da Avrupa gazetelerinden yapılan tercümeler yoluyla gerçekleşmiştir.

Japonya hakkında ilk kez **Ceridei Havadis** 1841'de (no.49) "Yapon Adaları" ile ilgili iki sütun haber verir. Ondan sonra o da, Ruznamei Ceridei Havadis de, Tercümanı Ahval de hep Avrupa gazetelerinden çevirilerle tanıtmayı sürdürürler. Tasviri Efkâr 58. sayısında "bazı evrakı havadiste görülen bir bendin özetle tercümesidir" kaydını koymakla kendisinden öncekilerin izledikleri yönteme uygun davrandığını açıklar. Yani tam bir ayrıntılı anlatım değil, ilginç görülen konuların aktarımı vardır. Büyük boyutlu Avrupa gazetelerinde bazen birkaç sütunu dolduran yazının bize belki 10'da ya da 20'de biri girebiliyordu. Özetle yüzeysel bir tanıtım bahis konusudur.

Bundan ilk kopuşa 1863'de **Ruznamei Ceridei Havadis**'in 691-692-693 numaralı sayılarında sunulan *"Bir serkâtibin Yaponya anıları"* dizisinde rastlıyoruz. Herhalde İngiliz olan bu Başkâtip üç yıl Japonya'da yaşadıktan sonra havası sağlığına yaramadığından İstanbul'a gelmiş ve bu bilgileri vermiş. Sonuç olarak, Osmanlı Tanzimat'ı ile aynı zamanda 19. yüzyılın ortasında çağdaşlaşma girişimini başlatan Japonya'yı biz ancak Avrupalı aracılarla öğrenebiliyorduk. Nitekim İstanbul'da çıkan Fransızca **Stamboul** da 12.Ekim.1875 tarihli sayısında Echo Universel'den naklen, Japonya'nın *"Avrupa'yı örnek alma girişimi"*nin yeni gelişmelerini gayet uzun ve doğrudan Yokohama'dan gelen bir yazıyla okuyucularına aktardı. Doğrudan gözleme dayanmayan bu bilgiler yanlış değerlendirmelere yol açmıştır. Japonya'nın Avrupa'yı tanıma çabaları sırasında İs-

lam dünyasını da öğrenme girişimlerini, 1905'de Rusya'yı yenmelerinin ardından Müslüman olacak ve sönürgeleşen bütün İslam toplumlarını kurtaracak şeklinde yorumlayanlara da rastlanmıştır.

ABD'den ilk kez **Vakayii Mısriye** 27. sayısında (1829) " bir Fransız gazetesinden" naklen bahseder. **Ceridei Havadis** ise daha ikinci sayısında (1840) Yaban adamlarının diyarı, şamatası yirmi saatlik mesafeden işitilen Niyagara, öküz yutan 23 arşınlık yılan, can muhafızı'nın – can simidi – icadı gibi konuları işleyen ve iki sayı devam eden bir yazı ile gündeme getirir. 1860'da iç savaş başladığında değişik gazetelerde kısa kısa, altına hücum, Kuzey Afrika yerlilerinin Alaska'dan getirildikleri Yahudi kökenli oldukları , Meksika'da Mısır Firavunlarından kalma Ehramlar bulunduğu gibi haberlere rastlanır. Belki ilk ciddi değerlendirme 1862'de (no.3) **Şinasi'**nın Tasviri Efkâr'daki "iç savaşın köleliğin kaldırılmasıyla ilgili olduğunu" vurgulayan yazısıdır. Özellikle ABD'deki cumhuriyet yapısının Şinasi ve sonra **Namık Kemal'**i etkilediğini görüyoruz. Çok daha sonra **Ahmet Midhat** 1890'lı yıllarda *"Fenni Bir Roman ya da Amerika Doktorları"* adlı eseriyle ciddi bir tanıtıma yönelecektir.

Başlangıçtaki bu aşırı bağımlılık, 1860'lı yıllarda başlayan 1870'lilerde hayli olgun bir döneme giren basın hayatımızla aşılacaktır. Yeni Osmanlı kuşağının gazetecilikte ön plana çıkması ve dünyayı daha iyi tanıyan ve kendisi yorum yapmaya yetenekli yazarların belirmesiyle yeni bir döneme girilecektir. Telgrafın yayılması ve arkasından demiryoluyla Avrupa'ya bağlanmanın etkisi Avrupa basınını tek haber kaynağı olmaktan giderek çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

Koloğlu Orhan, "Türk'le Amerika'lının Tanışması", Tarih ve Toplum Temmuz 1993 no.163 (s.17-25), no. 164 (s.42-49)

Koloğlu, Orhan, "Osmanlı'da ilk Yapon Haberleri", Tarih ve Toplum, no. 218, Şubat 2002, s.19-21

AVRUPA'YA KENDİNİ ANLATMAK İÇİN YÖNTEM ARAYIŞI

Yönettiği bölgelerle çevresindeki toplumlardan haber toplama ve başkentine ulaştırma açısından, özellikle ilk dörtyüz yılında başarılı görülen Osmanlı, hudutları dışındaki toplumları kendisi hakkında bilgilendirmek için bir sistem kurmayı tasarlamış mıdır?

Bu sorunun yanıtı "Hayır"dır. Komşu ülkelerde devamlı oturan (Sonradan İkamet Elçilikleri adı verilen) kadrolar bulundurmadığı biliniyor. Buna karşılık Avrupalılar özellikle tüccar niteliği ağır basan diplomatlar aracılığıyla daha başlangıcından beri Osmanlı'daki iç oluşumları izliyor ve toplumlarına bilgi veriyorlardı. Hem de sadece hükümetlerine değil, gazeteler aracılığıyla halklarına da. Venedik, Fransız, Alman arşivleri, Batılı diplomatların hükümetlerine Osmanlı Devleti'ni objektif ve gerçekçi bir dille yansıttıklarını kanıtlar, buna karşılık Avrupa basını yüzyıllar boyunca Türk'ü aşağılamakta yarışa girişmiştir. Sorun, bunu önlemek için bir önlem tasarlanmış olup olmadığıdır. Daha da açık söyleyelim, her Batılı bireyin bilgilendirildiği bu kötülemeden Osmanlı'nın haberi var mıydı, ve önlem almayı ne zaman düşünmeye başlamışlardır.

Osmanlı yönetimi 1720'lerde matbaanın önemini fark etmişti, ancak gazetenin rolünü fark etmesi için bu yeterli değildi. Nitekim 1750 yılında **Treleschi** adında bir Raguza'lının (Dalmaçyalı) İstanbul'da *"Avrupa'nın Siyasal ve Tarihi Olaylarının Haberleri = Relation des Evénéments Historiques et Politiques de l'Europe"* adında bir gazete çıkarmak için başvurduğu, ancak sadrazamın bu yeniliğin Sultan'ın otoritesini sarsabileceği kuşkusuyla izin vermeyi reddettiği hakkında bir iddia vardır.

Kendi ülkesinde gazete istememekle birlikte, Bâbıâli'nin Avrupa'daki olaylar hakkında Avrupa basınından bilgi edinip rapor gönderen elçileri aracılığıyla basının rolü hakkında bilgi sahibi olduğu bellidir: 1764'de Prusya Kralı **Büyük Frederik** nezdine gönderilen Türk elçisi, Avrupa'daki oluşumları n içyüzü hakkında hükümetini devamlı bilgili tutacak gazetelerin isimlerini sorduğu zaman Kral ona, **La Gazette de Clèves** ve **Le Courrier du Bas-Rhin** gibi kendi etkisindeki ve görüşlerini savunan iki gazeteyi önermişti.

18. yüzyılın sonlarında İstanbul'da İsveç elçiliğinde görevli olan ve tarihçi olarak tanınan **Mouradga d'Hosson**, o dönem Osmanlı toplumu üzerindeki eserinde şu hususu belirtmiştir:

> *"Türkler yabancı gazeteleri okumak olasılığından da yoksundur. Öyle ki, kentte, sarayda yahut imparatorluğun başka eyaletlerinde olup bitenlerden habersizdirler. Haber bültenleri, gazeteler, süreli yayınlar onların asla bilmediği şeylerdir."*

Dolayısıyla Avrupa basınını bilgi kaynağı saymaya karşılık onları Osmanlı hakkında doğru bilgiye ulaştırmak için herhangi bir çaba yoktu. Avrupa basınından sadece geçici görevli elçilerimiz haber toplayıp zaman zaman İstanbul'a ulaştırıyorlardı. 1795-97 yılları arasında İstanbul'da, daha doğrusu sadece Avrupa elçiliklerinin bulunduğu Pera'da Fransız Devrimi yanlılarıyla karşıtlarının sürdürdükleri basın savaşına da Bâbıâli tamamen ilgisiz durmuştu. Başta İnsan Hakları Beyannamesi olmak üzere Devrimin bültenleri Fransa'da bastırılıp Türkçe, Arapça, Sırpça, Yunanca, Ermenice olarak Osmanlı ülkesinde dağıtılıyordu. Osmanlı başkentinde iki de Fransızca gazete çıkardılar. Buna karşı İngiliz, Avusturya, Rusya ve Prusya elçilikleri de kendi yayınlarını Beyoğlu kahvehanelerinde dağıtıyorlardı. **Sultan III. Selim'**in sır kâtibi'nin *"Frenklere yakışır bir frengi hastalığı"* olarak nitelediği devrimin, sadece İslam toplumlarını değil Doğu Hıristiyanlarını da asla etkilemeyeceği inancı öylesine kökleşmişti ki, Beyoğlu'ndaki çekişme ile Bâbıâli hiç ilgilenmedi. Haksız da değildi, Rum Ortodoks Patrikliği de dinsizlik saydığı laikliği yeriyor, mezhebinin ayakta kalmasını sağlayan Osmanlı Devleti'ne bağlılık ilan ediyordu. Dolayısıyla her Avrupa toplumunun devrim konusundaki görüşünü tartıştığı bir dönemde Osmanlı'da Avrupa'ya görüşünü ya da taraftarlığını açıklayacak bir gayrete ihtiyaç hissedilmiyordu.

İlk kez 1798'de **Napolyon** komutasındaki Fransız ordusu Mısır'ı işgal edince Osmanlı yönetimi de yazılı propaganda ihtiyacını duydu. Napolyon Mısır'a, Arapça okuyup yazan ve bülten dizip basan kadrolarla gelmişti. Propaganda yayınlarıyla halkı Osmanlı yönetiminden ayırma, hatta Napolyon'a İslamın koruyucusu sıfatı yakıştırma kampanyasına girişildi. Bunlar duvarlara asılarak halkın okuması sağlanmaya çalışılıyordu. İlk kez Osmanlı yönetimi de bu vesile ile aynı şekilde Arapça el ilanları yayınlayıp halka dağıtarak Avrupa yöntemini uygulamış oldu.

Başarı da sağladı. Ancak hedef yine Avrupa'yı bilgilendirmek değil sadece Müslümanları uyarmaktı. Üstelik bunların dağıtımında İngilizlerin de hayli yardımı olmuştur. Napolyon yenilip çekildikten sonra ise yine Avrupa'ya bilgi gönderme ihtiyacı hissedilmedi. İlk kez 1792'de başlatılmış olan *"İkamet elçileri"* uygulaması, yani sürekli elçi kadrosu bulundurma kararı da başarılı olamamıştı. Dolayısıyla Batı'nın Osmanlı hakkında bilgi edinme çalışmaları üzerinde bizim hiçbir rolümüz olmamıştır. İstedikleri gibi değerlendiriyorlardı.

1821 Yunan ayaklanması başladığında Osmanlı Hariciyesinin ve elçiliklerinin tercüman kadroları hemen tamamen *"milleti sadıka"* denilen Fenerli Rum'lardan oluşuyordu. O zaman bunların genelde Osmanlı aleyhinde çalıştıkları fark edildi. Hepsinin görevlerini son verildi ve kurulan **"Tercüme Odası"**nın Müslüman ağırlıklı olmasına özen gösterildi. Yunan ayaklanması, başlangıçta – Napolyon savaşlarından ağzı yanmış, savaş karşıtı kesilmiş – Avrupa hükümetlerince pek desteklenmez iken, bütün Avrupa basınında müthiş bir anti-Türk kampanyanın başlamasına yol açtı. Aslında Yunan ayaklanmacıları bir başarı sağlamış değillerdi, Mora yarımadası tam işgal edilip direnç yok edilmişti, ama bütün Avrupa kamuoyları ayağa kalkmıştı ve hükümetlerini Osmanlıya karşı girişimde bulunmaya çağırıyorlardı.

Elçilik kadroları gayet yetersiz olan Bâbıâli haklılığını anlatmaktan aciz kalırken, 1821'den beri İzmir'de çıkan Fransızca gazete yön gösterici oldu. Yunan korsanları yüzünden ticari çıkarları büyük zarara uğrayan Avrupalı tüccarlar bu gazete aracılığı ile Avrupadaki kampanyalara karşı Osmanlı savunuculuğunu üstlendiler. Hatta kendi devletlerinin siyasetlerine bile öyle eleştirilerde bulundular ki, zaman zaman isimlerini ve yazarlarını değiştirmek zorunda kaldılar. 1827'de donanması Navarin'de müşterek bir Avrupa donanması tarafından tahrip edilen, Avrupa'nın baskısıyla ordularını Mora yarımadası'ndan çekmek zorunda bırakılan, 1829'da Rus ordusunun Edirne'yi aldıktan sonra İstanbul'u bile işgal etmesi tehdidiyle karşılaşan Osmanlı devleti, sonunda Yunan bağımsızlığını da kabul zorunda kaldı. Tam bu dönemde Mısır Valisi **Mehmet Ali Paşa'**nın 1828' de yayına soktuğu **Vakayi-i Mısriye** gazetesinin Avrupa devletleriyle uyumlu bir politika izleme girişimi hatta Fransa'yı Cezayir'i işgalinde desteklemesi Bâbıâli' yi, kendisini Avrupa'da tanıtacak ve sa-

vunacak, yani Avrupa'ya sağlıklı haberler ulaştıracak mekanizma arayışına yöneltmiştir. İzmir gazetecisi diye tanınan Fransız **Blak Bey'**in İstanbul'a davet edilip resmi gazete Takvimi Vekayi'nin Fransızcasını çıkarmakla görevlendirilmesi bu yüzdendir. **Le Moniteur Ottoman** adı verilen gazetenin Takvimi Vekayi'nin aynen tercümesi olmadığı, onun Avrupa basını ile İzmir'de başlattığı polemiğin aynen devam etmesinin aracı olarak yayınlandığı biliniyor. Diğer yandan İzmir'de yayını devam eden Fransızca gazetelerin de aynı işlevi devam ettirmeleri için mali destek verilmesine devam edildi.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırarak Tanzimatı Hayriye'yi başlatan Osmanlı Devleti, artık kaderinin Avrupa devletlerinin güdümüne girdiğinin bilinciyle kendini onlara anlatmanın gereğini daha da fazla hissetti. 1834'den itibaren İkamet Elçilikleri'ni yeniden tam işler hale getirerek kendini daha sağlıklı tanıtmanın yolunda bir adım daha attı. Blak Bey'in 1836'da ölümü Avrupa'ya bilgi ulaştırma konusunda bir dönüm noktası oluşturdu. Osmanlı arşivlerinde, onun yerini alacak Fransız yazar ve gazeteci arayışına başlandığı hakkında belgeler vardır. Blak bütün içtenliği ile Osmanlı haklarını savunuyordu, aynı nitelikte düşünür bulunabilir miydi?.. Mısır valisi Mehmet Ali'nin ayaklanması sırasında ondan yana kalem oynatanlara rastlanmıştı..

Avrupa'da elçilik yapmakla oranın basını hakkında bilgiye sahip olan Mustafa Reşid Paşa ile Sultan Abdülmecit arasında geçen bir konuşma Osmanlı yönetiminin kendini anlatmak hususundaki kararsızlığını yansıtır. Osmanlı aleyhinde çıkan haberleri düzelttirmek için gazetelere çıkar sağlanması önerisi karşısında sultanın yanıtı şöyle olmuştur:

"Bazı gazetelerin celb ve ödüllendirilmesini, diğer bazılarının yine zararlı şeyler yazabileceklerine nazaran pek de o kadar faydalı görmüyorum. Halbuki ülkemde uygulanmakta olan eşitlik ve hakkaniyet o gibi iftira ve yalanları çürütecek ve tekzib edecektir."

Sultan görüşünde haksız sayılmazdı. Birisine para vermeye başlarsanız diğerleri sıraya girer alamayan da eleştiri şiddetini artırmaya yönelirdi. **Mustafa Reşit Paşa** da *"bütün gazetelerin yalanlarını engellemenin mümkün olamayacağına ve içlerinden bir kaçının ödüllendiril-*

mesiyle diğerlerinin yazacaklarına engel olunamayacağını" kabul ediyordu. Yine de Bâbıâli'ye taraftar olan gazetelere abone olunmasından yanaydı ve bu gazetelere kendi deyimi ile 'artikıller' (makaleler) yazdırılmasını faydalı görüyordu.

Ali Birinci'nin İzmir'in Fransızca basını araştırmasından aldığımız bilgiler M.Reşit Paşa'nın tezinin ağırlık kazandığını, gözlerin tekrar Avrupa ile ticaretin merkezi durumundaki İzmir'de devletten maddi yardım alarak çıkan gazetelere çevrildiğini gösteriyor. 17.Mayıs.1838 tarihli bir Hattı Hümayun'da şunlar kayıtlıdır:

> *"İzmirde basılan gazete evrakı her tarafa yani diyarı ecnebiyeye dahi gitmekte olduğundan 'Mısır leyhi Osmanlı aleyhi' şeylerin yazılması Yüce saltanatın şanına dokunur. Yazılmış ve yazılacak şeyler yazarların kendilerine mal edilmeyip Devleti Âliye'ye ait sayılacağından adı geçen gazetecinin bundan böyle öyle şeyler yazmaktan kaçınması gereklidir."*

1840'da İstanbul'da **Ceridei Havadis**'in bir İngiliz'in yönetiminde çıkması bu yolda bir adım gibi görülebilirdi ama Türkçe olması Avrupalı'yı etkileyecek nitelik taşımasına izin vermiyordu. İzmir'de ise evvelce Blak Bey ile de çalışmış olan **Deschamps** adlı Fransız , gazetesini çıkartmağa ve devletin maddi desteğini almağa devam ediyordu. Ancak bazı konularda Yunan tezlerini savunur yazılar yazması oradan da mali destek aldığı düşüncesini doğurmuştu. Bu vesileyle yayınlanan 21.Ekim.1841 tarihli iradede Avrupalı'ya Osmanlı toplumu hakkında bilgi verecek gazete ihtiyacı şöyle anlatılmaktadır:

> *"Bir müddetten beri Hıristiyan devlet ve milletler devletler arası denge ile uyruklarının güveni ve ticaretlerine zarar gelmesinden çekinerek maddi silahların imalinden ve insanlığın gözyaşı dökmesinden imkân nisbetinde kaçınmaktadırlar. Bir taraftan da gazetelerin gerek uydurmaları ve gerekse yayınladıkları haberleri hakkında görünüşte alaycı ve ilgisiz bir bakış ortaya konmakta ise de, diğer taraftan her devlet iç ve dış yönteminin desteklenmesi ve onaylanmasıyla düşman düzmecelerinin tekzibi zımnında gazeteciler seçmekte ve görevlendirmektedir. Bunlara gizlice talimat vermekten geri kalmadıklarına nazaran saltanatımız tarafından da daha önce gayrı resmi olarak Fransızca lisanında yeteneği cihetiyle Blak seçilerek hizmetinden istifade edilmiş ve ölümü üzerine birine 5000 diğerine 2500 kuruş aylık ile iki gazeteci İzmir'de bulunmuş ise de arada*

Yunan tarafından ve onları destekleyen bazı devletler tarafından yanlarına çekilmekle bu meseleyi ayrıntılarıyla bilgili ve gerçek yönde anlatmamaları sebebiyle bu iki gazeteciden daha bilgili ve Yunan meselesini etkili surette kaleme alır, Danimarkalı Buk isminde biri belirmekle ona da 2500 kuruş tahsisi kararlaştırılmıştır."

Bu mantıkla kurulan **Impartial** gazetesinin asıl müdürlüğüne de Danimarka konsolosu aylığa bağlanarak getirilmişti. Açıkça dış tanıtım ve Avrupa'ya haber ulaştırmak için kendi kadrolarının bulunmadığını Bâbıâli kabul ediyordu. Deschamps'ı tamamen dışlanmaktan kurtaran , yine bir Hattı Hümayun'da kaydedildiği gibi, onun zamanında Mehmet Ali Paşa'nın ayaklanmasına karşı çıkışı ve de eğer kovulursa sahip olduğu bilgilerle Fransa'ya gidip doğrudan aleyhte kampanya yapabileceği endişesi olmuş. 10.Kasım 1841 tarihli bu belgede aylığa bağlanan yabancı uyruklu gazetecinin rolü de şöyle tanımlanıyor:

"5000 kuruş maaşlı bu gazeteci … Yunan gazetelerine karşı olarak onların saçmalıklarını yalanlamak ve fırsat buldukça en uygun düşüp yeri geldikçe Yunan hükümetinin felaketler ve ayıplanacak hareketlerinden bahisle siyasi yönetimini yermek ve tanıtmak için görevlendirilmiştir. Görevi sırasında bu şart üzerine kalemini kullanmış ama daha sonra Yunan hükümetince etkilenerek onları eleştirmekten çekilmiş , Osmanlı hükümetinin kusurlarını , vükelamızı bilgilendirmek iddiasıyla yazmağa yönelmiştir. İlke olarak Osmanlı memurları tarafından işlenen bir kusuru öğrenince bunun gizlice Yüce makamlara bildirilmesi ve gazeteye yazılmaması anlamında kendisine bazı uyarılar ve tekdirler yapılınca, şimdilik Yüce işlerimizi okşar havadisler yayınlamaktadır. Ancak evvelki davranışları gereği hakkında ihtiyat gerekiyor."

Parayı tamamen kaybedebileceği tehlikesini fark eden Deschamps muhalefetten vazgeçmiş hatta **Journal des Débats** gibi ünlü Fransız gazetelerinde leyhte yazılara da aracılık yapmıştır. Bu ortamda onun ilginç bir uyarısı görülür. İstanbul'da Fransızca olarak sadece resmi **Moniteur Ottoman** çıkmaktaydı, İzmir'deki Fransızca gazetelerin ise yalnız İzmir ile ilgili haber ve bilgiler yazma hakları vardı. Eğer İstanbul'da İzmir'inkilere benzer ama Bâbıâli ile daha içli dışlı bir Fransızca gazete çıkarsa bunun devletin Avrupa'ya tanıtılması açısından etkili olacağını belirtir. Bâbıâli'nin yorumu *"Devletin muvazzaf – görevlendirilmiş – adamı olmak istiyor"* şeklindedir.

Böylece 1843'de İstanbul, **Journal de Constantinople**'a kavuşur. 1846'da ise İzmir'in **Echo de l'Orient** gazetesiyle birleşerek daha etkili bir nitelik kazanır. Bu oluşum Bâbıâli'nin hazırladığı mukavelede şöyle belirtilmiştir :

"Asıl maksat ve fikir devletimizde Müslim ve Hıristiyan bütün halkın mezhepleri dışında hepsinin huzur ve refahlarıyla ilerlemeleri ve de Devleti Âliye ile dost ve müttefik devletler arasındaki barış ve yardımlaşmanın bir kat daha artmasıdır. Bütün içeriğinin, devletin politikasına karşıt olmayacağını, bütün tebaa ve reayanın çıkarlarını tarafsızca korumayı ve Devleti Âliye ile dost devletlere dokunacak bir şey yayınlamamayı yahut bunlardan birini diğerinden fazla öne çıkarmamayı açıkça taahhüt eder. Dolayısıyla Bâbıâli tarafından halka bildirilmesi uygun görülen bütün konular gazeteye bildirilip basılır ve ülkede yayınlanan diğer gazeteler bu konuları ondan alarak yayınlamaya izinli olacaklardır. Dolayısıyla kendisine Bâbıâli'den ilgili memurlar gösterilecektir. Gazeteciliğin kuvveti, fikirleri ve işlerinin birliğinde olduğu cihetle Devlet Âliye'nin güçlenmesi hususu dikkate alınarak bu birleşme aleyhinde hareket edilmemelidir. Bu yoldan asla ayrılmadığını görmek için basılmazdan önce kontrol için bir nüshasının daima Bâbıâli'ye sunulması şarttır. Sivilizasyonun devlette yayılmasına çalışması karşılığında Mösyö Noguès'e ayda 5000 kuruş verilecektir."

Bu ilk aylığa bağlama çabalarının ülkede basılan yabancı dilli gazeteleri kontrolda tutarak dış dünyanın yanlış bilgilenmemesini sağlama amaçlı olduğu açıktı. Gerçi gazete yayını kapitülasyonların çerçevesine girmiyordu ama onları çıkaranlar üzerinde yargı hakkının kendi diplomatlarına ait olması Bâbıâli'nin etkenliğini frenliyordu. 1838'de İngiltere ile imzalanan ve bütün diğer Avrupa devletleriyle de aynı şartlarla yapılan ticaret anlaşmaları bu bağımlılığı daha da artırmıştı. 1839 Gülhane Hattı Hümayun'unun açıklanmasından sonra daha da ihtiyatlı bir yöntem arayışı dönemine girildi. Dolayısıyla ülkedeki dillerde çıkanlar gibi Avrupa dilli gazeteleri de devletin aylığına bağlayarak kontrolda tutmak dışarıya gidecek bilgilerin sağlığı için tek çözüm olarak kabul edildi.

Kırım Savaşı'nda Avrupa'dan sağlanan büyük yardım ve 1856 Paris Barışıyla Avrupa Birliği içinde tam yer alış devlete kendini dışarıya anlatma gereksinmesini daha da fazla hissettirdi. İyice gelişmiş olan İkamet Elçilikleri Avrupa gazeteleri ve yazarlarını para ile yanına çekme yöntemini işletmeye başladılar. Tabii ki bir zamanlar Viyana kapılarına

kadar dayanmış Türk konusunda yerleşmiş önyargıları değiştirmek kolay değildi. Üstelik Amerika, Afrika ve Doğu Asya'dan sonra paylaşma sırası Osmanlı ülkesine gelmişti. Bununla mücadelede hiç başarı sağlanamamış, sadece ekonomik çıkarları gerektirdiğinde Batılı yönetimler kendi basınlarına kısmi frenleme getirmişlerdir.

Avrupa'yı etkileme yolunu arayanlardan biri de Hariciye Nazırlığı gibi Sadrazamlık da yapan Tanzimat'ın en büyük devlet adamlarından **Âli Paşa** olmuştur. Ölümünden bir yıl kadar sonra 14.Ekim.1872 tarihli sayısında İstanbul'un İngilizce gazetesi **Levant Herald'**da şöyle bir haber çıkmıştır:

> *"Âli Paşa'nın yılda 160.000 frank ödediği bir şahıs ona Avrupa kabinelerinin perde arkasından haberler ulaştırıyordu. Şimdi aynı hizmeti Midhat Paşa'ya 120.000 franga sunuyor. İngiliz gazetelerine 'Oriyantal haberler' sokturmayı vaad ediyor. Et, kömür, bakkal eşyası ve genel tüketim malları gün be gün daha pahalılaşırken devlet adamları yüzde 25 indirimli siyasi beslenme malzemesi alıyor. Eğer sayın ekselansları bu öneriyi kabul ederse Londra gazetelerinin okuyucuları herhalde Oriyantal Haberler konulu bu esrarengiz atölyeden çıkan ilgi çekici konularla karşılaşacaklardır."*

Bu haber açıkça para karşılığında Levant Herald'ın aynı hizmeti üstlenmeye hazır olduğu kanısını uyandırmaktadır. Gerçekten böyle bir hizmetin var olup olmadığı hakkında belki Osmanlı arşivlerinden belgeler çıkabilir. Ancak sadece bu haberi okuyanın, İngilizce gazetenin fiyat düşürerek aynı hizmeti üstlenmeye hazır olduğunu düşünmesi kaçınılmazdır.

Avrupa basınındaki ön yargıya karşı tek mücadeleyi, onlar tarafından en çok aşağılanmış hükümdar olan **II.Abdülhamit** vermeye çalışmıştır.

İstanbul'un Fenerli Rumlarından **Nikola Nikolaidis** (Nicola Nicolaïdis) 1870'den beri Paris'te yaşıyordu. Ticaretle meşgul olmadığını açıklamasına karşılık ne ile uğraştığı hakkında bir bilgimiz yok. 14.Ekim.1888'de ilk sayısını çıkardığı haftalık Fransızca **"L'Orient** (=Doğu) isimli yayınıyla gündeme geldi. Bunun *"Fransız-Hellen bir dergi"* ve *"Grek çıkarlarının özel organı"* olduğu başlığında kayıtlıdır. Önsözünde Fransız-Osmanlı ilişkilerinin çok dostane olduğunu belirtmekten de kaçınmaz. Tabii Fransız üstünlüğünü vurgular, zira o zamanlarda Osmanlı ülkesine en çok yatırım yapan Fransız sermayesidir. Asıl karşıtlığı

İngiltere, Rusya ve Balkanlarda Yunanistan'a karşı davranan topluluklaradır. Bir Grek-Türk ittifakını bile ileri sürer.

Osmanlı yönetimi önce derginin ülkeye girişini yasaklar, ama beş ay sonra izin verir. Pazarlıkla bir anlaşmaya varıldığı anlaşılmaktadır. 1905'de Nikola hudut dışı edilinceye kadar Paris'te süren yayın sonra Belçika'da devam eder. Ayrıca 31.Ağustos.1894'den itibaren Nikola derginin yanı sıra **"Agence Nationale Ottomane"**ı (=Osmanlı Ulusal Ajansı) başlatır. Bu ismin resmi bir nitelik taşıdığı fark edilince önce "Osmanlı İmparatorluk Ajansı" daha sonra da **"Agence Ottomane"** a (Osmanlı Ajansı) dönüştürülür. Yaklaşık İkinci Meşrutiyet' in ilanına kadar devam eden bu iki yayında, Nikola'nın kendi imzasıyla olduğu gibi, İstanbul'un Abdülhamit yanlısı gazetelerinin makaleleri de yayınlanıyordu. 17 yıl kadar süren bu çabada Batı dünyasına verilmeye çalışılan mesajlar şunlardı:

- II. Abdülhamit'i sultan ve halife olarak övmek. Her doğum ve tahta geçiş yıldönümünde övücü yazılar yayınlamak. Aynı zamanda o günler büyük bir müzikli ve yemekli davet düzenleyerek Paris'teki bütün Osmanlıları ve dostlarını bir araya getirmek. Bu toplantılar için "İslamcılığın çocuklarına" hitaplı ve "vatanımız asla böylesine güçlü ve canlı olmadı" içerikli marşlar bile yazdırılıp besteletilmiştir. Dostluk için "Hamidiye" adında "Fransız-Osmanlı Cemiyeti" dahi kurmuştur.

- 1896'da yaptığı gibi her biri 250 Frank ödüllü yarışmalar düzenlemek: - Türkiye hakkında tarihi eser - Türkiye'de en iyi ilkokul hakkında eser - Osmanlı marşı - Din özgürlüğü hakkında eser - Kur'an hakkında.

- Nikolaidis Fenerli Rumlardan olduğu ve Yunanistan'ınkinden çok Fener Patrikhanesi'nin politikasını izlediğinden, Osmanlı Devleti'ni destekler ve Bizansı canlandırmanın olanaksızlığını da saklamaz. Helenler ile Osmanlı İmparatorluğu Grekleri arasındaki farkı vurgular.

- İngiltere, Rusya, İtalya devletleriyle Balkanlardaki Sırp ve Bulgar gibi cemaatler en büyük düşmanıdır. Özellikle İngiltere'nin Osmanlı'yı yıkmak için çalıştığını Ermeni ve Girit sorunlarını Mısır'ı elinde tutmak için kışkırttığını ısrarla tekrarlar.

PRIX DES ABONNEMENTS
Pour la capitale et l'empire
Un an, 40 francs :
six mois, 20 francs ;
trois mois, 10 piastres.
Pour l'étranger :
Un an, 60 francs ; six mois, 30 francs ; 3 mois, 15 francs.
BUREAUX
10 Rue de la Sublime-Porte, Stamoul

SERVET

JOURNAL QUOTIDIEN OTTOMAN ILLUSTRÉ
POUR LA DEFENSE DES INTERETS DE L'EMPIRE

TARIF DES ANNONCES
Annonces ordinaires, 3 piastres la ligne ; publications relatives aux affaires de banque de société, 5 piastres ; réclames 5 piastres ligne d'informations, 10 piastres.
Pour tout ce qui concerne l'administration, s'adresser au directeur, Tahir bey, et pour l'administration à A. Kiazil [illegible]

Constantinople, le 12 Septembre 1898

(Officiel)

Hier, vendredi, après la cérémonie de Selamlik, Son Excellence Monsieur Cambon, ambassadeur de France, a eu l'honneur d'être reçu par Sa Majesté Impériale le Sultan en audience privée.

HUMBLE OPINION D'UN TURC
IMPARTIAL ET GRAND AMI DE LA PAIX
SUR LA QUESTION
DU
DÉSARMEMENT GÉNÉRAL

PREMIER ARTICLE.

L'univers entier a déjà rendu et continue de rendre un juste hommage à la magnanime Initiative de Sa Majesté l'empereur de toutes les Russies, qui a eu, comme on le sait, la généreuse idée de proposer aux grandes puissances le désarmement général.

Le fait est que l'homme qui oserait nier la valeur actuelle de cette haute et noble conception et censurait le Irade de sa respectueux suffrage à une œuvre aussi philanthropique, mériterait d'être mis tout bonnement au ban de la société comme un ennemi déclaré, éhonté et sans pudeur de l'humanité.

Comme je suis, heureusement, de ceux qui ont à un degré suffisant, le sentiment de leur dignité humaine et de leurs devoirs envers leur prochain, je m'estime heureux et fier de pouvoir m'associer du plus profond de mon cœur au témoignage général de profonde gratitude et au concert universel d'éloges en ce peut plus méritées qui s'élèvent, de toutes parts, à l'auguste promoteur du projet, bien que je sache d'avance que ma faible voix, pareille aux cris de ces insectes microscopiques que l'on aperçoit à peine et que l'on entend encore moins n'est que trop destinée à être couverte par des voix autrement éloquentes et autrement autorisées dans le concert de cris de reconnaissance et d'admiration générales, concert vraiment grandiose dont pourtant quelques notes pessimistes viennent, de temps en temps, à troubler l'harmonie suave ; c'est que dans ce tas de monde le succès, pas plus que le bonheur, n'est jamais parfait.

Ce préalable indique déjà assez clairement, ce me semble, que le projet impérial russe m'est essentiellement sympathique et que j'en suis un de peu plus enthousiaste. Mais je regrette profondément d'avoir à dire que je n'en suis en honnête qu'en principe seulement, car je ne puis pas me dissimuler les difficultés énormes, je dirai même insurmontables, que sa mise à exécution ne paraît devoir entraîner inévitablement dans la pratique. Cependant je m'empresse d'ajouter que le succès ne me paraît pas absolument impossible.

Dans ma présente étude je me propose précisément de signaler humblement à l'attention du monde politique les difficultés que je prévois dans l'exécution du projet. Mais que l'on n'aille pas s'imaginer que je vais me targuer et argner de ces difficultés pour me permettre de critiquer sournoisement et perfidement jusqu'au principe même du noble projet que Dieu m'en préserve ! J'ailleurs de bien agissements de ma part seraient non seulement un crime de lèse-majesté, une sorte de noire ingratitude, pareille à celle de ces malheureux qui, après avoir reçu un bienfait, crachent dans la main qui leur a donné le pain, mais encore un acte de folie, car je suis totalement incapable de commettre les forfaits odieux ; je me respecte trop pour cela et j'ai trop le souci de ma petite réputation d'honnête homme, d'homme plus ou moins éclairé, réputation que je tiens à conserver intacte jusqu'à la fin de ma vie, pour pouvoir la laisser à mes enfants, à défaut de fortune, au moins un nom estimable et estimé. — Au contraire mes intentions, dans l'espèce, sont des plus louables ; j'ai, en effet, pour but de faire autour de la grande question jaillir la plus de lumière possible, afin de pouvoir contribuer, dans la limite de mes très faibles moyens, cela va sans dire, à son heureuse solution, qui intéresse l'humanité tout entière.

Comme on doit le voir par ces quelques lignes j'entends mettre au service d'une grande cause qui est si justement chère à l'auguste et puissant ami de mon magnanime maître, une partie, au moins du dévouement sans bornes dont je suis constamment animé à l'égard de sa personne sacrée, bien puissante d'avance comme je le sais qu'en agissant de la sorte et dans le cas, bien entendu, où le monde savant voudrait à connaître mes humbles efforts dans le sens du désir impérial russe, qui est un désir général, je serais doublement agréable à Sa Majesté elle-même, ce qui serait pour moi le comble de l'honneur et de la félicité.

Toutefois vu le caractère exceptionnellement délicat du sujet, vu surtout la nature spéciale des observations que j'ai à faire, et afin de dégager entièrement la responsabilité de mon gouvernement, je me tiens autorisé, sur l'honneur, que n'ayant, du moins en aucune façon, mandat, ni mission quelconque de quelque part que ce soit, ni aucune espèce d'attache avec aucune sphère gouvernementale ou autre désireux même, pour des motifs personnels, qui d'ailleurs, s'intéresseraient personne, de couper mes dernières faibles amarres avec le service afin de pouvoir exclusivement mes chances dans le domaine de l'activité privée et faisant de la politique à titre purement académique et en simple amateur passionné du métier, quoique je confesse, vos bontiers, ne pas y entendre grand'chose, pas plus que du reste aux questions administratives, je me hâte de le affirmer, sur l'honneur, que ce que je vais exposer, en fait d'observations, sur l'intéressant sujet qui nous occupe est exclusivement l'expression de mon opinion toute personnelle et que dans l'espèce, pas plus que dans mes autres écrits du même genre, je ne reflète les idées absolument de personne autre que de moi-même.

Une autre chose dont, avant que d'aborder mon sujet, je crois devoir également prévenir ceux qui me feraient l'insigne honneur de lire mes humbles articles c'est ceci : c'est que, fidèle à mes principes de droiture absolue, j'aurai, dans mes appréciations d'une entière franchise aussi, naturellement, à me montrer inconmensurable de respect : m'est avis que c'est surtout aux souverains que l'on doit la vérité, quitte à en entourer l'expression de tout le respect auquel ils ont un droit absolu à tous les points de vue possibles et imaginables ; dire des mensonges à quelqu'un, dans un but intéressé, c'est déjà un crime abominable, au point de vue des conséquences, plus ou moins graves qu'ils peuvent entraîner ; mais lorsque ce quelqu'un s'occupe qu'une place insignifiante sur l'échelle sociale, les conséquences du crime peuvent être, relativement, plus ou moins restreintes ; tandis que lui et à mesure qu'on monte vers le haut de l'échelle ces mêmes conséquences deviennent de plus en plus funestes et lorsqu'on est arrivé tout à fait à l'apogée, elles peuvent revêtir un caractère exceptionnellement désastreux. C'est tout comme dans la falsification des eaux d'un fleuve, par l'introduction des matières délétères : lorsque la falsification a lieu sur un point vers l'embouchure du fleuve, [illegible] relativement moins

La reine Louise de Prusse
mère de l'empereur Guillaume Ier
(Une des plus célèbres beautés du siècle.)

ne s'était prévoir le degré de gravité des conséquences d'une fabrication accomplie dans des conditions aussi abominables. Notez bien que dans l'espèce qui nous occupe il s'agit non d'une exceptionnellement majestueuse, il s'agit en effet pour ainsi dire de l'avenir et de prestige de tout puissant souverain de Russie. Pierre un monde tout le parcours embrasse, moralement et politiquement, toute la surface du globe terrestre. Du reste le cas du malheureux docteur Bourry dans l'affaire Breaks vient de nous fournir tout récemment une preuve tristement éloquente à l'appui de la théorie de prudence que je viens de développer un plutôt de rappeler — car ce rappelant ces élucubrations sensées, d'ailleurs des plus élémentaires, je n'ai point la prétention d'apprendre à quelque ce soit quoique chose de neuf.

Tout ce qui, comme présomptueux plus indispensable que je le croient peut-être certaines lecteurs trop impatients de me voir enfin arriver au fait, j'entame mon sujet comme suit ;

Ainsi que j'ai eu déjà l'honneur de le laisser entendre dans mon préambule, l'idée d'un désarmement général est inattaquable dans son principe et partant à l'abri de toutes critiques sérieuses : la mesure s'impose trop à la sagesse des gouvernements et à la haute solicitude des souverains et des chefs d'Etat en général pour qu'il soit permis d'en repousser le principe. Le succès, au moins un succès partiel, me paraît même possible à certaines conditions, quoiqu'il soit assez difficile à obtenir ; tout dépend, à mon sens, de la [illegible] dans laquelle il sera conçu et surtout de la somme de sincérité que, de tous côtés, on y mettrait pour y porter un prompt remède ; il est évident que sans la sincérité, aucune transaction n'est guère possible dans le domaine soit de la vie privée, soit de la vie sociale, soit enfin de la vie politique ; aussi n'est-ce point de la sincérité des négociations définitives, la diplomatie en général, ne sait pas l'abandonner, au moins pour le besoin et en l'honneur de la grande cause humanitaire dont elle serait existe, ne sait pas, dis-je, abandonner sérieusement ses système de tergiversations constantes à cacher son jeu et à nourrir toujours des arrière-pensées plus ou moins légitimes, système qu'on a l'habitude, et à mon avis tout à fait à tort, de qualifier d'habile : — d'après moi et surtout dans l'espèce spéciale qui nous occupe la vraie habileté devrait consister à pousser la franchise et la sincérité jusqu'à leur dernière limite, c'est-à-dire jusqu'à la limite même de la naïveté inconvenante ; si la diplomatie, dis-je, ne renonce pas aux erreurs dont elle est si coutumière elle peut être avancée à peu près certaine qu'elle échouera dans sa tentative.

Il me semble qu'en disant cela je me trouve avoir indiqué du des écueils à éviter en même temps que le moyen propre à l'éviter. Mais les difficultés à prévoir ne résident pas seulement dans cet écueil ; il y en a encore beaucoup d'autres et d'une nature peut-être infiniment plus sérieuse et qu'il s'agit d'esquiver ou tout au moins d'éloigner un peu à une.

Ainsi à mon humble avis le succès dépendrait surtout de la façon dont on envisagerait et on poserait le problème difficile qu'il s'agit de résoudre car il est certain qu'une question bien posée est à moitié résolue, de même qu'une difficulté bien définie est à moitié aplanie, et qu'enfin on sait bien diagnostiquer est à moitié guéri, toujours bien, la science et les circonstances aidant, cela va sans dire.

Pour ce qui est de la façon la plus rationnelle d'envisager le problème à résoudre, je suis d'opinion qu'il faudrait remonter à la source même du mal dont nous souffrons tous et qu'il s'agit de traiter, c'est à dire à la question même des armements. Il est inutile de [illegible] comme phénomène psychologique, si toute

Abdulhamit sadece Fransa'da gazete ve ajans kurdurarak Avrupalılara kendini anlatmaya çalışmadı. Bâbıâli'de 1898'de Servet adında Fransızca bir gündelik gazeteyi de "İmparatorluğun çıkarlarını savunmak" amacıyla yayınlattırdı.

- 1897 savaşı dolayısıyla yayınlarında Yunanistan basınını yalancılık yapmakla suçlar.

- Jöntürk eylemleri ve yayınlarına şiddetle karşıdır. Başta Ahmet Rıza ve Mizancı Murad olmak üzere onlara eleştiriler yöneltir.

- Fransız, İtalyan, Alman yayınlarındaki Abdülhamid karşıtı yazıları eleştiren yazılar yayınlar. Özellikle Ermeni ve Girit olaylarında Avrupa basınının hep Türkleri katil gösteren ve 3000 kişinin yaşadığı yerde 8000 ölü çıkaran iddiaları durmadan yalanlar.

Bütün bunlar tam anlamıyla Sultan Abdülhamit'in istediği yönde bir yayın yaptığını kanıtlıyor. **Alain Servantie**'nin verdiği bilgiler, Nikolaides'in Fransa'dan hudut dışı edildikten sonra Brüksel'de Fransızca olarak *"Abdülhamid Han ve Balkan Devletleri"*(1908), *"Meşrutiyet'in bir yılı"* (1909), *"Grekler ve Türkiye"* (1910) gibi eserler yayınlayarak rolünü devam ettirdiğini gösteriyor.

Kendi ülkesinde içe ve dışa yönelik ajansını kuramamış olan Osmanlı Devleti'nin dış propaganda ile baş etmek için bir denemeye giriştiği anlaşılıyor. Ancak arzulanan sonucun hiç alınamadığını, para dağıtma yöntemi yayıldıkça karşıtların sayısının daha da arttığı ve üsluplarının şiddetlendiğini kabul gerekir.

AJANSLARIN DOĞUŞU
TELGRAFIN ETKİSİ

19. yüzyılından önce haber iletişimini hızlandırmak için, Batı Dünyasının özellikle tüccar kesimi, güvercinin yanı sıra at, araba, yelkenli türü taşıt araçları hattı ışık direği kullanırlardı. Bir de "gazeteciler için gazete" adı altında diğer gazeteleri tarayıp haberleri bülten halinde yayınlama yöntemi kullanılıyordu. 1830'ların başında Paris'te yerli ve yabancı gazeteleri tarayıp bunların en önemli haberlerini Litografi ile basarak Almanya'ya bile gönderen en az 5-6 *Correspondance* (muhaberat) bürosunun varlığı biliniyor.

1832'de **Charles Havas** adında bir tüccar da Paris'te aynı amaçla Havas bürosu'nu kurdu. Paris borsasına ve postahanesine yakın bir

yere yerleşmiş olması hızlı haber alma hedefini seçerek işe giriştiğini gösteriyordu. İlgi ağırlılığının, burjuva sınıfının gereksinmesine uygun olarak serbest piyasa işlemlerine, Kapitalist düzene yönelik olduğu belliydi 1835'de **Ajans Havas** adını alarak büyük bir gelişme gösterdi ve Avrupa'nın siyasi ama özellikle borsa ve piyasa haberlerini aktararak bütün kıta'da ilgi gördü. Fransız başbakanın bile güne Havas bültenini okuyarak başladığı söyleniyordu. 19. yüzyılın ortasında Batı ve Orta Avrupa'da Havas'ın muhabiri bulunmayan başkent ve önemli ticaret merkezi kalmamıştı.

1848'de Avrupa ihtilallerle çalkalarınken bunlarda rol oynamış üç genç, **Bernard Wollf** ve **Julius Reuter** adlı iki Alman ile **Sigismund Englaender** adında bir Avusturyalı Paris'e gelip Havas'ta çalışmaya başladılar. 1835'de ABD'li **Samuel F.B. Morse**'un bir telgraf aygıtı ve harflerle rakamları nokta ve çizgi dizilmesiyle ifade eden "Mors kodu" nu geliştirmesi haberleşmede yeni bir dönemi başlatmıştı. Teknik hızla gelişti ve dünyayı paylaşma yarışına girişmiş Avrupa devletlerinin başlıca haber alma kaynağı oldu. Ajanslar da bundan azami yararlanmaya yöneldiler. Haber ajanslarına ihtiyaç da artıyordu 1848'de ABD' de altı büyük gazete birleşip **Associated Press'**i kurdular.

Telgraf ağının müthiş bir hızla dünyaya yayılması Avrupa'da da etkili oldu. 1849'da **Wollf** Berlin de kendi bürosunu kurdu Reuter 1857'de Londra'da **Reuter's Telgraf Bürosu**'nu açtı.1853'te Guglielmo Stefani de Torino'da **Stefani Ajansı**'nı kurdu.

Bütün Avrupa'ya yayılmış olan Havas, Kırım savaşı (1854-1856) sırasında da İstanbul'da (Tarabya) muhabir bulunduran tek ajans olarak ününü büsbütün artırdı. Osmanlı devletinin Avrupa borsalarından borçlanma uygulamalarının yogunlaştığı bir dönemde Havas'ın haberleri Avrupa kadar İstanbul Borsasında oynayanlar için de büyük önem taşımaya başladı.

Wollf ile Reuter'in Almanya ile Amerika'da, Reuter ile Havas'ın 1856'de Mısır'da başlayan rekabetleri kısa zamanda hepsini bir ortak çalışmanın yararlarını düşünmeye yöneltti. 30 Mayıs 1869 ile 17.Ocak 1870 arasında yapılan anlaşmalar sonucunda dünyayı "haber yayma

tekeli" uygulanan bölgelere ayırdılar. Osmanlı toprakları ve Mısır, Havas ile Reuter'in ortak alanı ilan edilmişti. Reuter, Basra körfezini İstanbul'a bağlayan telgraf hattını kullanıyordu. Hatta Osmanlı hükümetinden kendi telgraflarının öncelikle geçilmesi imtiyazını elde ederek, bütün rakiplerinden 6-8 gün önce haber ulaştırmaya başladı.

Batı dünyasında telgraf devlet hizmetinde de kullanılıyordu ama asıl hizmetini özel ekonomi sektörüne veriyordu. Her ne kadar İngiltere ile 1838'de yapılan ticaret antlaşması ile Osmanlı Devleti serbest piyasa düzenine kapılarını açıyormuş gibi görünüyor idiysede, devlet güdümündeki narh (fiyatları belirleme) sistemi hâlâ geçerliydi. Bu ortamda telgraf bireyin - bizde henüz bulunmayan burjuva'nın - değil devletin hizmeti için işlev üstlenmiş oluyordu. 19.yüzyılın ikinci yarısında artan ayrılıkçı akımların etkisi devletin uzak vilayetlerinden haber alma ihtiyacını daha da arttığından telgrafın tamamen devlet hizmetiyle görevli bir araç haline gelmesi kaçınılmazdı.

1860'ların ortasında, yeni teknolojilerden demiryolu birkaçyüz, makadam yollar on bin kilometre iken telgraf hatları 28 bin kilometreyi bulmuştu.1908'e varıldığında demiryolu 7500, karayolları 25 bine ulaşırken telgraf hatları 50 bin kilometreye varmıştı. Bu ağda kontrolun devlette olduğu söylenemezdi zira uluslararasında geçerli Mors yazı sistemi Latin harflerine dayalı "nokta-çizgi" yöntemiyle işliyordu. Kadroların, özelikle o dönemin koşullarında Fransızca bilenlerden oluşması gerekliydi. 1877'de Telgraf ve Posta Müdürlüğü Latin harfli Türkçe telgraf alınmasını kabul etmişse de bundan yararlanabilmek için de yine Latin harflerini bilmek gerekliydi. O sırada bu dili bilen Türk ve Müslümanların çok az olmasına karşılık, ticari ilişkileri sebebiyle Rumlar ve Ermeniler arasında yaygındı. Esasen Osmanlı Devleti'nin tarih boyunca Avrupa devletleriyle ilişkilerinde tercüman olarak azınlık mensuplarından yararlandığı bilinir. 1821 ayaklanmasına kadar *"Milleti sadıka"* sıfatıyla bu görevde en çok Rumlar kullanılırken, o tarihten sonra bu sıfat Ermenilere yakıştırılıp onlar göreve getirilmişti.

Bunlara ek olarak, önce İngiltere ile 1838'de imzalanan sonra benzeri bütün Batı ülkeleriyle imzalanan ticari antlaşmaların kapitülasyonlara tanıdığı dokunulmazlıklar öyle bir hale gelmişti ki, kurulan telgraf

sistemi daha büyük oranda yabancı çevrelere hizmet verir duruma geldi. Galata Borsa'sı gerek Avrupa'dan aldığı borsa haberleriyle, gerekse İstanbul'dan oraya ulaşantırılanlar ile bütün Osmanlı ekonomisini yönetir bir duruma geldi. Daha da ilginci ülkenin çeşitli yerlerindeki telgraf merkezlerini yönetenler, para piyasalarındaki iniş ve çıkışları önceden haber alıp altın sikkeleri ucuza toplayarak para kazanma taktiğini uygulamaya giriştiler. Osmanlı Posta Nezareti'nin 1890 yılında ülke içinde 1543 merkezinin olduğu düşünülürse mekanizmanın önemi anlaşılır.

Serbest piyasa düzenine bu yöntemle geçişin doğurduğu haberler basına da yansıdı. Ancak Türkçe basın genelde, Bâbıâli'nin ya da vilayet idarelerinin narhla ilgili resmi açıklamalarıyla yetinirken, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerin Avrupa dilli (en çok Fransızca, az İngilizce, İtalyanca) yayınlarıyla azınlık gazetelerinde dünya piyasalarının dalgalanmaları okucuya yansıtılıyordu.

Osmanlı Devletini siyasette Beyoğlu'nun, ekonomide Galata'nın yabancı merkezleri yönlendirirken haber kaynağını Avrupa gazeteleriyle Havas ve Reuter'in bültenleri oluşturuyordu. Basını kontrola alma tutkusu Abdülhamit'ten önce de vardı. 24.10.1866 tarihli **Levant Herald'**da yer alan Reuter Ajansı'nın Londra merkezinin bir açıklaması bu hususta ilginç bilgi vermektedir:

> *"Girit olayları konusunda haber demeye lâyık yegane bilgileri yayınlayan gazetenizde diğer Batılı meslekdaşlarınızın da bilgisi olması gereken bir hususu açıklamama izin verin. Fark etmişsinizdir ki ayaklanmanın başından beri Reuter'in İstanbul merkezli haberleri – ki bütün Londra gazetelerinin birinci kaynağıdır – hep ayaklanmacıların aleyhinde olmuştur. Uyarılar üzerine inceleyince açıklamasını buldum: Şimdi Reuter adına haber toplayan centilmen, Bâbıâli ile gayet mahrem hatta tam bağımlı ilişki içindedir ve Sadrazama olayların Türk anlatımını Reuter'den aktarmak için hizmetini sunmuştur…"*

Kendi araçları ile dış dünyayı bilgilendiremeyen Bâbıâli'nin bu yöntemi denemesi kaçınılmazdı. Abdülhamit rejimi de gazeteler ve muhabirler gibi ajansları da aylığa bağlayarak kontrolda tutmayı denedi. Öncelikle bunlara telgrafta 500 kelimeyi ücretsiz geçme hakkı tanındı. Daha sonra 1898'de 3000 kelimeye çıkarıldı. Bu para dağıtım politika-

sı, bir parçada Abdülhamit döneminde Türkçe basının daha gelişerek ekonomi konularına da eğilmesi sebebiyle - sahipleri mutlaka Osmanlı olmasa da - yerli ajanslar kurulmasına yolu açtı.

Alman **Kölnische Zeitung**'un İstanbul muhabiri **Grosser** Eylül 1889'da **Agence de Costantinople**'u (İstanbul ajansı) kurar. Daha sonra **Agence Orientale, Agences Balkanique** de belirir. 1890'lı yıllarda Osmanlı Rumlarından **Nicolaides** Paris'te Osmanlı Devletinden mali yardım alarak **L'Orient** (Doğu) adlı bir gazete gibi **Agence Ottomane** (Osmanlı Ajansı) adıyla bir ajans da kurmuştur. Etkili olmadığını kabul gerekir. Böylece telgraf üzerinden haberleşme mekanizması tamamen Batılı merkezlerin kontrolunda kalmıştır. Bu yüzden Avrupa basını Osmanlı ülkesindeki en ufak olayı anında haber alıyor ve politikalarına uygun olarak Abdülhamit'in ve Türklüğün aleyhine abartarak sunuyorlardı. Avrupa kamuoylarında Abdülhamit'in *"Kızıl sultan"* Türklerinde *"Avrupa'ya geldiği yere dönmesi gereken toplum"* sloganları bu yöntemle büyük bir yaygınlık kazanıyordu.

1903'lerde Abdülhamit bu propagandaları önlemek için, kapitülasyonlara dahil olmayan yabancı postahanelerini kapatmaya kalkışmış ama gücü yetmemiştir. Aksine aleyhine daha yoğun bir kampanya sürdürülmüştür. İşin ilginci bu oluşumlar sonucunda halkımızın da telgrafın önemini fark etmiş olmasıdır. Abdülhamit rejiminin telgraf üzerinden bütün ülkeyi idare ettiğini anlayan halk onun son saltanat yıllarında bulundukları şehrin telgrafhanesini basıp hattı doğrudan Yıldız Sarayı'na bağlattırıp mesajlarını doğrudan padişaha ulaştırmanın yolunu buldular. 1908'de **İkinci Meşrutiyet'**in ilanında en büyük etken tegraf sistemi olmuştur.

MİLLİ HABER AJANSI İHTİYACININ BELİRMESİ

Meşrutiyet'in ilanından sonra mevcut ajanslar hizmetlerine eski gibi devam ederken, bütün mali bağımlılıklar hakim olan Yıldız sarayı'nın devreden çıkması sonucu, yayın ve haber organlarına bağlanmış "ianeler "kesildi.Ancak Osmanlı sisteminin vardığı noktanın sonucu olarak devlet içinde özerk bir yapı niteliği kazanmış olan **Düyunu Umumiye**, para dağıtımlarına devam ediyordu. 25 Kasım 1908 tarihli sayısında "

Gazetelere Tahsisat " başlığıyla İttihat ve Terakki'nin resmi gazetesi niteliğindeki **Tanin** şunları yazıyor:

> *"Gazetelere ve ajanslara hükümet tarafında verilen tahsisatın kesilmiş olmasına karşılık Düyunu Umumiye idaresi'nin hâlâ bu lütufkarlıkta devam etmekde olduğunu haber alıyoruz. Karşı (Beyoğlu anlamına) gazetelerden Levant Herald'e senevi acaba niçin 240 lira veriliyor? Ajanslar acaba neden senevi 360 lira alıyor?"*

Abdülhamit kontrolünün ortadan kalmasından doğan boşluğu yabancı finans çevrelerinin doldurma çabalarının, İttihatçıları endişelendirdiği anlaşılıyor. Yeni düzenin icraatlarının kendi halkına sağlıklı ulaştırılması kadar, Avrupa'dan istikrar arandığı ve yeni bir dış politikanın tasarlandığı dönemde Avrupa'ya doğru haber akımı da ayrı bir önem taşımağa başlamıştı. Büyük devletler Abdülhamit'in politikasını biliyor ve haberler ne tür gelirse gelsin politika saptamakta zorluk çekmiyorlardı. İttihatçıların ne yapacağı ise tam bilinmiyor ve getirdikleri özgürlükçü havanın İngiliz ve Fransız sömürgelerinde yarattığı dalgalanmanın yayılmasından korkuluyordu. Birçok alanda olduğu gibi ajansçılık alanında da İttihatçılar ulusal kurum ihtiyacını duyuyorlardı. 1909'un ikinci yarısında **Agence Ottomane = Osmanlı Ajansı** adıyla bir ajans kuruldu. Bağdat kökenli, Fransa'da eğitim görmüş **Salih Gürcü** tarafından yönetiliyordu. Kendisine Liberal ve Jön Türk sıfatlarını yakıştıran Gürcü, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Paris'te Osmanlıların yaptıkları gösteriler sırasında önde bir rol oynamış, Başbakan **Clemenceau** tarafından kabul edilen Jöntürk heyetinin sözcülüğünü yapmıştır. Mitingler düzenledi, bunlara başkanlık etti, konuşmalar yaptı ve bir de Paris'te **La Turquie Nouvelle-Organe des Intérêts Généraux de l'Empire Ottomane** (=Yeni Türkiye – Osmanlı İmparatorluğu'nun Genel Çıkarlarının yayın Organı) adında gazete yayımladı. Yazarları ve destekçileri daha çok Osmanlı gayri Müslimleri olan bu gazete, İttihat ve Terakki'yi, Osmanlı bütünlük ve birliğini destekliyor, siyasi dostluğu pekiştirmek kadar, ticari ve mali alanlarda işbirliğini geliştirmeye katkıda bulunmayı öngörüyordu.

Ajansın kesin kuruluş tarihini bilmiyoruz. Genelde 1911 yılında kurulduğu söylene gelmiştir. Oysa biz 25 Temmuz 1325 (7 Ağustos 1909) tarihli **Trabzon Meşveret** gazetesinde Osmanlı Ajansı'nın haberlerini gördük. Bunlar ülkenin iç ve dış politikası hakkında bilgiler içeren ve

gazetenin 16 sütununun ikisini dolduracak uzunlukta haberlerdir. Bunun nasıl işlediği hakkında bir bilgimiz yok, ancak böylesine yoğun ve ülkenin her yanına eriştirebilen bir haber akımının güçlü bir kadro ya da resmi desteğe sahip olması şart görünüyor.

İngiliz elçisi **Lowther** 19.10.1910 tarihli bir raporunda Ajans Ottoman'ın sahibi Salih Gürcü'nün Bağdatlı bir Yahudi olduğunu ileri sürer. İttihat ve Terakki düşmanı kampanyanın baş kışkırtıcılarından olan ve Siyonist ve Mason komplosu tezini yaratan bu elçinin değerlendirmesini ihtiyatla ele almak gerekiyor. Bu raporda, Fırat nehri üzerinde taşımacılık tekelini almak için mücadele veren İngiliz Lynch kumpanyasına karşı Ajans Ottoman'ın kampanya sürdürdüğü özellikle vurgulanmaktadır. Elçinin bu eleştirilere ek olarak ajansla birlikte Jön Türk basınını 'Cumhuriyet yanlısı' olmakla suçlaması, dışardan bakıldığında Gürcü'nün İttihat ve Terakki ile tam bir uyum içinde olduğu kanısını güçlendirmektedir. Aslında Lynch olayında İttihat ve Terakki tümüyle karşı değildi. Kendi içindeki muhalefet bunu kışkırtmış, ortalığı karıştırmıştı.

Bu dönemde Ajans Ottoman'ın yanı sıra **Reuter, Fournier, National, Constantinople, Havas** ajansları yine gazetelere haber servisi yapmaktaydılar. İktidar aleyhindeki Avrupa'da yayınlanan haberler Abdülhamit zamanındakinden daha yumuşak değildi. Kaldırılan 'İane' sisteminin yerine bir şey koyma ihtiyacının doğduğu anlaşılıyor. Tıpkı önceki dönem gibi, tekziplerin, düzeltmelerin dış dünyaya ulaştırılması için, uluslar arası ajansçılık anlayışına sahip bir mekanizma aranıyordu. Ajans Ottoman'ın uygun görülmesinde Salih Gürcü'nün Paris'teki faaliyetleri kadar, bir aile ilişkisinin de rol oynadığını sanıyoruz. Kendisi **Edda Faragi** (Türkçesi Feraci) ile evlenmiş bir kızı olmuştur. O dönemde Bağdat'ın milletvekillerinden biri de Yahudi asıllı **Feraci Efendi** idi. Aynı zamanda Meclisi Mebusan'ın Muvazene-i Maliye (Bugünkü deyimiyle Bütçe) Encümeni Reisi idi. Hükümetin bu ajans ile işbirliği konusundaki önerisini genel kurula sevk eden mazbatada onun başkan olarak imzası vardır. Eğer sadece bir isim benzerliği bahis konusu değilse, böyle etkili bir kayın pedere sahip olduğu için Salih Gürcü'ün şansı artmıştır.

Resmi makamlardan aldığı destekle hizmetlerini geliştiren **Osmanlı Telgraf Ajansı'nın** (Agence Telegraphique Ottomane) **(OTA)** 1911 yılı

Mart sonundan itibaren, yabancı ülkelerdeki borsa kapanış değerlerini sabah gazetelerinin yayınlayabilecekleri şekilde bültenlerine koyma kararı aldığı görülüyor. Bunun, diğer rakip ajanslarla rekabeti güçlendirmek hedefi güttüğü açıktır. Herhalde Bâbıâli'ye de hem iç de hem de dışta daha etken olduklarını kanıtlamanın bir yoluydu. 21 Mart 1911'de Bakanlar Kurulu, yarı resmi nitelikli işbirliği amacıyla **OTA** ile yapılacak anlaşmanın ana hatlarını saptadı. Ve 25 Nisan 1911'de Meclisi Mebusan genel kurulunda görüşülmesine başlanan mazbatada "memleket içinde bazı önemli havadislerin yayılmasını temin için böyle bir telgraf ajansının kurulmasına gerek olduğu" belirtiliyordu. Kanun maddesi olarak "ülke içinde hükümetçe belirlenecek merkezlere göndereceği telgrafların, 150 kelimeyi aşmamak şartıyla ücretten muaf tutulması"teklif edilmekteydi. Bu konu üzerinde mecliste yapılan tartışmalar, Osmanlı ülkesinde haber akımının, kamuoyu oluşmasının özelliklerini yansıttığı cihetle önemli kısımlarıyla aktarıyoruz.

Lütfü Paşa (Gümüşhane) *-Bu, rüsumatın, Telgraf Nezaretinin elindedir. Bunun için istediği havadisi alabilir. Bendenizin tahkikatıma nazaran bu bir kumpanyadır ve bir Fransız kumpanyasıdır. Hep Fransızlardan mürekkepdir. Aralarında bir Türk vardır. Bunlar herkesi abone yazacaklar. Mesela, üç liraya, beş liraya. Bir havadis alacaklar sonra onu meccanen alacaklar onu bize birkaç misline satacaklar. Geçen sefer matbuat istedi. Olmaz dedik. Madem ki bir ecnebiye veriyoruz, bizim matbuata da verelim. Çünkü basın bize on paraya satacak. O ise 2-3 misline satacakdır. Bu bir şirkettir. Kendisi abone edip satacaktır. Böyle meccanen olmaz. Onun için bizim matbuatımıza da verilmesini teklif ediyorum ve bunu da red ederim.*

Hafız İbrahim Efendi (İpek) *-Evvela Hükümet nokta-i nazarını söylesin.*

Matbuatı Dahiliye Müdürü Fazlı Necip Bey *-Efendim en evvel bir kumpanya deniyor. Kumpanya meselesi mevzuu bahs değildir. Hükümet memleket için bir telgraf ajansına ihtiyaç görüyor. Bu ihtiyaç elbette heyeti celilelerince tasvip olunur, çünkü bütün meşruti hükümetlerin himaye ettiği bir telgraf ajansı vardır. Bu telgraf ajansları hükümetin yardımıyla hareket eder.*

Lütfi Paşa (Gümüşhane) *-Bunlar meccanen midir?*

Fazlı Necip Bey *-İnayet buyurun izah edeceğim. Bu telgraf ajansları Avusturya'nın Fournier, İngiltere'nin Reuter, İtalya'nın Corriere ve hepsinin istifade ettiği telgraf ajansları vardır. Devletin gerek siyaseti hariciye ve gerek siyaseti dahiliyesinde bu telgraf ajanslarının büyük hizmetleri vardır. Bizim bugün menafii hayatiyemize taalluk eden, bizim çıkarımıza taalluk eden haberlerle mükellef değildirler. Bunlar kendi menfaatlerini takip ederler. Osmanlı çıkarlarını takip edecek ajans bizim hakkımızda yazılan şeyleri bildirecek. Bütün dünya matbuatına intişar etmezden evvel meselelerin gerçeğini bütün dünyaya kendi ajansımızla ulaştırmış olacağız. Çünkü bütün gazetelere yazılan şeyler İstanbul'a gazetelerin gelmesine ve buradan bizim gazetelerle neşr edilmesini bekleyecek olursak o hakikat, o fikir yanlışlığı dünyaya yayılıp bizim hakkımızda öteden beri cari olduğu gibi, birçok fena fikirler husulüne sebebiyet verir. Binaenaleyh bu ajans hükümete karşı bir vazife deruhte ediyor. En evvel şunu izah edeyim ki bu bir ecnebi kumpanya değildir. Kumpanya mı olacak? Hükümet ne şekilde yapacak? O ayrı bir meseledir. Kumpanya olsa da herhalde Osmanlı olmak şarttır ve gayet güvenilir ellere tevdi olunur. Çünkü Borsa muamelatında birçok suiistimal olmak ihtimali vardır. Binaenaleyh hükümet bu cihetleri kemali ehemmiyetle nazarı dikkate alacakdır. Bir de bunun siyasiyatı dâhiliyemizde icra edeceği tesirler mühimdir: Bugün memleketimizde malumu âlinizdir ki uzak yerler sosyal yaşam açısından bizden bir ay sonra yaşıyorlar. Gazetelerin gelmesini beklerler, bir ay sonra bir ay evvel kâinatta, dünyada şöyle bir vukuat olduğuna vakıf olurlar. Oraya ne bir telgraf ajansı gider ne bir haber gider. Hükümet istiyor ki memleketi bir an evvel uyandıracak bir vasıta bulalım o da muhakkak telgraf ajansıdır. Vilayette telgraf ajansı olduğu takdirde gazetelerin adedi artar . Bu ajans yalnız gazetelere satacaktır. Belki resmi dairelere de haber verecektir. O kendi bileceği bir iştir. Şimdi bizim istediğimiz şey bu ajansın yüz elli merkezde şube teşkil etmesidir. Bu ajans bu yüz elli merkeze çekeceği telgraflarda yüzelli kelime için muafiyete mazhar olsun bu muafiyet ile memleket de istifade ediyor. Çünkü telgraf da teessüs etmiş olan komisyonun icra ettiği tedkikat vechile Telgraf Nezareti sirküler suretinde yapacak. Bilcümle Şubelerden birinden diğerine gidecektir. Bir merkezden diğer merkeze gidecektir. Malumu alileriniz kıymet talebe göredir. Binaenaleyh nere-*

de ne kadar revaç olursa satar. Telgraflarını ucuz vermek bu şirketin kendi çıkarları icabındandır ki ucuz olursa herkes istifade eder. Kahveler, diğer yerler bundan alır günü gününe herkes haberdar olur. Bu şirkete para kazandırmak için değildir. Şirket bundan para kazanamaz. Elbet bir istifade edecektir. Mahaza istifadesi uğruna bunu vermiyorlar. Onun muamelatı, hesabatı her halde hükümetce nazarı itibara alınacaktır.

Lütfi Paşa- *Yabancı memleketlerde böyle muafiyet var mıdır? Hayır! Benim tahkikatıma göre yoktur*

Fazlı Necip- *Efendim yabancı memleketlerde başka şekil ve surettedir. Onu sübvansiyon suretinde vermekten ise bu suretle vermek fevkalade kolaydır ve hükümetin de çıkarlarına daha muvafıktır.*

Hafız İbrahim, Efendim - *Bu ajansın, çekeceği telgrafların meccanen olmasında mazarrat görmüyorum. Belki bir faide vardır, faide odur ki ekseriya memleket dahilinde zuhur eden havadisler pek yanlış suretle telâkki olunuyor. Onbeş günden beri İşkodra'dan haber alınamıyor. Bir de bakıyoruz ki Avrupa'dan buraya gazeteler geliyor. Onları tercüme ediyoruz. Görüyoruz ki İşkodra'dan Avrupa'ya giden havadisler dehşetli surette yalan yanlış tercüme edilerek yazılmış. Bunu mutlaka orada bir şirket bir kumpanya yazıyor. O kumpanya İşkodra'daki yerel çatışmaya adam gönderiyor. Orada gözleriyle gördüğü şeyleri istediği gibi kendi menfâatine muvafık surette değiştirerek yazıyor, ilan ediyor. Maatteessüf, bizim memlekette böyle şeyler adet olmamış. Devri sabıkda herşey yasak idi. Hiç kimsenin bir şeyden haberi olmaması arzu olunuyordu. Gerek ahvali dahiliyenin ve gerek ahvali hariciyenin halkça bilinmesi mazarratı mucib değildir, belki faidelidir. Bundan dolayı bunun kabulü cihetine gidelim de meseleyi uzatmayalım, benim fikrim budur.*

Lütfi Paşa - *Bizim memlekette, de olsun (Her tarafa olsun sadaları)*

Sıdkı Bey (Aydın) - *Efendim hükümetin buna dair olan teklifini hepiniz gördünüz ve şimdi de okundu. Bendeniz görüyorum ki bizden istenilen muafiyet meçhul bir muafiyettir. Bu muafiyet kime verilecek ve ne mikdar üzerine hangi merkezlerden verilecek? Buna dair sarahat yok. Hükümet namına matbuat müdüriyeti tarafından verilen izahatta bunun münderi-*

catında mevcud olmayan bazı ahkam görüyorum. 150 merkez deniliyor. Metinde biz böyle bir tabir görmüyoruz. Neden 150 merkeze hasr ediyorlar. Neden 1500 merkez olmuyor? Neden beşyüz merkez oluyor sebebi yok. Sonra ecnebi hatları ne olacak? Avrupa'dan bize havadis esası fena değil, fakat bir kere tesis edilmeli. Bu kürsüde bilmünasebe birçok defalar başkaları tarafından tekrar edildiği vechile meydanda fol yok yumurta yok iken bizden muafiyet istiyorlar. Bu muafiyeti hangi ajansa vereceğiz? Bu yok. Sonra en ziyade nazarı dikkatimi celb etti. Verilen izahatta memleketimizin çıkarlarıyla ilgili havadisleri buraya geldikten sonra alıyoruz diyorlar. Hükümet namına söz söyleyen bir zatı muhteremin ağzından böyle bir söz bir laf çıkmasını bendeniz pekiyi görmüyorum. Ne demek? Osmanlı çıkarlarına yararlı olan havadisleri eğer hükümeti hazıra Avrupa gazetelerinden almayı bekliyorsa vay hükümetin başına vay bizim başımıza gelene. Demek ki hükümet yok (Öyle demiyor sadaları) müsaade buyurun, mesele gayet naziktir, burada sırf hükümet namına söz söyleniyor. Dahiliye Nezareti namına söz söyleniyor. Ben bu sözü burada eleştirmedikçe kabil değil tahammül edemem.

Ahmed Bey (Lazistan) - *Hükümet namına ahali için söylüyor.*

Sıdkı Bey (Aydın) - *Ahali için söylenilmedi. Tarzı ifade tashih olunursa ona göre olur. Bendeniz böyle anladım. Ahmet Bey kendileri tashih etsinler. Bizim birçok sefirlerimiz var. Ülke çıkarlarına taalluk eden bilgilere onların ulaşıp hükümete bilgi vermeleri icap eder. Onlara verdiğimiz tahsisat yüz misli ziyadedir. Onları kaldıralım. Binaenaleyh böyle meçhul üzerine, başlangıcı, sonu, hali hazırı malum olmayan bir mesele üzerine hükümetin muafiyet kabul etmesi, katiyen doğru değildir. Bakınız kanunun metninde ne diyor. 'Yarı resmi bir surette, teşkiline lüzum görülen' deniyor. Hükümet böyle bir ajansın teşkiline lüzum görmüşse kuruluş temelini belirleyen bize bir kanun göndermeli idi. O kanun burada tetkik edilmeli idi. O kanunun tedkikatı sırasında bir maddei mahsusa olarak bir fıkra da ilave olunabilirdi. Binaenaleyh böyle meçhul bir şey kabul edilmez. Bunun red edilmesini teklif ediyorum.*

Fazlı Necib -Sıdkı Beyefendi*, birinci derecede tesis etmeli sonra tesisat verilebilir diyorlar. Evvel emirde Avrupa'daki, mevcut telgraf ajansları hep birbiri arasında bir sendika teşkil etmişlerdir. Malumu alileridir ki bir ajansın dünyanın her tarafında muhabir bulundurmasına imka-*

nı yoktur. Ve her taraftan haber alamaz. Mevsuk (Vesikaya dayanan, inanılır) haber alanlar yalnız hükümetin tahtı himayesinde yarı resmi tanınmış olan ajanslardır binaenaleyh her hangi yarı resmi teşekkül eden o ajans olursa o sendikaya dahil olmak mecburiyeti altındadır ki kendi memleketime ait vereceğim havadislerin inanılırlığına siz itimat ederseniz bunu dünyanın her tarafında olan muhbirlerinize muhabiri resmimize neşr edeceksiniz, sizin vereceğiniz haberlerin de mevsukiyetinden ben eminim neşredebilirim, binaenaleyh birbirleriyle telgraf teati ederler. Bu telgraf teatisine mezun sendikaya dahil olabilmek için muhakkak hükümet nezdinde bir mevkii, bir muafiyeti, hasılı yarı resmi çeşnisi olan bir telgrafı kabul ederler. Biz eğer böyle bir muafiyet bahş edemezsek o telgraf ajansına yarı resmiyet süsü veremezsek, o telgraf ajansı, demin isimlerini esamisini arz ettiğim ve Avrupa'da her devletin kendi memleketine mahsus yarı resmi ismini vererek öyle tanınmış ve neşriyatı inanılır addedilmekte olan telgraf ajanslarıyla anlaşma bağı kuramaz ve o şirket, o ajans teşekkül edemez.

Sıdkı Bey *-Hangi ajansa vereceksiniz?*

Fazlı Necib *-Hükümet tetkik edecek, derinine inceleyecek münasib gördüğüne verecek.*

Sıdkı Bey *-Etsin, yapsın, filana vereceğiz desin.*

Fazlı Necib *-Yapamaz ki. Talip çıkamaz. Bu telgraf ajansını vermek için bizde salahiyet bulunmazsa böyle ajans vücut bulamaz. Avrupa gazetelerinin yazdığı bir şeyi sefirleri vasıtasıyla haber alırlar. Sıdkı Beyefendinin buyurduğu gibi sefirleri vasıtasıyla haber aldığı şeyleri resmi surette gazetelere vermek salahiyeti var mıdır, yok mudur? Bu dikkate alınmağa layıktır. Ahalinin haber alabileceği telgraf ajansına da bakarız. Bunu Reuter mi, yahut Havas mı tebliğ etmiştir. Onun yarı resmi bir çeşnisi var. Biz ahali biliriz ki o telgraf ajansının bir ehemmiyeti mahsusası vardır. Hükümet nezdinde itimada mazhar olmuştur. Fakat bundan dolayı hükümet sorumluluk kabul etmez. Eğer bizim bir telgraf ajansımız varsa hükümetin mesuliyeti olmaksızın orada yayında bulunabilir. Fakat bir Hariciye Nazırı sefirlerinden aldığı malumatı gazetelere tebliğ edebilir mi? Onu etse etse doğruluğunu, yalanını hakikatini tevilatını metnindeki şiddeti yahud yumuşaklığını yine telgraf ajansı vasıtasıyla, matbuat*

vasıtasıyla tebliğ ettirir. Pek sarihdir ki burada ahalinin aldığı malumata itibar edilir, yoksa Hariciye nezaretinin malumat alacağı pek tabiidir.

***Sıdkı Bey** - Ya ecnebi hatları ne olacak, ecnebi hatlarından gelen . telgraf ücretleri ne olacak?*

*F**azlı Necib** - Efendim bu muafiyet 150 merkeze aiddir.*

***Sıdkı Bey** - Hangi merkezler?*

***Fazlı Necip** - İnayet buyurun Sıdkı Beyefendi. Paris'e çekeriz. Londra'ya çekeriz. Amerika'ya çekeriz.*

***Müfid Bey (İzmît)** - Dahiliye Nezaretinin göndermiş olduğu tezkere de yazıyor. Muafiyetin yaygınlık derecesi orada gösterilmiştir. Encümen tedkik etmiş.*

***Sıdkı Bey** - Esbabı mucibe niçin konmamış?*

***Müfid** - Encümen koymamış; burada izahat var. 'Muafiyet derecesinin çerçevesine gelince vilayet velev o mühim kaza merkezlerinden yüz elli merkezi aşmamak üzere' deniliyor.*

***Sıdkı Bey** - Ne ediyor bu?*

***Fazlı Necib** - Bunun için her merkezde bir komisyonu mahsus teşekkül etti.*

***Sıdkı Bey** - Yüzelli kelime metinde yok. Nezareti celilenin gönderdiği esbabı mucibede bunun 150 merkezi tecavüz etmemek üzere olduğunu gösteriyor, halbuki madde-i kanuniyede yok, kuvvei icraiye bir milyon merkeze verse bunu kim men edecek ve onun masrafı ne mikdar olduğu ne ile malum olacak?*

***Müfid** - Eğer esbabı red bu ise 150 deyip tasrih edelim.*

***Fazlı Necip** - Zaten hükümet de onu taleb ediyor.*

Masliyah Efendi (İzmir) *- Her memlekette var efendim.*

Cemal Bey (Kütahya) *- Efendim bu kanunun buraya gelmesi ücret meselesi içindir. Diğer, teferruat hükümete aittir. Bu ajansın tertibine dair bir maddei kanuniye göndersinler buyurdular; o, hükümete aid bir meseledir. Sonra bunun muafiyetine gelince malumu aliniz devri sabıkta her gazeteye birer pul yapıştırılıyordu. Devri sabıkta matbuata güya bir hizmet olmak üzere kaldırmışlardı. Hâlbuki meşrutiyetten beri matbuata hiç bir müsaade bahş etmedik. Bir şey yapmadık: Bir matbuat kanunu yaptık. Onunla da matbuatı sınırlandırdık. Hâlbuki matbuat bir milletin gıda-i manevisidir. Her milletin matbuatı gelişmiştir. Bunun kabulü zaruridir.*

Zeynelabidin Efendi (Konya) *- Sıdkı Bey biraderimiz söyledi. Bu madde gayet mühimdir. Memur Beyefendinin beyan ettiği tafsilat dairesinde kanun yapılmak üzere encümene gönderilmelidir. Cemal Bey biraderimizin buyurdukları gibi, yalnız bunun ücret meselesi vazifemiz de diğer mesele vazifemiz değilse, o başka... Bence bu ihmal edilmiştir. Söyledikleri sözlerin hiç birisine delalet edecek hiç bir lafz yoktur. Onun için encümene gönderilsin, vazıh bir surette yapılsın?*

Ahmed Bey (Lazistan) *- Bendeniz bu işte hükümetin teklifini kabulde millet için zarar görmüyorum. Zararı olmayan bir şeyi niçin böyle zora sokmalı ? Bir hükümetin sorumluluğu, manevi sorumluluğu altında böyle bir ajans teşekkül ederse tabii onda büyük yararlar vardır, muhtelif cereyanlarla havadis neşr olunuyor, devri sabıkta da Sofya'dan vesair yerlerden ne gibi yalanlar neşr olunuyordu. Memleketimize ne gibi yanlış bakışlar yöneltiliyordu. Bunlar malumdur. Onun için bu babda bilfarz faide olan bir iş de faide meydandadır. Bunu güçleştirmemek lazımdır. Hükümetin teklifini kabul etmelidir.*

Zühdü Bey (Hudeyde) *- Efendim böyle bir ajansın memleketimizde teşkili her halde yararlıdır. Bunun lehinde bulunmakla beraber zaten yüzelli kelime ile mukayyed olduğundan bunun her halde kabulünü teklif ederim. Yalnız bir cihetin ilavesini talep ediyorum. Bunun uzak vilayetler için menfaati mucip olmakla beraber bazı yerlerde telgrafı ecnebi hattından geçiriyor. Ecnebi hattından geçecek olan telgrafların ücrete tabi olması kaydının ilavesini teklif ediyorum.*

Fazlı Necib *- Zaten kablo hatları müstesna tutulmuştur.*

Reis *- Müstesna tutulmuştur diyorlar*

Sıdkı *- Yüzelli merkezden yüzelli kelimeden yevmi yirmibinbeşyüz kelime ediyor.*

Müfid *- Sermayeden bir şey zarar etmeyeceğiz efendim. Hükümetin takdim etmiş olduğu madde-i kanuniye layihasında böyle bir ajans teşkil edilecek, şu kadar kelimeyi tecavüz etmemek üzere keşide olunan telgrafların ücretten muafiyeti meselesi meclisten soruluyor. Ve meclis bunu takdir edip muvazene-i maliye encümenine havale etmişti. Demek ki bizim müzakere edeceğimiz mesele Cemal Bey biraderimizin dediği gibi yalnız ciheti maliyesiyle ilgili hususdur. Muvazene-i maliye encümeni ise bunun iktisadi, içtimai yararları olduğundan bu muafiyetin kabul olunması hakkında karar vermiş, Meclis de kabul ediyor, müsaade buyurursanız neticelensin.*

Vamvaka Efendi (Serfiçe) *- Tabii bendeniz böyle bir ajansın tesisi aleyhinde bulunacak değilim. Böyle bir ajansın tesisinin, her halde memleketimiz için faide bahş olacağında şüphe yoktur fakat böyle olursa, bu muafiyeti doğrudan doğruya telgrafnameler için verecek olur isek o ajans nim resmi sayılamaz. Adeta resmi bir ajans telakki edilecektir ve faide yerine belki bizim için zararı mucip olacaktır. Bunun Avrupa'da önünü almak için böyle meccanen telgrafnamelerin keşide edilmesine dair müsaade bahş etmediler. Yalnız medeni hükümetler tarafından ayrı ayrı teşkil olunan ajanslara bir sübvansiyon ita edilmektedir. Sıdkı Beyin dediği gibi yirmi iki yahut yirmi beş bin kadar kelime günü gününe meccanen keşide edilecektir. Fakat bu sübvansiyon verilecek olursa adeta o ajans bir nevi kontrol tahtına alınacaktır ve o sübvansiyon zamana göre ya artırılır veyahut azaltılır. Bendeniz onun için bu kanun maddesi yerine ayrıca bir madde ile bizim bütçemize bir şey ilave olunarak verilmesi teklifinde bulunuyorum.*

Reis *- O halde fazla para verilmek lazım gelir değil mi? Hepsi bir hesap.*

Sıdkı Bey *- O vakit telgrafın parasını alacağız.*

Fazlı Necib *- Efendim sübvansiyon meselesi komisyonca mevzuu bahs oldu. Telgraf, idaresi için fevkalade zorluk getirir. Çünkü telgraf ajansı yüzelli merkeze ayrı ayrı telgraf vermeye ve her merkezin parasını ödemeğe mecbur olacaktır. Hâlbuki bu muafiyet sırasında olduğu için telgraf şubelerinden büyük bir kolaylık vardır. Onların bir özel tarzı vardır. Sirküler, umum şeklinde çekilen telgrafları o, o merkeze verir ve bu suretle iki saat, bir saat içinde bütün Osmanlı ülkesi içinde telgraf dağılır. Fevkalade bir kolaylık vardır. Vakıa bir taraftan irad masrafdır para alıp bir tarafdan telgraf kalemlerine para vermek mecburiyetinde bulunursa bize telgraf çekilemez bunun imkanı yoktur. Bu gayet müşkül bir meseledir.*

Reis*- Muvazene Encümeninin teklifi veçhile maddeyi kabul ediyor musunuz?(Kabul sadaları) Kabul olundu."*

Meclisteki tartışma, haber anlayışı açısından Osmanlı toplumunun yepyeni bir döneme girdiğini kanıtlıyor. İttihat ve Terakki yanlıları 'basının milletin manevi gıdası' olduğunu ve iç kadar dış siyasetin de halkça bilinmesinde yarar, bulunduğunu, ileri sürüyorlar. Yarı resmi bir ajanstan hem dış haberlerin hızla izlenmesinde, hem de toplumun sağlıklı bilgilendirilmesinde yararlanmayı tasarlıyorlar. Ayrıca yarı resmi bir ajansın uluslararası ajans anlaşmalarına (sendikalarına) katılmasının imkanı artacağından, bununla dış dünyaya daha doğru Osmanlı haberi ulaştırmayı da ummaktadırlar. Avrupalı özel şirketler bile haber peşinde koşarken Osmanlı toplumunda bunun adet olmaması karşısında formülü en iyi çare olarak öne sürüyorlar. Muhalefetin ise ajansla elçiliklerin işlevlerini karıştırması 150 yerine 1500 hatta milyon merkezden bahsetmesi ciddiyetten uzak bir yaklaşımı gösteriyor. Ya ajansın ne olduğunu bilmiyorlar, ya da sadece muhalefet etmek için, konuşuyorlar: Tek isabetli tezleri ödenecek para karşılığında ajansın hükümetin kontroluna girecek olması. Belki de bunu ittihatçıların kendi siyasi çıkarları için kullanacakları endişesini taşıyorlardı.

1914 yazında Avrupa'da savaş kademe kademe bütün ülkelere yayılırken henüz tarafsız olan Osmanlı ülkesinde ajans haberlerinin -daha doğrusu telgraflarının- önemi birdenbire arttı. Bir ülkenin savaşa katılması ya da tarafsızlığını ilan etmesi, bir yenilginin anında bilinmesi, Bâbıâli için olduğu kadar, halk, tüccar herkes için önem taşıyordu.

Osmanlı Ajansı, sempatilerinin dışında, anlaşmayla bağlı olduğu için **Havas** ve **Reuter** kaynaklarını ağırlıklı kullanıyordu. Bunların İngiliz ve Fransız haklılığını, başarılarını öne sürmeleri doğaldı. İstanbul'daki Alman elçiliğinin bundan rahatsız olduğu ve **Wolff**'un bültenlerinin yanı sıra **Alman konsoloshanesi'nin tebligatı** adı altında gazetelere bilgi ulaştırıldığı görülüyordu.

Osmanlı Devleti İngiltere ve Fransa'ya savaş ilan edip Dünya savaşı'na Almanya'nın müttefiki olarak katılınca, yeni bir yapılanma zorunlu oldu. Salih Gürcü'nün işine son verildi, ajansın ismi de **Osmanlı Milli Telgraf Ajansı**'na dönüştürüldü. Bütün savaş boyunca başlıca haber kaynağı Alman Wolff Ajansı oldu. **İkdam'**ın 18 Aralık 1914 sayısındaki *'Kimlerin Muvaffakiyeti Kağıd Üzerinde'* başlıklı bir başyazı haber kaynağı tekelleşmesini *"Wolff, Stefani, Bulgar Ajansları artık egemendir, Reuter ve Havas kalkmıştır"* diyerek gayet açık şekilde belirtiyordu.

ANADOLU AJANSI'NI GEREKTİREN ORTAM

1918 Kasımının sonundan itibaren Osmanlı Milli Telgraf Ajansı 'nın hizmetlerine son verdiği görülür. İstanbul'u işgal etmiş olan galipler Bâbıâli nezdinde girişimde bulunup, sadece adında Türkiye sözcüğü bulunan aslında tamamen kendi ajanslarının kontrolunde çalışan **Türkiye-Havas-Reuter Ajansı'**nı kurdurdular. Tabiî ki sadece işgalcilerin çıkarına haber yayan bir kuruluştu. Mütareke dönemince (1923'e kadar) yerli halkı dış dünya gerçeklerinden uzak tutmaya yönelik bir haber politikası izledi. Telgraf İdaresi de kontrollerinde olduğu için işgal altındaki bölgelere doğru haber girmiyordu.

Bu durumun farkında olan Atatürk, 1919 Mayısının sonlarında Havza bölgesine yerleşir yerleşmez ilk önce telgraf ağını tam kontrole aldırmış ve İstanbul'dan gelen yönlendirici haber akımını engellemiştir. Böylece, daha henüz askeri açıdan birliğe sahip bir Anadolu oluşmadan önce, barışın alması arzulanan şekli konusunda birlik bir Anadolu imajını işgalcilere vermeyi sağlamıştır. Telgraf ağının ve telgrafçıların rolünü,1919 yılının Nisan-Temmuz ayları arasında İstanbul hükümetince Kütahya'da sürgüne gönderilmiş bulunan **Ahmet Emin (Yalman)** şöyle anlatıyor:

"Bütün vaktimiz telgrafhanede geçiyordu. O buhran günlerinde ve ondan sonra Milli Mücadelenin devamı süresince Türk telgrafçıları öncü ve akıcı bir dinamik güç manzarası almışlardı. Hep birlikde milli birliği şerefli bir surette temsil ediyor, direnme ruhunu ayakta tutuyorlardı. Gazetelerin İstanbul'da işgal kuvvetlerinin sansürü tarafından susturulduğu sırada Türk Milleti, birbiriyle haberleşmeyi ve milli ruhu beraberce yaşatmayı telgrafçılarımızın anlayışıyla çalışmaları ve fedakarlıkları sayesinde sağlıyordu. Telgraf tellerinden akseden ruh, haksızlık karşısında isyan eden, sözbirliğiyle ayaklanan mert bir milletin azim dolu feveranıydı."

Telgraf ağına hakim olmanın yararı, toplamak ve yaymak kadar, işgal kuvvetleri üzerinde etki yaratmak açısından da büyüktü. Ayıntap, Urfa ve Maraş'ın Fransız'larca işgali üzerine, birçok olayda olduğu gibi Ankara'nın uyarısı üzerine Anadolu'nun her tarafından İngiliz ve Fransız komiserliklerine yüzlerce protesto telgrafı yağdı. İngiliz Yüksek Komiseri **Amiral F. de Robeck** bunların listesini raporuna ekleyip neden yolladığını şöyle açıklamaktadır:

"Telgrafların listesini yollamaktan amacım, Milliyetçi Hareket örgütünün ne derece dal budak sarmış olduğunu ve örgütleyicilerinin barış konferansının herhangi bir kararına direnme fikrini halka maletmek için ne denli bıkmaz çabalar sarfettiklerini göstermektedir."

Aynı sayıda telgraf Fransızlara da gitmiştir. İstanbul'un devamlı olarak İngiliz-Fransız işgalinde kalacağı hakkında **Pall Mall Gazette** ve **Journal des Débats'**da bir haber yayınlayınca, Anadolu'nun en az 116 kentinden protesto telgrafları İngiliz yüksek Komiserliğine gönderilmiştir. Bir yandan telgraf hatlarını kontroluna aldırırken diğer yandan da M.Kemal Türkiye-Havas-Reuter ajansı ile ilgilendi. Kendisiyle birlikde Samsun'a çıkmış olanlardan **Refet (Bele)** Bey'in bu konuda Amasya'da bir İngiliz subayına 7 Temmuz 1919 tarihinde söylemiş olduğu sözler kuşkusuz Atatürk'ün düşüncelerini yansıtmaktadır:

"Refet Bey, şimdiki Telgraf Bakanına yarı resmi Reuter-Havas Ajnası'na karşı çok ağır sözler söyledi. Bunun hükümetin değil Hürriyet ve İtilaf Fırkası' nın görüşünü yansıttığını, bu araçla yayılan haberlerin tamamen tek yanlı ve Türkçe çıkarlarına zararlı olduğunu ekledi."

16 Mart 1920'de Osmanlı meclisinin İngilizlerce basılıp milletvekillerinin Malta'ya sürülmesine kadar Atatürk, Anadolu'daki bütün telgraf

ağını kontrolde tutarak, kışkırtıcı propaganda mesajlarına izin vermeyerek hem birliği devam ettirmeyi, hem de düşmanlarını etkilemeyi başardı.

1920 Martının son günü, Milli Mücadele'ye katılmak üzere istanbul'dan kaçıp Geyve'nin Akhisar tren istasyonunda bir araya gelen Türk aydınlarından, Yenigün gazetesinin sahibi **Yunus Nadi (Abalıoğlu)** ve **Halide Edip (Adıvar)** bir ulusal ajansın gereği üzerinde konuştular. Halide Edip, Türk, Ankara, Anadolu gibi isimleri önermiş,Yunus Nadi bu sonuncuyu beğenmiş ve böylece **Anadolu Ajansı** üzerinde karara varmışlardır. Aralarında **Adnan (Adıvar), Yusuf Kemal (Tengirşenk), Rıza Nur, Hüsrev (Gerede), Cami (Baykurt)** gibi ünlülerin de bulunduğu grup 2 Nisan'da Ankara'ya vardı. Mevcut mekanizmanın uzman bir mesleki kurum haline dönüştürülmesini öngören öneriyi M.Kemal çok yerinde bulduğunu hemen belirtti. Ancak ilk günlerde, saptanmış görüşlere ters düşecek bir durumla karşılaşılmaması için, haberleri görmek istediğini, daha sonra görevliler politikayı kavrayınca kendiliğinden işleyebileceğini belirtti. Böylece 6 Nisan 1920'de **Anadolu Ajansı (AA)'**nın kurulmasına karar verildi ve durum müstakil Livalara, Müdafaa-i Hukuk heyetlerine, Müdafaa-i Milliye idare heyetlerine bildirildi:

"İslam dünyasının kalbi olan Osmanlı saltanat Merkezinin düşman işgali altına girmesi ve bütün vatan ve milletimizin en büyük tehlike ile karşı karşıya kalması sonucu olarak Rumeli ve Anadolu'nun tamamının giriştiği milli ve kutsi mücadeleler sırasında halkımızın iç ve dış en doğru haberler ile aydınlatılması ihtiyacının zorunluluk kazandığı önemle dikkate alınarak burada en yetkili kişilerden kurulu özel bir heyetin yönetiminde ve Anadolu Ajansı ünvanı altında bir kurum meydana gelmiştir.

Anadolu Ajansı'nın en süratli araçlarla vereceği haberler ve bilgiler, gerçekte Heyeti Temsiliye'mizin esas kaynaklarına ve değerlendirmelerine dayanacağı için bu Ajansın bildirilerinin oraca ve özellikle Müdafaa-i Hukuk teşkilatımızca da topluca görülebilecek yerlere asılması, basılması ve çoğaltılması ile dağıtılması ve hatta nahiye ve köylere kadar ulaştırılması yolunda mümkün olduğu kadar fazla yayılması için gereken önlemlerin acele alınmasını ve sonuçtan bilgi verilmesini önemle rica ederim.

Heyeti Temsil adına
Mustafa Kemal"

12 Nisan 1920'de ilk bültenini yayınlayarak Anadolu Ajansı yayınını başlatmıştır. Bunun hemen arkasından, günümüzde Basın-Yayın Genel Müdürlüğü adını alacak **Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi** kurularak ajansın görevini tamamlayacak mekanizma tamamlanmış oldu.

İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, gazetelerin başlıklarında ilk kez idarehanelerin **Telefon numaraları** da belirtilmeye başlanmıştır. Ancak telefonun çok işler bir haber iletme aracı haline dönüşmesi ancak İkinci Dünya Savaşı' ndan sonra başlayabilmiştir. 1940'lı yılların sonlarında bile Ankara'dan meclis toplantısıyla ilgili haberler üç dört gazete için tek bir telefonla yazdırılır, bunu alan daktilo, makinesine yetecek sayıda kopya kağıdı konarak ilgililere aynı metin dağıtılırdı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında telefon büyük yoğunlukla ordunun içinde, cephe kumandanlarının kendi birlikleriyle haberleşmesinin aracı olarak kullanılmıştır. Kurtuluş Savaşı döneminde başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın bütün haberleşmesi telgraf iledir.

KAYNAKÇA

ABALIOĞLU, Yunus Nadi: Ankaranın ilk Günleri, Sel yayınları Dördüncü Kitap,10 İstanbul Nisan 1955.

ADIVAR, Halide Edip, Türkün Ateşle imtihanı (İstiklal savaşı Hatıraları), Cumhuriyet Gazetesi Y, İstanbul, Eylül 1998.

ALEMDAR, Korkmaz, İletişim ve Tarih, İmge Kitapevi Birinci baskı,Ankara Nisan 1996,(ikinci baskı,Ümit yayıncılık Ankara Ekim 2001.)

"69.Yılında Basın-yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü", Ankara Mayıs 1989.

"Anadolu Ajansı (1920-1980) Devlet propanga-da örgütünün Gelişimi, Gazi üniversitesi Basım-yayın yüksek okulu Derneği,1986-87 sayı 8-9"

ALADA, Dinç, "Anadolu Ajansı Kurucularından ve ilk Genel Müdürü Alaeddin Bey (1888-1930)", Toplumsal Tarih, Sayı 78, Haziran 2000.

Anadolu Ajansı Genel Müdürlüğü. Anadolu Ajansı Kuruluşu Tarihçesi Safahatı 1925-1935 (Tümü 24 sayfa)

" , 25 Yıl 1920-1945 (Tümü 32 sayfa.)

" , Anadolu Ajansı Türk Anonim Şirketi Ana Sözleşmesi ve Kuruluştan itibaren Anadolu Ajansı Türk Anonim şirketi ile ilgili yasal Düzenlemeler,Ankara 1987.

ARIKAN, Zeki, İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, c.I, İzmir, 2001.

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal: Nutuk-Söylev, I.Cilt 1919-1920, ikinci baskı TTK basımevi, Ankara 1986.

ATAY, Falih Rıfkı, Çankaya (IV) Cumhuriyet y.,İstanbul 1999.

AYBARS, Ergun, İstiklal Mahkemeleri,Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

BARLAS, A.İhsan, "Ajans'tan Hatıralar 1923-1938", Tarih ve Toplum no 39 (Mart 1987) ve no 40 (Nisan 1987).

BAYDAR, Ekrem, "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyorum", Cumhuriyet, 6 Ekim -2 Kasım 1970).

Belgelerde Türk Tarihi Dergisi, "Nisan 1920 Anadolu Ajansının kuruluşu", no.20 (Ekim 1986) s. 4-9

BENGİN, Hilmi, "Türkiye'de Haber Ajansçılığı",Yeni Türkiye Dergisi, Eylül –Aralık 1988, c:I,2807-2816.

DURU, Orhan, Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiyenin Kurtuluş Yılları, Milliyet y., İstanbul, 1978.

Frédérix, Pierre, Un siècle de Chasse aux Nouvelles, Flammarion, Paris 1959.

İĞDEMİR, Uluğ, Yılların içinden, TTK yayını, Ankara 1991.

İSLAM, İbrahim, "Milli Mücadele' de Yeni Adana Gazetesi", Erzurum 1995.

İsmail Habib (SEVÜK), O Zamanlar 1920-1923, İstanbul Cumhuriyet Matbaası 1937.

İzmir Yollarında, Yay. Haz. Mehmet Önder, Türkiye İş Bankası y., 1989, (Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatından: 21, Ankara 1339 (1923).

KALEMCİ, Ali, "Anadolu Ajansı Nasıl Kuruldu?",Kitap Belleten, yıl:1,sayı :2, Aralık 1960.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, Vatan Yolunda, Birikim Yay. 2.b.,1980

KARDEŞ, Fethi, 60 Yılın Hikayesi, Basın-Yayın Genel Md.yay., Ankara 1980.

KOLOĞLU, Orhan, Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yay.,Ankara 1994

, "Abdülhamit Basın Rejimi Deyimi üzerine",Sultan II.Abdülhamit ve Devri Semineri Bildiriler, İstanbul Edebiyat Fak.Bas., 1994, s.35-46

, "Osmanlı'da İlk Yapon Haberleri", Tarih ve Toplum no.218, s.19-21

, "Türk'le Amerikalı'nın Tanışması", Tarih ve Toplum, no.163 s.17-25, no.164 s.42-49

KÜRKÇÜOĞLU, Feza, "Nisan 1920 Anadolu Ajansının Kuruluşu ve Düşman Propagandası ile Mücadele" , Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

LEPSİ, Sergio, Le Macchine dell'informazione , Bompiani, Milano 1982

MORALI, Naili, Mütarakede İzmir Olayları, TTK Yay., Ankara 1973.

NARA (The National Archives of the U.S) 353/10, Internal Affairs of Turkey, 1910-1929, Political Affairs Deccember 1920-March 1922.

ÖZKAYA, Yücel, Milli Mücadelede Atatürk ve Basın, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara 1989

" , "Milli Mücadele'de Anadolu Ajans'nın Kuruluşu ve Faaliyetine Ait Bazı Belgeler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Mart 1995, C:1 Sayı:2.

ÖZTOPRAK, İzzet, Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1981.

SEÇKİN , Nalan, Ajans Haberleri (Anılar 1), İlk Hasat y, İstanbul 1993.

SERTEL, Zekeriya, Hatırladıklarım, 3.b. Gözlem y., İstanbul 1977

STOREY, Graham, Reuter's Century 1851-1951, Max Parish, London 1951

ŞAPOLYO, Enver Behnan, Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın, Güven Matbaası, Ankara 1969.

ŞİMŞİR, Bilal, İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), 4 cilt, TTK Yay., Ankara 1975.

TEKELİ, Safa: "Refik Halit Karay", Bilim ve Sanat, No:34, Ekim 1983.

" , Atatürk ve Anadolu Ajansı, Anadolu Ajansı yay., İstanbul 2002

YALMAN, Ahmet Emin, Yakın Tarihimizde Gördüklerim ve Geçirdiklerim, İstanbul 1970, c.2 s.18

YERLİKAYA, İlhan, "II.Abdülhamit döneminde yabancı Gazete ve Haber Ajanslarının Şantaj ve Yolsuzlukları", Toplumsal Tarih, no.3 (Mart 1994) s.17-19.

FOTOĞRAF VE KLİŞEYLE RESİMLİ YAYINA GEÇİŞ

MİNYATÜR'DEN FOTOĞRAFA

İsa'yı tanrı sayan, heykeline ve resmine tapan Hiristiyanlar için yayınlarda resim konusunda ileri adımlara yönelmek doğaldı. Resim baskısı önce çizimlerle başlar. Avrupa'da matbaacılık geliştikçe gazetelere değil ama kitaplara, klişeler hazırlayıp resmi basmak tekniği yaygınlaşmıştı. Türk ve diğer doğu toplumları ise el yazması kitaba elle minyatür çizme geleneğini sürdürmüşlerdi. Bizde ilk kez İbrahim Müteferrika ile **Tarih-i Hind-i Garbi**'de (basımı 1730) oyma kalıplarla baskılı eser uygulaması başlamıştır.

İslam, "şirk" yani puta tapma niteliği taşıdığı için, özellikle Hazreti Peygamber döneminde, ne amaçla olursa olsun mutlak olarak resim yapmayı ve resimli eşya kullanmayı yasaklamıştı. Ancak Mekke'nin fethiyle Kâbe'deki putlar tamamen kırıldıktan sonra ve özellikle resme ibadet alışkanlığı tamamen kaybolunca bir hoşgörü belirmiştir. Alimler önce hayvan ve manzara resimlerini mübah ad etmişlerdir. Giderek minyatür ve insan resmi daha da yaygınlaşmıştır. Peygamberi peçeli hatta pek nadiren de olsa yüzü açık gösteren çizimler, özellikle Şii kökenliler tarafından yapılmıştır. Osmanlılarda, Fatih' den itibaren sultan tabloları yapıldığını görüyoruz.

Osmanlı'da çağdaşlaşma hareketlerine büyük ivme getiren **III.Selim,** 18. yüzyılın sonlarında saraydaki sultan portrelerinden Avupa'da kopyalar yaptırtıp bastırtmıştı. Bunları dostlarına hediye etmeyi planlıyordu. Tahttan'dan indirilince çabalar suya düşdü, hatta resimler büyük ölçüde tahrip edildi. **Nizamı Cedit** (Yeni Düzen') in öncüleri böyle şeyleri doğal karşılıyorlardı ama, Müslüman halk arasında kökleştirilmiş önyargı devam ediyordu. İstanbul'daki Fransız elçisi Kont **Choiseul-Gouffier,** Arnavutluk'ta dolaştığı sırada karşılaştığı bir olayı şöyle anlatıyor:

> *"Size gönderdiğim resmi yapmaya izin alabilmek için hayli maharet göstermek gerekti. Bir metelik için on kişiyi öldürebilecek bu sefiller resimlerini yapmama, dünyanın bütün altını karşılığında bile izin vermeyeceklerini söylediler. Ve de, kalemimin ürettiği bütün küçük insanların, Kıyamet Günü'nde benden ruhlarını isdediklerinde hayli korkacağımı da eklediler."*

Böyle bir ortamda, Yeniçeriliği ortadan kaldırdıktan (1826) sonra Sultan **II. Mahmut**'un ilk kararlarından biri "nakkaşlığı"serbest bıraktırmak olmuştur. Sadece Müslümanlar tarafından icra edilmesine izin verilmekte olan bu sanat kolu artık herkese serbest bırakılıyordu. Karar portre ressamlarının Avrupa'dan İstanbul'a akınına yol açtı. Fotoğrafın toplumumuzda yerleşmesinde fazla engelle karşılaşılmamasında, Sultanın başlattığı akım etken olmuştur. Üstelik II.Mahmut hem çocuklarının, hem de kendisinin portrelerini yaptırıp kendisininkileri yabancılara ve sevdiklerine hediye ederek ve kışlalarla devlet dairelerine törenlerle astırarak, kökleşmiş tabuyu yıkmaya girişmiştir. Hatta portresini askerin arasında at sırtında geçit resmine soktuğu söylenir.

Tutucu çevrelerin putperestliğe yöneldiği iddiasıyla **"Gâvur padişah"** diye suçlayarak ayaklanmaya kalkışmalarını kanlı şekilde bastırarak II.Mahmut, kararından vazgeçmeyeceğini kanıtladı ve yenilikcilere cesaret kazandırdı. Halkta resme karşı ilginin arttığı görüldü. O yıllarda İstanbul'un bir mesiresinde açıkta resim yapan bir Avrupalıya bir kadın yaklaşıp yüzünü açmış ve resmini yapmasını istemiş. Ancak başkaları gelince tabloyu diğer kadınlara göstermemesini şu gerekçeyle istemiştir: *"Ben Reis Efendi'nin* (Dışişleri Bakanı) *karısıyım. Bir Frengin önünde peçemi açtığım anlaşılırsa hayli sıkıntıya uğrarım."*

Dinci kesimden gelen tepkinin böylece, kütleden ve aydınlardan gelen yumuşamaya giderek yenildiği anlaşıyor. Bunu **Vakanüvis** (Devletin Resmi Tarihcisi) **Lütfü** şöyle anlatıyor:

> *"Sultan Mahmut Han'ın (ölümünden sonra) resimleri örtülüp saklanmıştır. Sonraları resim yaptırma sanatı ilerleyip resme çıkmak moda hükmüne girmiş ama övgü (tören)ile asılmadığından temiz kalplileri eskisi kadar rahatsız etmemiştir."*

Basında foğraf kullanımı ise iki teknolojinin gelişmesine bağlıydı. Resmin hassas cam veya plak üzerine saptanması ile gazete baskısında kullanılmasını sağlayacak tekniğin belirmesi. Birincisi 1839'da Fransız **Daguerre** isimli kişi tarafından gerçekleştirilince ikincisinin çözümü de fazla uzun sürmedi. Kısa zamanda Avrupa'da ve Amerika'da buluş hızla yayıldı ve hemen duragan şeylerden hareketli konuların resminin çekilmesine geçildi. Gerçek haber fotoğrafçılığı ya da basın fotoğrafçılığı

1855'de **Roger Fenton** ile Kırım savaşı sırasında başladı. Türk, İngiliz, Fransız ordularına ve Ruslarla savaşlara ait yüzlerce fotograf çekti. Peşinden **James Robertson** bu konuda çalıştı. Arkasından Amerikan İç Savaşı (1860-64) haber fotoğrafçılığına yepyeni bir ivme getirdi. **Matthew B.Brady** ile yardımcıları bu konuda 7000'den fazla resim çektiler. Ayrıca, günlük yaşam ve aile resimlerinin artması fotoğrafın her tabaka halk arasında yaygınlaşmasında da küçümsenemeyecek bir rol oynadı.

Fotoğrafın gazete ve dergilerde kullanılması ise daha başka tekniklerin geliştirilmesini gerektiriyordu. Resimlerin hızlı basılmasını sağlayacak bir yönteme gerek vardı. 19.yüzyılın ilk çeyreğinde hâlâ, tahtaya oyulmuş kalıplar kullanarak portreler, manzaralar hatta karikatürler basılıyordu. Bu şekiller elle çiziliyor, ustaları tarafından tahta kalıplara oyuluyordu. Fotoğrafın çıkışı, hayali resimlerin yerini gerçeğe dayanan olay ve kişi resimlerinin alması sonucunu doğurdu. Nitekim **Fenton**'un Kırım Savaşına ait resimleri **Illustrated London News**'de, tahta oymalardan yapılan gravürler şeklinde basılmıştır. Böylece resimli gazete ve derginin ilk adımı atılmış oldu.

19. yüzyılın sonunda bir Alman tarafından bulunan **Litografi =Taş Basması** yöntemi de resmin gazete ve dergilere konması açısından yeni bir ufuk açtı. Yağ ve suyun karışmaz oluşundan yararlanılarak gerçekleştirilen bir yüzey baskısı işlemidir. Bu yöntemde düz baskı levhası (klişe) üzerindeki imge yağlandıktan sonra levha ıslatılır. Nemli alanlar sürülen mürekkebi emmediğinden baskı sırasında buraları boş çıkar. Klişe, özel bir baskı aracıyla (sanat ürünlerinde) doğrudan kâğıda basılabildiği gibi kauçuk silindirlere (ticari ürünlerde) basılabilir ve buradan kâğıda aktarılabilir. Ancak asıl gelişme, çinko ya da madeni kalıpların kimyevi etkileme ile işlenmesi sonucu elde edilen klişelerin kullanılmasıyla sağlandı. Bu yöntem son derece hızlıydı ve resimlerin gazetelerde günü gününe kullanılmasının yolunu açtı.

Avrupa düşünce ve bilimine aşırı bir ihtiyatla yaklaşma alışkanlığını yıkan Sultan **II. Mahmut** (1807-1839) olmuştur. Batı'dan geri kaldığımızı itiraftan çekinmemiş ve arayı kapatmak için "Avrupa'da cari ve meri bütün asarı nafianın (yararlı eserler) alınması" emrini vermişti.Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi **Takvimi Vekayi**'nin, Fransa'da Bilimler Aka-

demesinde **Daguerre**'in buluşunun açıklanmasından (19.8.1839) sadece iki ay sonra ,28 Ekim 1839 tarihli sayısında bu buluşu okuyucularına bildirmesi dikkati çekicidir. Yazıda Daguerre'in yirmi yıl çalışarak güneş ışınlarıyla eşyanın resmini çıkarmak yöntemini keşfettiği bildiriliyor. İnce gümüş kaplı bir levhaya düşürülen ışınların, iyod buharından geçirilmiş olarak, eskiden beri bilinen bir "kamera obsküre" da cam üzerine aksettirilmesiyle resim elde edilebilmektedir. Böylece eskiden riyaziye öğrenerek yapılan bina ölçmelerinin artık resim üzerinde yapılabildiği kaydediliyor. Almanya'da **Lipman** adında birinin de, siyah beyaz olan bu resimleri renklendirme yöntemini bulduğu, İngiliz **Talbot**'un da aynı buluşu yapmış olduğu habere eklenmiştir. Açıkçası batıdaki gelişme anında topluma yansıtılıyordu. Tabii ki uygulamaya konması zaman alacaktı.

Hemen iki yıl sonra da hem bir fotoğrafçının, İstanbul'a geldiğini, hem de ilk fotoğrafçılık kitabının yayınladığını **Ceride-i Havadis'in** 47.sayısından (15.8.1841) öğreniyoruz:

> *"Geometri aletlerine gereksinmeden ve ölçmeyle ve bölmeyle vakit kaybetmeden bir yerin üç boyutlu resmini almak için Avrupa'da Dager dedikleri zat bir alet icat edip Dager'in basması anlamına "Dagerotip" adını vermiş ve kitabı dahi İstanbul'a gelmiş ve çevrilmiştir. Bilenlerin dahi icat Fotografiya adıyla yani ateş yazması ünvanıyla bir alet dahi icat edip, bölünemez bir an bir milyona bölünüp içinden bir kısmı alındığı takdirde o zamanda bir yeri ya da bir ordunun üç boyutlu şeklinin çıktığı bir levha üstünde resmi gözükmektedir. Eğer şehir ise bütün binalar, bağ ve bahçesindeki ağaçların yaprakları dahi görünüyor ve eğer ordu ise bütün insanları gibi sakallarının kılları da seçilmektedir…Her ne kadar bu usulün keyfiyeti ameliyesi bilinmiyor ise de, kuvveti elektirikiye ile olduğu malumdur."*

Bu vesile ile basınımızın, toplumumuzda henüz bilinmeyen elektrikten da bahsetmesi ilginçtir. Aynı gazete bir yıl sonra da (17.7.1842) **Kompa** adlı bir şahsın İstanbul'da isteyenlerin Dagerotip'le fotoğraflarını çekmek üzere bir atölye açtığı müjdesini ilan sütununda veriyordu.

> *"Ressamlar bir adamı resm edecekleri vakit onu birkaç gün sabır ve sükünetle karşılarına oturtup defalarca bakarak hayli güçlükle resmederler. Oysa bu aletle resmedileceği zaman güneşte altı saniyede ve güneşsiz vakitte yarım dakikada iş biter, şöyleki, adam bir aynanın karşısına otu-*

rup dürbün aracılığıyla resmi sandığın içindeki bakır levha üzerine yansır. Şimdi Mösyö Dager'in öğrencilerinden Mösyö Kompa İstanbul'a gelmiş ve Beyoğlu'nda Belvü dedikleri yerde bulunuyor. Bütün gün orada icrayı sanat ediyor. Özellikle Pazar günleri saat dokuzda başlayıp adam başına onar kuruşa seyir için gelenlere marifetlerini gösteriyor…."

Dönemin tek özel gazetesi **Ceride-i Havadis**'in fotoğraf konusunda devamlı haber vermesi dikkati çekicidir. Hele Kırım Savaşı İstanbul'a gelen fotoğrafcıların sayısını artırdığı için toplumun konuya ilgilenmesinde de artış görüldü. Hatta "namahremlerin resimleri" gibi, örneğin Yunanlıların kendi kahramanlarının resimlerini Beyoğlu dükkanlarında teşhir etmeleri tartışmalara yol açtı. Reşat Ekrem Koçu "İstanbul Ansiklopedisi" nde "müstehcen çıplak resim satan" kimselere 1855-1890 arasında rastlanmağa başlandığından bahseder.

Tanzimat'ın II.Mahmut'tan sonraki sultanları Abdülmecit, Abdülaziz ve Abdülhamit de fotoğraf olayını tartışma konusu yapmaktan kaçınmışlar, aksine destek veren tavırlarıyla benimsenmesini kolaylaşmışlardır. Her birinin birkaç fotoğrafçıyı sultan fotoğrafçısı ilan etmesi, kendilerini çekmelerine izin verilmesi tabuların tamamen yıkılmasını sağlamıştır. Bu alanda bütün Osmanlı sultanları ve erkanının , İslam dünyasına getirdikleri Çağdaşlaşma anlayışı çercevesinde öncülük etmiş olduklarını anımsatmalıyız.

İnsan resmi yapılması açısında padişah resimlerinin toplum üzerinde önemli bir etkisi olduğu anlaşılıyor. **Ruzname-i Ceridei Havadis** 1863'de Avrupa'da fotoğrafa rağbetin artışını şu cümlelere anlatmaktadır:

"Herkesin sevdiği zevatın ve akrabalarının ve Avrupaca ünlü kişilerin resmlerini küçük küçük kağıtlara aldırıp özel olarak yaptırdıkları kitapların (albüm anlamına) aralarında saklamaları vazgeçilmez bir adet hükmüne girmişti. Bu tür kişilerin resimleri aşırı derecede yapılıp sürülmektedir. İngiliz kraliçesinin ölen kocası Prens Albert'in böyle bir resmi Paris'te bir günde 30 bin adet satıldı. Fransa İmparatoru'nun resmi 5-10 gün içinde bir milyondan fazla satılmıştır."

Hemen hemen aynı dönemde **Tasviri Efkâr** 'da şu ilanı okuyoruz:

"Sultan III.Selim'in hayatında yapılan Fransa'da Versay Sarayı'nda bulunan tasvirinin bir aynısı litografya ile alınmış olup Çuhacı Hanı'nda satılmaktadır. Fiyatı, Çin kağıdına 60 kuruş, adi kağıda 40 kuruştur."

Sultanlar içinde, özellikle Abdülhamit'in, bu yeni sanata bir destekçi olmaktan da öteye, büyük bir ilgi duyduğunu **E.Çizgen** şöyle anlatıyor:

"Güzel sanatları sevdiği gibi kendisi de fotografçıydı. Sarayında zamanının çoğunu resim atölyesinde, müzik odasında ve fotoğraf stüdyosunda geçirirdi… Yüksek Okullara göndereceği çocukları fotoğraflarına bakıp fizyonomisini beğendiklerinin arasından seçerdi. Mahkumların aflarında da gurup fotografları üzerinde tetkikat yapardı. Bu ilgisi sebebiyle Abdülhamit'in saltanatında fotoğrafçılık çok gelişti . Abdülhamit bütün fotoğrafçıları imparatorluktaki her olayı ve her yapıyı resme aktarmakla görevlendiriyordu. Devletin yaptırdığı her kışla, fabrika, bina, okul, karakol, cami, çeşme ve insan resimleri sarayda toplanıyordu. Bu sayede Yıldız Sarayı'nın kitaplığı 800 albümle zenginleşti. Kendisini ziyaret eden hükümdarların da gezi fotoğraflarını çektirir, onları buradan izlerdi."

Yıldız Kolleksiyonu'nun 35 bin fotoğrafdan oluşması Abdülhamit'in bu ilgisinin ne denli normalin üstünde olduğunu kanıtlar. Sultanın bu ilgisinin sebebini ve resim anlayışını, 15 yıl başkatipliğini yapan **Tahsin Paşa** anılarında şöyle anlatıyor:

"O'na göre her resim bir fikirdir .Bir resim 100 sayfalık yazı ile ifade olunamayacak siyasi ve hissi manaları telkin eder .Onun için ben içeriklerinden çok resimlerinden istifade ederim."

Sultanın uzun süre mabeyincinliğini yapan **Ali Said bey** de kitabında, basın resimleriyle ilgisini şöyle anlatıyor:

"Avrupanın resimli ve resimsiz tanınmış gazete ve mecmuaları saraya gelirdi. Bunların yazıları tercüme edilirdi (…) Resimli olanları tedkik eder, fotoğrafları alâkasını çekerse yazılarını tercüme ettirir, bazen ,bunlarla da yetinmez aynı konu üzerinde tamamlayıcı bilgi alırdı."

Fotografçılığın yerleşmesinde rol oynayan ikinci gurup ise , askeri mühendislerdir. Kamera obsküre uygulaması zaten **Mühendishane-i Berri-i Hümayun**'da 18.yüzyıl sonunda beri biliniyordu. Böylece basın fotoğrafçılığı için gerekli ortamın ilk koşulu olan eğitim görmüş, fotoğrafı bilen kadrolar 1870'den itibaren oluşmuş oluyordu. İkinci öge resimlerin gazete ve dergi kağıdına basılmasını sağlayacak aracın, daha sonraki adıyla klişenin ülkede yapılmasıydı. Bu açıdan Osmanlı toplumu, Avrupa'nın geçtiği yollardan geçmiştir.

İbrahim Müteferrika Basımevi ilk kitaplarını üretmeğe başladığı andan itibaren *şimşir oyma kalıp* kullanılmasına da başlanmıştır. Aslında şimşir oyma kalıp uygulaması matbaadan çok önce de bilinen bir şeydi. Orta Asya'da da kalıp kullanılırdı. Evliya Çelebi, her birinin elinde başka şekil ve renkte kalıplar bulunan basmacılardan bahseder. Bunların dördü beşi yan yana oturur, bezleri elden ele geçirirken her biri kendi kalıbını basar böylece çok renkli ve şekilli parçalar elde edilirdi. Dolayısıyla bunları matbaalar için hazırlayacak ustalar bulmak pek de zor değildi. Müteferrika'nın ilk bastığı haritalar için **Cihannüma, Tarih Hindi Garbi, Miknatis** gibi kitaplarında bu tür kalıplardan bol bol kullanılmış olması şaşırtıcı bir şey sayılmamalıdır. Bunları yapanlardan birinin hakkak **Kırımlı Ahmet** olduğunu, eserlerine koymuş olduğu imzasından biliyoruz.

Hakkaklar harf dökme gibi oyma kalıpda resim hazırlama faliyetlerini 19.yüzyılın ikinci yarısında da sürdürüyorlardı. 1810 İstanbul doğumlu **Mühendisoğlu Ohannes** bunların ünlülerindendir. Abdülmecit zamanında basılan kağıt paraların kalıpların da o hazınlamıştı. Ona **Haçik Kevorkyan, Canik Aramyan, Mihail Nikolaidis, Nişan Berberyan** gibi isimleri ekleye-biliriz. 1840'ların sonlarında İzmir'de de, Rumca gazetelerin şimşir kalıplar hazırlayan "ağaç kazıcılar" kullandıklarını biliyoruz. Türkçe bir gazetede ilk çıkan bu tür resim Ceridei Havadis'in 75. sayısında (1842) yer alan frenoloji ile ilgili bir kafa resmidir. Bunda beyinin bölümleri ve hangi insan hareketlerini yönettiği belirtilmekdedir. ilk yayınlanan harita ise Kuzey ve Güney Amerika' ya aittir ve **Ceridei Havadis**'in 132. sayısında (yıl 1843) yer almıştır. ilginç bir örneği de bu gazetenin güneş tutulmasıyla ilgili yayınından verebiliriz. 10 Ekim 1847 günü olacak güneş tutulmasının en iyi İstanbul'dan seyredilebileceği

belirtilmiş ve 3 saat 13 dakika sürecek tutulma sırasında güneşin alacağı şekiller 12 resimden oluşan bir kroki ile olaydan beş gün önceki gazete sayısında okuyuculara sunulmuştur.

1870-76 arasında İstanbul'da pek yaygınlaşan Türkçe mizah dergilerinin karikatürleri de bu ustalar tarafından yapılmıştır.

Bütün bu bilgiler, Osmanlı devletinde *şimşir ya da maden üzerine elle oyma* işini yapacak sanatcı kadrolarının da bulunduğunu kanıtlanmaktadır. Unutmamak gerekir ki, doğu ülkelerinde pek yaygın olan mühür kazıcıları da kolaylıkla bu mesleğe geçebilmişlerdir. Ancak kalitelerinin 19.yüzyılda Avrupa'daki gravür işçiliği düzeyinin çok altında kaldığı yadsınamaz. Daha açık bir söyleşiyle 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da kullanılan iki tür klişeden ancak birini ve ilkel şeklini Türkiye'de yapmak olanağı vardı. **"Tire klişe"** denilen detaysız ve sadece çizgilerin göründüğü kalıpların basitlerinin hazırlanması mümkündü. Buna karşılık, asitle hakketme yöntemiyle yapılan ve resmin bütün tonlarını sık ya da seyrek noktalarla veren **"Ototipi Klişe"** yapılması olanaksızdı. Esasen Avrupa gibi Amerika'da da ototipi klişenin yüksek tirajlı baskılar için kullanılması 1880'li seneleri beklemiştir.

Bu ortamda *Litografi =Taş Basması* yöntemi bir süre daha kullanıldı. Resimden çok *hat = yazı yazma sanatı*nı geliştirmiş olan İslam toplumları için, elle dizilen madeni harflerden oluşan metinler yerine, elle yazılmış metinlerin aynen kopya edilmesi çok daha uygun görünüyordu. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar taş basması yöntemi haylice kullanılmıştır.1899'da bile hâlâ Defteri Hakani matbaası için bir litografya makinesının getirtilmesi, Avrupa'da gözden düşerken bizde benimsendiğini kanıtlar. 1874'de inşa edilmiş ve Harbiye Nezareti'nin harita baskıları için Almanya'dan getirtilmiş bir litografi baskı makinesi orada 1980'lere kadar kullanılmıştır.Batı dünyası daha sonra tipo ile lito sistemlerini bağdaştırarak bugün çok yaygın olan ofset baskı sistemini geliştirmiş ve daha güzel resim baskısı elde etmeyi sağlamışlardır.

MUSAVVER (RESİMLİ) YAYINLARIN BAŞLAMASI

Resimli yayınların ilki 1279 hicri Ramazan-Zilkade (1863 Şubat-Nisan) ayları arasında üç ay çıkan **Mir'at** (Ayna) dır. Yayımcısı **Refik** olan bu derginin hedefi *"fünun ve sanayi ile ilgili konularla harita ve resimleri havi olarak ayda bir çıkmaktı."* Ancak üç sayı çıkabilmiş ve resimli dergi sisteminin yaygınlaşmasını sağlayacak bir nitelik taşımamıştır.

Bu başarısız denemeden dört yıl sonra yine resimli olarak, haftalık *"maarif ve havadisi dahiliye ve hulasa-i politikadan bahsedecek"* **Ayine-i Vatan** 9.Şubat.1867'de piyasaya çıktı. Yayımcısı **Mehmed Arif'**di. 1869 Ocak'ına kadar değişik isimlerle (**Ruzname-i Ayine-i Vatan, İstanbul** gibi) çıkmıştır. Resim olarak daha çok ünlülerin portrelerine yer veriliyordu. İstanbul'un 7.Ekim.1867 tarihli sayısında Sultan Aziz'in Avrupa gezisinde, Paris'te şimendifer'den inişinde İmparator Napolyon tarafından karşılanışına ait el çizmesi bir resim yer almıştır. Bunun da köklü bir resimli yayın olduğunu söylemek mümkün değildir.

Basın tarihlerimiz resimli basının gerçek başlatıcısı olarak **Musavvar Medeniyet'**i gösterirler. Bunu da çıkaran **Mehmet Arif**'tir. İlk sayısı 10.Ekim 1874'de çıkan bu yayın da isim değiştirerek (**Şems, Musavver el Munakkah** gibi) dört yıl kadar yaşamıştır. O dönemin gözlemcileri bu derginin aktüel olayları izleyerek resimlendirme çabasında başarılı olduğunu ileri sürmüşlerdir. İzmir'de çıkan **Hizmet** gazetesinde 1892 yılında yayınlanan bu gözlem aynı zamanda bize, o dönemde resimli yayın yapanların bunun için gerekli malzemeyi nereden buldukları konusunda da bilgiler verdiği için önemlidir; *"levha"* deyiminin sonradan yaygın kullanılan "klişe" ve "mühür ve benzeri şeyleri kazıyan kimse" anlamındaki ""hâkkak" ın burada klişeyi hazırlayan kimse anlamlarına geldiğini anımsatalım:

> *"Musavver Medeniyet'in, baskısının nefaseti ve edebi içeriğinin değeri ile kendisine kesin üstünlüğü bulunan Mir'atı Alem (ki ondan yedi yıl sonra 188l'de çıkmıştır) resimli dergisine karşı bir üstünlüğü varsa o da, zamanının resimlisi olması , yani içeriğinin öyle hakkâk dükkanlarında çürümüş, matbaa köşelerinde unutulmuş olup, sırf resim de bulunsun tasvir var densin diye konmuş, altlarına bir doğa tarihi kitabından veyahut mekteplere özgü bir edebi seçmeler dergisinden tercüme makaleler yerleştirilerek sahife doldurmaya yönelik levhalardan değil, yeni oluşan*

olayların üzerine hazırlanmış tasvirleri içeriyor olmasıydı (…) O vakitten beri bu zamana kadar yayınlandığını anımsadığımız resimli dergilerin hiçbiri benimsedikleri resimli dergi namını iddiaya hak kazanamamışlardı. Bunlar genelde, Avrupa'da yayınlanan resimli yayınların eskimiş, muhafazasına ihtiyaç kalmamış, değeri düşmüş eski resimlerinin kalıplarını getirterek, yahut bir takım mühür hakkâklarına resim midir, leke midir, tayinde uzmanların hayret edecekleri pis şeylere ait harikaları hakk ettirerek meydana konmuş acayipliklerdir."

Bu yazı bize başka kaynaklarda rastlamadığımız bazı gerçekleri öğretiyor:

- Musavver Medeniyet, aktüel konuları resimle sunmaya yönelmiş ilk dergidir.

- Hakkâk dükkanlarında kalmış eski kalıpları kullanmak yolunda diğer resimli dergilerin başvurdukları yola girmemiştir.

- İstanbul'da eski kalıpların altlarına rastgele yazılar koyarak kullanan yayınlar vardır.

- Resim kalıbı hakkettirmek için mühür kazıcılar bile kullanılmaktadır.

- Avrupa'da kullanılıp eskimiş klişeleri toptan getirtip bunları gazete ve dergilere satanlar vardır. Bu resimlerin altyazıları en son duruma göre uydurulmaktadır.

Musavver Medeniyet'in resimli basın tarihimizdeki bu önemli işlevine karşılık, sahibi **Mehmet Arif**'in hilelerine ve dolandırıcılıklarına araç olmaktan kurtulamadığı da bir gerçektir. Sultan'dan ve başkalarından para sızdırmak için sarfettiği çabaların, sonunda kendisini ülkeden kaçmaya zorladığı anlaşılıyor. O zamanlarda yayınların kendi satışlarıyla masraflarını karşılayamadıkları, ancak dışardan bir yardımla ayakta durabildikleri anımsanırsa, belki de Mehmet Arif' in bu araştırmaların zorlamasıyla çıkmaza girdiği düşünülebilir.

1880'li yılların başlarında iki başarısız denemeden **(Musavver Meşahiri Âlem** ve **Musavver Türkistan)** sonra arkası arkasına iki başarılı girişim görülür. Bunların ilki **Ali Fuad**'ın sahibi olduğu, müdürlüğünü **Ohannes Ferid'**in yaptığı **Musavver Cihan**'dır. *"Her türlü ilim ve fenden,*

edebiyet ve güzel sanatlardan ve bunların ayrıntılarından bahseden, haftalık Osmanlı gazetesi" olan **MC**, iki yıllık bir sürede ciddi yayınlarıyla saygı topladı. Kendi döneminde onun hakkındaki yargı şöyledir:

> *"Rastgele ve eski klişe kullanmaktan doğan üzüntüyü unutturacak bir ilerleme vaadi ile yayın alanına çıktı. Bununla hiç olmazsa geleceğin ilerlemelerine bir başlangıç yapılmış olduğu ümidi uyandı."*

Ne yazık ki onun da ömrü kısa oldu.

Hizmet gazetesi, Musavver Medeniyet'in başlatmış olduğu resimli gazeteciliği gerçekten devam ettirenin, ilk sayısı 23.Kasım 1881'de çıkan **Mir'atı Âlem** olduğunu belirtir. *"Uygarlık sorunları, fenni ve edebi konular, sağlık, seyahat ve yaşam öykülerini"* konu edinen dergi, pek özel bir resim kullanma taktiği kullanacağını birinci sayısında şöyle açıklamıştır:

> *"Dergimize meşhur kişiler ve ülkelerin resimlerini koyacağız, fakat bunların yaşam öyküleriyle tanımlamalarını yazmak mecburiyetinde olmayacağız, yani bir resimli gazete mesleğinde bulunmayacağız."*

Mir'at-ı Âlem'in 18. sayısında yer alan **Namık Kemal**'in derginin müdürü Nuri Bey'e mektubu, özellikle resim konusundaki uyarısı açısından ilginçtir. 1863'te çıkan Mir'at'ta müdürün birinci yardımcısı sıfatıyla çalışmış olmakla konu hakkında bilgi sahibi olduğunu anımsatır ve yeniden hizmet edebileceğini belirtip ekler:

> *"Evvela, yaptırılan resimler verilecek tarifnamelere uygun olarak yaptırılabilir mi? Çünkü, bizim şiirlerimizde yahut resimlerimizde levha yaptırılacak çok şey vardır (…) İkinci olarak, basılacak levhalar gelirse Arab'dan, Acem'den, Türk'den açıklama yolunda yazılacak bir çok eserler bulmak ve bulunamazsa levhaya münasip ibir şey yazıvermek benim için kolaydır. Üçüncü olarak, mademki Amerika'dan resim getirtmek külfetine katlanılıyor, bunların Rumca ve Ermenicelerinin de yazdırılmasıyla istifade kat kat artar, sanırım."*

Herhalde bu uyarı üzerine dergi 23/24. sayısında "Saygıdeğer okuyucu hazretlerine" resim konusunda şu açıklamayı yapmıştır:

> *"Mir'at'ı Âlem bundan böyle resimlerindeki letafet ve kesimlerindeki nefasetle şimdiye kadar şehrimizde yayınlanmış resimli yayınların cümle-*

sinden mükemmel olarak yayınlanacağı gibi, resmin en âlâ cinsi kâğıt üzerine Avrupa'nın sanat basımında ileri gidenlerinden olan Almanya'nın Berlin ve Leipzig şehirlerinde bastırılarak getirileceğinden, hatta Paris'te bastırılıp yayınlanan meşhur Le Monde Illustré ve Illustration'dan daha nefis olacak ve her iki haftada bir defa belli gününde behemahal büyük ölçüde üç sütunlu olarak yayınlanacaktır. İçeriğinin seçimi için de pek çok fenni ve edebi gazetelere abone olunmuş ve bir hayli de edebi ve fenni kitap getirilmiş ve yazı heyeti daha düzenlenmiş olduğundan , gayri muntazam olarak yayınlanmış daha önceki sayılarının gördüğü fevkalade rağbeti birkaç kat daha artıracağına eminiz."

Bu uyarıyı ve gerektirdiği açıklamayı dergi sahibi **Nuri Bey** öylesine ciddi karşılamış olmalı ki, dergisini yeniden 1 numaradan başlatma kararı bile almıştır. O da iddiasını gerçekleştirememiş ve yerini **Ebüzziya Tevfik**'in yayınları almıştır. 1881'de kurduğu **Matbaa-i Ebüzziya**'da ilk renkli kitap kabı, ilk renkli çerçeve basmayı, **Rebi-i Marife**t dergisinin 8. sayısında da (1887) üç renk kullanmayı başarmıştır. Yine ilk çinkografi uygulamayı ve tipo resim basmayı da 1886'da aynı yayında ilk kez denemiştir. Resimli yayınları **Nevsâl, Salname** ve 1880'den itibaren devamlı çıkardığı **Mecmua-i Ebüzziya'**dır. Klişeleri Avrupa'dan getirtmiş – genellikle orada kullanılıp kenara atılanlardır – daha az oranda siparişle Avrupa'ya yaptırtmıştır.

Rebi-i Marifet'in 1886 yılı sayısında *"Biraderim Ahmet Midhat Efendiye"* başlıklı yazısında resim yayımlamanın zorluğunu açıkça anlatır:

"Matbaamda resim kullanılması hakkında bir çok defa arzunuzu açıklamıştınız. Gerçi bu baskı güzelliğini memleketimizde vücude getirmek en büyük arzularımdan biridir. Ne çareki onu uygulamanın zamanı henüz gelmedi . Zira herkesten ziyade sizce de malumdur ki tiraji bin sayıdan ibaret olan ülkelerde bir resimli yayın uğrunda üstlenilecek masrafı karşılamak mümkün olamaz. Hatta bugün Leipzig ve Stuttgart gibi memleketler istisna edilince uygar ülkelerin pek çoğunda resimli eserler basıpta kâr etmiş bir matbaacı gösterilemez. Paris'in, Londra'nın illüstrasyonlarının, ya hükümet tarafından ya da güzel sanatları teşvik amacıyla kurulmuş bir cemiyetten mali destek gelmedikçe devamlarının mümkün olmadığı malumunuzdur.

Bir takım siparişimiz üzerine yapılmış olan resimler mukabilinde üstlendiğim masrafı haber verecek olursam ihtimal ki – şu gerçeklere vukufunuzla beraber – zatı âliniz de inanmakta tereddüt edersiniz. Hakikat budur."

Serveti Fünun'un 1895 yılına ait 242. sayısındaki fotoğrafcılıkla ilgili bir yazı, Ebüzziya Tevfik'in sorunu neden çözemediğine ışık tutan bilgiler içermektedir. Hem Avrupa hem de Türkiye'deki hakkâklık ve klişe sanayi konusunu anlamaya yararlı olacağı için ilgili kısımlarını aktarıyoruz:

"Fotoğrafçılığın bugün yardım etmediği sanat kalmamıştır. Bunların içinde en ziyade istifade gören basım sanatıdır. Hakikati halde bu sanat fotoğrafçılık sayesinde şu son on sene zarfında bir büyük değişme göstermiştir. Denilebilir ki fotoğraf matbaacılığı, gazeteciliği, kitapçılığı okuyucuları değiştirmiş bambaşka bir tarza sokmuştur. Mesela on sene öncesine gelinceye kadar resim basmak için şimşir üzerine hâk'dan başka kimse bir oyma usulü bilmezdi. Gerçi, pek eskiden kalma, çeliğe, bakıra varıncaya kadar hâk usulleri var idiyse de, bunlar son derece pahalı şeyler olduğu için sürekli kullanmaya mazhar olamazlardı. Şimşir üzerine oymadaki kolaylık ise oyma aletlerinin ,çelik gibi sert maden yerine tahta üstüne işlenmesinden ibaret idi. Dolayısıyla şimşire hâk olunan levhalar dahi ucuza elde edilemiyor idi. Nasıl ki şimdi de şimşire hâk pahalıdır. Her gazeteci, kitapçı ondan istifade edemez.

Fotoğraf evvelâ şu şimşire hâk meselesine bir hizmet etti. Hâk olunacak resim şimşir üzerine bir ressam tarafından resim olunur idi; bu bir zorluktu. Fiyatı yüksek olurdu. Fotoğrafın şimşir üstüne yapılışını buldular. O zaman şimşire hâk epeyce ucuzladı. Ressam ve hakkâk masrafından birisi kalkmış oldu. Halbuki fotoğraf çalışanı bununla kalmadı. Ressam eziyetini kaldırması sayesinde hem para, hem zaman açısından yarar sağladığı gibi, hakkâk'ın eziyetini de kaldırmaya çalıştı. Bu hususa pek çok yerde pek çok adam çaba sarfettiler. İçlerinde başarılı olan bir iki fabrika görüldü. Başaranlar keşiflerini kimseye söylemek istemediler. Yararı kendilerine hasredip basın alemine fotoğraf sayesinde ecza ile hâk edilmiş levhalar çıkardılar. Şimşir levhalara nisbetle ucuz vermeğe, hem de koca resmi birkaç saat içinde hâk edip teslime başladılar. Bu başarı herkesin merakını çekti. Keşfedenler sırrı saklamakta iken her tarafca araştırmaya koyuldular. Birkaç başarısızlıktan sonra sonuç elde etmeyi başardılar. Böylece başaranlar arasına yarışma girdi, fiyatlar indi, şimşir levhaların dörtte biri derecesini buldu. Derhal resimli gazeteler çoğaldı. Resimli kitaplar bollaştı, günlük gazetelerde bile resim basılmasına kadar iş vardı. İşte basın aleminde resimciliği bu derece yaygınlaştıran şey fotoğraftan başka bir şey değildir."

Resim açısından en öneml yayın olan Servetifünun'da 1914 yılına ait kapak: "İslam kadınları aleminde bir önemli ictimai değişim - Telefon şirketinde çalışmaya başlayan kadınlar"

1887 yılında Servetifünun'da yayınlanan bu resimler Avrupa dergilerinden alıntı uygulamasının devam ettiğini kanıtlıyordu.

BASIN FOTOĞRAFÇILIĞININ BAŞLAMASI

İstanbul'a yerleşmiş Fransız fotoğrafçılardan **A. Laroche** daha 1873'te *"uzun süreden beri İstanbul'da çok başarılı fotoğrafçılar bulunduğunu ve en son metodları uyguladıklarını"* söylüyordu. Açıkçası basın fotoğrafçılığı için ortam oluşmuştu.

Basın fotoğrafçılığında gerçek büyük aşamayı sağlayan 1891'de yayına başlayan **Serveti Fünun** (Fenlerin Zenginliği) dergisi olmuştur. Fotoğraf hayranı ve koleksiyoncusu olan **Sultan Abdülhamit**'in mali desteğini sağlamakla işi çok kolaylaştı. Şunu da anımsatmak gerekir ki bu sultanın iktidarında gazete ve dergilerde resim kullanma özel izne tabiydi. Şahısların aileleri ile birlikte resim çektirmesine engel yoktu ama topluma ait hele resmî nitelikli konular üzerinde tam bir sansür vardı. Özellikle hanedana ait resimler yasaktı, hele sultanın kendi resmi asla kullanılamazdı. Avrupa'dan gelen kitaplardaki resimleri bile Osmanlı sınırlarından içeri girer girmez siyah boya ile kapatılıyordu.

Birinci sayısı 26.Mart.1891'de çıkan Serveti Fünun işlevini şöyle belirtiyordu:

> *"Edebiyat, fünun, sanayi, durumun yansıtılması, seyahat, roman vesaireden bahseder, her hafta Perşembe günleri çıkar Musavver Osmanlı gazetesi."*

Sahibi **Ahmet İhsan (Tokgöz)** Mülkiye mezunu, kültürlü, daha önce yedi yıl İstanbul'un Türkçe ve Fransızca gazetelerinde, ayrıca devletin Evrak Matbaasında çalışmış biriydi. Daha dergisi yeni çıkmışken Avrupa'da dört ay süren bir gezi yapmış, Fransa, İtalya, İngiltere, Almanya, Avusturya, İsviçre'yi ziyaretle oralardaki baskı teknikleri üzerinde araştırma yapmıştır. Açıkca, o dönemde dünyanın en ünlü resim dergileri olan **Le Monde Illustré, La Revue Illustré, l'Illustration, The Graphic** ayarında bir yayın tasarladığını saklamamaktadır. Bu sebeple klişelerini Viyana'ya sipariş etmeye başlamıştır.

Girişimin ciddiyetine Abdülhamit de inanmış olmalıdır ki, Serveti Fünun' a devlet kasasından yardım yapılacağı – gizlice el altından değil

– devletin resmi gazetesi Takvimi Vekayi tarafından 2.Ocak.1892 tarihli sayısında ilan edilmiştir. Bunun resim ve klişelerin İstanbul'da yapılmasını sağlamak ve *"hakkâklık sanatını lâyıkıyla bilen sanat adamları yetiştirmek"* amaçlı olduğu da açıklanmıştır. Nitekim Paris'ten **M.Napier** adında bir klişeci getirilmiş, dergiye hizmet verdiği gibi Güzel Sanatlar Okulu'nda açılacak Hakkâklar Sınıfı'nda ders vermesi de öngörülmüştü. Ancak bu deneme de sonuç vermemiştir.

Resmi onayı alınca Serveti Fünun, resim yayınına özel ilgi göstermesinin gerekçesini "Resimli aktüalite dergisi" anlayışını açıklayarak 17.Mart.1892 tarıhli 53. sayısındaki şu yazıyla ortaya koymuştur:

> *"Resimli gazete, fen, sanayi, bilim dallarına ait resimli yayını içermez. Onlar gazete değil, resimli fen kitabıdır. Bizim amacımız bir hafta zarfındaki genel olaylardan, fenni buluşlardan bahseden, ünlülerin resmiyle, yapımı henüz bitmeyen büyük binaların, köprülerin açış törenlerinin ve yapımı biten vapurların, velhasıl yeni medeniyetin olaylarının tercümanı olarak resimli gazetedir. Sadece fenne, sadece sanat ve sanayiye ait yayın musavver gazete alanına dahil değildir."*

Serveti Fünun'un birinci yılında 276 resim kullanılmıştır. Bunun 4/5'i Avrupa, 1/5'i yerli resimdir. Avrupa kökenli 222 resimde en çok işlenen konular sırasıyla Fransa (42), kadın ve kız çocuk (41) ki bunun dokuzu at cambazı bir kadına aittir, hayvanlar kuşlar (27), Amerika Birleşik Devletleri (13), Avustralya (13), İtalya (13) dır.

Kadın resminin çokluğu ve bunların en son Paris modasına ait olması da dikkati çeken bir husustur. 31. sayıda "Modist" olduğunu belirten **Terzi Refik** adlı bir kişi kadın moda resimlerinin yanlarına açıklamalarının da konulmasını öneriyordu. Bu kadın resmi bolluğunun Osmanlı kadınlarında yeni bir giyim ve hayata bakış düşüncesi uyandırdığı gibi, erkeklerinde de daha modern bir kadın tipi arama arzusunu uyandırdığı yadsınamaz. Aşırı Sansürcü diye bilinen Abdülhamit'in bunları engelletmemesi yayını onayladığını kanıtlar.

Daha da önemlisi *"Güzel Sanatlar"* anlayışı içinde derginin 641. sayısının kapağında çıplak göğüsleri görünen bir kadın tablosuna yer verilmiş olmasıdır. İç sayfalarda da, bunun yer aldığı Avrupa'daki sergi-

den başka örnekler de verilmiştir. Daha sonraki sayılarda da çıplak kadın resmi konması "güzel sanatlar" çerçevesi içinde ele alındıkça resme katı bir sansür uygulanmadığını gösteriyor; buna karşılık siyasi sayılan bazı kartpostalların satışına devletçe yasak getirilmişti.

FOTO-RÖPORTAJ ÖRNEĞİ

Foto muhabirliğinin gelişmesinin en önemli göstergelerinden biri de hiç şüphesiz, Ramazanı Şerif'te Sürre Alayı'nın Şam'dan çıkıp Meke'ye varışı, Kâbe'yi tavafın ve Arafat Dağı'nın ziyaretini içeren resimlerin bile gündeme gelmesidir. Kutsallığı sebebiyle Gayri Müslimlerin sokulmadığı Hicaz bölgesine demiryolu yaptırılırken II. Abdulhamit'in bunun ekonomik kazanç kadar çağdaş kültüre erişmeyide sağlayacağını yazdırtması önemliydi. 1908 yılında 918. sayısında Servetifünun'un Hac'cın bütün safahatını yazıların yanı sıra resimlerle yansıtması, hiç şüphesiz İslam dünyasında çok önemli bir yenilikti. Adeta bir FOTO-RÖPORTAJ niteliği taşıyordu.

Sürrei Mukaddes Mahfeli'nin Şam Şerif'den hareketi

Surrei Mukaddes Mahfeli'nin Mekke'ye varışı

Mekkei Mükerreme'de Kâbei Muazzama dahilinde dua

Kâbe'yi tavaf

Müslüman hacılar Arâfat Dağı'nda

ذات حضرت پادشاهينك قرالیچه حضرتلرینی استقبالی
S. M. Le Sultan donnant le Bras à la Reine de Bulgarie

فوطو ـ عثمان
امپراطوریچه وقرالیچه زیتا حضرتلریله ولیعهد سلطنت
وحیدالدین افندی حضرتلری سلطنت آرابه‌سنده

Fotoğraf sanatına çok düşkün olan Sultan II. Abdülhamit en büyük yasaklamayı kendi resimlerine getirmişti. Buna karşılık ondan sonraki padişahların sade portreleri değil, yabancı kraliçelerle resimleri de basında yer almıştı. Üstte Sultan V. Mehmet Reşat Bulgaristan Kraliçesiyle yanyana. Altta, sonradan VI. Mehmet ünvanını alacak Vahdettin, şehzadeliği sırasında Avusturya Kraliçesi ile birlikte.

İlk sayısındaki resimlerin 4/5'nın Avrupa kaynaklı sadece 1/5'nin yerli olmasına karşılık, derginin yedinci yılında (1897) resim sayısı dörtte bir oranında artarak 360'a ulaşırken bunların 269'unun yani 3/4'nün yerli olması, büyük bir aşama kaydedildiğini kanıtlamaktadır. Derginin, okuyucuları arasında Türkiye'nin ilk fotoğraf yarışmasını düzenlemesi ve 29.8.1896'da sonuçları açıklaması, amatörleri teşvikin yerli resim artışında rol oynadığını gösteriyor. Bunun etkisi Ocak 1901'de (sayı 513) kapak resmi olarak kullanılan *"Bir gül yığını"* resminin *"şehrimiz fotoğrafçılarından bir zatın Amerika'da icra edilen fotografi müsabakasında altın madalya almış bir klişesinden"* kaydıyla sunulması, bu alandaki başarının kanıtıdır.

1897'de Yunan Savaşı'na ait resimlerde *"Resim muhabirimizden"* kaydının bulunması işin meslek olarak ele alındığını gösteriyor. Ahmet İhsan'ın gezdiği yerlerde (Rodos, Kudüs, Suriye) çektiği resimlerin yayınlanması, onun da ilk foto muhabirlerinden sayılabileceğini gösteriyor. Aynı yıllar *"Arabistan' da gazetemizin seyyar memuru"* sıfatıyla anılan **Tevfik Efendi**'nin özellikle Kerbelâ ve Bağdat'ta çektiği resimlerin yayınlanması da konunun artık basın mesleği çerçevesinde ele alındığını gösteriyor.

Serveti Fünun edebiyat alanına da ilgisini, **Tevfik Fikret**'in yönetimi altında *"Edebiyatı Cedide"* akımını başlatmasıyla göstermiştir. Ayrıca o dönemin bütün ünlü yazarlarının roman ve makalelerine sütunlarında yer vermiştir. Açık bir siyasi çizgi izlenmemesine rağmen Abdülhamit sansürü bu akımı bir müddet sonra dağıtmıştır.

Serveti Fünun'un açtığı yolda onu izleyen başta **Malumat** olmak üzere sayısız musavver yayın olmuştur. Yine Yıldız'dan maddi yardım gören Malumat 'ta *"fotoğrafi muhabirimiz"* diye sunulan *Kenan Reşit Bey*'in ilk foto muhabirlerimizden sayılması gerektiğini belirtmeliyiz. Musavver yayınlar listesinde Abdülhamit döneminde **Musavver Fen ve Edep** ile **Musavver Terakki** vardır. İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte günlük gazetelerde resim yayını yaygınlaşırken sayısız resimli dergi de çıktı, ya da isim hakkı alındı:

- Musavver Akl (İstanbul, 1908, 3 sayı)
- Çöl (Kudüs, 1916, 5 sayı)
- Devri Cedid (İstanbul. 1909, 10 sayı)
- Edeb (İstanbul, 1909, 6 sayı)
- Emel (İstanbul, 1909, 6 sayı)
- Erganun (İstanbul 1911, Musavver ismi hemen kalktı)
- Hale (İstanbul (1909, 3 sayı)
- Hukuk-i Etfal (İstanbul, 1913, 4 sayı)
- Hüsn ve Şiir (1910, 10 sayı)
- İslam Salon Mecmuası (İstanbul, 1911, 5 sayı)
- Kadın (İstanbul, 1911, 20 sayı)
- Küçük Osmanlı (İstanbul, 1909, 1?)
- Mahasin (İstanbul, 1914, 1?)
- Malumatı Nafia (İstanbul, 1913, 24 sayı)
- Mecmua (İstanbul, 1909, 1?)
- el-Medrese (İstanbul, 1910, 1?)
- Meşher (İstanbul, 1908, 3 sayı)
- Mevsim (İstanbul, 1908, 3 sayı)
- Muhit (İstanbul, 1908-9, 52 sayı)
- Nay (İstanbul, 1912, 7 sayı)
- Nevzadı Vatan (İstanbul, 1908, 1 sayı)
- Seyf ve Kalem (İstanbul. 1908-9, 25 sayı)
- Seyyar (İstanbul, 1908, 1?)
- Şahika (İstanbul, 1910, 1?)
- Şebab (İstanbul, 1909, 25 sayı)
- Uhuvveti Osmaniye Mecmuası (İstanbul, 1912,1?)
- Resimli Çiftçi (İstanbul, 1909, 1?)
- Eczacı Gazetesi (İstanbul, 1913, 1?)
-İstanbul (İstanbul, 1909, 25 sayı)
- Mekteb Alemi (İstanbul, 1913, 14 sayı)
- Roman Mecmuası (İstanbul, 1909, 6 sayı)

Bu kalabalığın içinde gerçek anlamda basın fotoğrafçılığı yapabilen yayınlar, geçmişiyle ve 1944'e kadar süren 53 yıllık yaşamıyla **Serveti Fünun** ve İkinci Meşrutiyet döneminde ona katılan **Şehbal** ile **Resimli Kitap** olmuştur. 1908'i izleyen yıllarda gerek siyasi olaylar, mitingler, gerekse savaşlara (Libya, Balkan, Birinci Dünya) ait bol resim çekilmiş, yayınlarda da yer almıştır. Bu dönemin en ünlü foto muhabiri **Ferit İbrahim** olmuştur. Resimleri Avrupa yayınlarında da çıkmıştır. Üstelik Türk basınında 1 numaralı Foto Muhabiri kartını da Cumhuriyet döneminde o almıştır.

Basınımızda 1 numaralı foto muhabiri (Photo Reporter) ünvanını kazanan Ferid İbrahim'in (x işaretli) yetiştirdiği fotoğrafçılarla birlikte resmi (üstte)
Cumhuriyet dönemindeki portresi ile foto muhabiri olarak kullandığı mühür. (Uğur Kavas'ın kitabından)

KAYNAKÇA

Birinci, Ali, "2.Meşrutiyet'te Resim Yasakları ve bir Kartpostal", Tarih ve Toplum, sayı 67, Temmuz 1989, s.24-27

Kavas, Uğur, Türkiye'de Basın Fotoğrafçılığının Görsel Tarihi - Osmanlı'dan 1960'a, Ankara 2008

Koloğlu, Orhan, Basınımızda Resim ve Fotoğrafın Başlaması, Engin yay., Ankara 1993

Rothstein, Photojournalism, New York, 1956

Tokgöz, Ahmet İhsan, Matbuat Hatıralarım, 1930-31, 2 cilt

Orhan Koloğlu

İLAN'DAN REKLAM'A

SERBEST PİYASA'YI TANIMAĞA BAŞLARKEN

İlan, resmi bildirilerin halka duyurulmasıdır. Reklam ise ticari nitelikli duyuruların topluma açıklanmasıdır. Birincisine, bütün devlet yapısına sahip düzenlerde rastlanır. Matbaanın yaygınlaşmaya başlamasından (15. yüzyılın ortası) önceki dönemde ilanlar genel olarak , bağırarak hatta davul türü ses çıkaran aletler çalınarak halka seslenen görevlilerce duyurulurdu. Bu konuda toplumumuzla Batılılar arasında fazla bir fark yoktu.

Bizde, **Münadî** (= Nida eden = Seslenen) daha çok resmi açıklamaları, çağırıları işittiren yani ilan eden kişilerdi. **Dellal**'lar (Sonradan dilimizde tellal'a dönüşmüştür) ise satılacak malı kalabalığa bildiren, satıcı ile alıcı arasında ilişki kuran kimselerdi. Bu uygulama bizde 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ederken – Hatta 20. de bile rastlanırdı – Avrupa'da 15. yüzyılın ortasından itibaren değişmeye başlamıştı. Gerçi sesli uyarı daha yüzyıllarca devam etmiş ise de Avrupa'da, önce matbaada basılıp elden dağıtılan, duvarlara asılan, sonra da gazete sütunlarında yer alan bildiriler hızla arttı. Burjuvazi'nin serbest piyasa düzenini yerleştirme çabasının sonucu olarak ilan, resmi ve sınırlı niteliğini muhafaza ederken, reklam, bir "toplumu zorlamadan beğendirerek ilgilendirme" sanatına dönüştü.

Batının ticaret mekanizmaları bu yöntemi, Osmanlı toplumuna bile tanıtmaya kalkıştılar. **Edhem Eldem**'in bulup bilim alemine sunduğu bir belge, 17. yüzyılın sonu ya da 18.'inin başında Venedik'te basılmış Türkçe bir el ilanının varlığını kanıtlıyor. Bunda, başağrısından vebaya kadar her derde deva bir macun olan **Altınbaş Tiryak** hakkında gayet ayrıntılı ve bilimsel nitelikli bilgi verilmektedir. Şimdiye kadar bunun dışında bir ikinci örneğe rastlanmamış olması, Doğu toplumlarının reklam anlayışına erişmemiş olduklarının kanıtıdır. Serbest Piyasa düzenini bilmeyen toplumlarda bu doğaldı.

İlan sözcüğüne tanıdığımız tanımlamaya göre *el ilanı* deyimini resmi bir bildiri diye algılamamak gerekir. İlerde de görüleceği gibi, ilan

kavramı bizde resmi ve özel ayırımı yapılmadan Osmanlı dönemi boyunca her ikisi için de kullanılacaktır.

İster resmi, ister özel olsun bir haberin, tebliğin ya da ticari bilginin halka yansıtılmasında esas yöntem Münadi veya Tellal kullanmaktı.

Osmanlı Devleti'nin matbaada basılmış el ilanı ile ilk kez siyasi bildiri çıkarışına 1797-1800 yıllarında Fransa'nın Mısır'a saldırısı sırasında rastlıyoruz. Korfu adasından Türkçe ve Rumca, Mısır'dan Türkçe ve Arapça olarak yayınladıkları ihtilalci el ilanlarına karşıt olarak Bâbıâli de üç dilde (Türkçe, Arapça, Fransızca) bastırdığı el ilanlarını halka dağıttı. Bunda etkili de oldu.

Osmanlı toplumunda reklamcılığı başlatan, 1821'de İzmir'de yayına başlayan Fransızca **Spectateur Oriental** gazetesi olmuştur. O ve onu izleyen Fransızca basın, Marsilya Ticaret Odası ile ilişkileri çerçevesinde Avrupa sanayisinin yeni ürünlerini tanıtmaya, müşteri bulmaya yöneldiler.

İlk Türkçe-Arapça vilayet gazetesi **Vakayi-i Mısriyye** (1828) ile devletin ilk resmi gazetesi olan **Takvimi Vakayi** (1831) daima "ilan" adı altında yeni yayınları ya da ilaçları tanıtma gayreti içinde olmuşlardır. Hatta fes resmî başlık ilan edilince Feshane'nin ürünlerinin hem Tunus hem de Avrupa mallarından üstünlüğünü belirten yazı ile ilana güvenilirlik kazandırılmak istenmesine rastlanıyor. Bunu da resmî ilan olarak nitelemek gerekiyor, zira Feshane devletin bir kurumuydu.

İstanbul'da çıkan ilk özel gazete olan, bir İngiliz'in yönetimindeki **Ceride-i Havadis** (1840) daha ilk sayısında *"satılık hanesi, dükkanı , atı, arabası olan ya da kiraya vermek isteyenlerin ilanlarını yayınlayacağını"* açıklamakla bizde reklamcılığa varacak sürecin ilk adımını atmış oldu. Serbest piyasa düzenine henüz alışmamış Osmanlı toplumuna *"ilan ettiği mallar için aracılık yapacağını"* bile ilan ediyordu. İlanlara ayırdığı kısma **İlanat** idiye başlık yerleştiren ve bir nasır ilacı ilanına iki ayak resmi koyarak ilk kez resim kullanan yayınımız da Ceride-i Havadis olmuştur.

İşin ilginci İlanat sütununu okuyucu başvurularına açmayı da denemiştir. Böylece, reklamcılığı, emlakçılığı ve halkla ilişkiler hizmetlerini birleştiren bir girişimin temeli atılmış oluyordu. Yayınladıkları içinde küçük ilan denilebilecek 4-5 satırlık olanlarla, iki sütunu dolduranlar da vardır. Anlatımda da bir reklam üslubundan çok diğer haberlerin yazılışını andıran bir üsluba rastlanıyor.

Basınımızda ilk resimli ilan Ceridei Havadis'in 99. sayısında (1842) çıkmıştır. Ayak rahatsızlıklarının tedavisini ve ilaçlarıyla ilgilidir.

İlanların dörtte üçünü yerli satılık ev, hayvan gibi şeyler oluşturuyor, üretilen mallara, eşyalara pek rastlanmıyordu. Buna karşılık Batı

toplumlarının ürünlerine , doktor, ilaç, saat, yangın tulumbası, fotoğraf makinesi, pertavsız, tohumlar, duvar kâğıdı, ve piyanoya rastlıyoruz. Tiyatrolar, piyango gibi konular da sunuluyor. 1860'lara yaklaşılırken batı malları ilanlarının arttığı görülür. Avrupadan gelen tuğla veya giysiler, Amerikan malı mutfak ocağı gibi ithal eşyası da ilanlarda yer alıyordu.

1860'da ilk tam özerk Türk gazetesi **Tercümanı Ahval** çıkınca basınımızda yepyeni bir dönem başladı. Daha birinci sayısında başlığının altına ilk kez *"İlanatın satırı üç kuruştur – İlanatın tekrarında fiyatı dahi tenzil edilir"* kaydını koymakla konuya özel bir önem vermiş olduğunu gösteriyordu. Yirmi yıl boyunca tek özel Türkçe gazete olarak piyasada yaşamış olan Ceride-i Havadis rekabetin aleyhine sonuçlanabileceğini düşünerek, hemen on gün sonra ilan alanında çok daha iddialı **Ruzname-i Ceride-i Havadis**'i yayına soktu. Gazetenin 29. sayısındaki *"Cerideci ile Müşterisi arasında bir konuşma"* konulu yazı, Avrupa basınıyla Osmanlınınkinin, daha da net olarak toplumsal yapıların farklılığını açıkça ortaya koyuyordu:

> *"Gazete dediğimiz bir büyük Pazar gibi olup içerisinde her sınıf halkın mizacına uygun şeyler bulunduğundan, Avrupa gazetelerinin havi oldukları şeylerin ekserisi mahalli konulara dair olup bizce işe yaramaz . Mesela Times gazetesini, çarşaf gibi olduğu halde size okusam ve tercüme eylesem onda size yarar pek az şey bulunacağından, ekserisine saçma nazarıyla bakarsınız. Çünkü yarısı ilanattan, bir miktarı umuru tüccariye ve zaptiye davalarından ibarettir. Havadis demeye şayan içinde ancak birkaç konu bulunup, bir haftalık sayılarında işe yarar nihayet 30-40 satır bir şey bulunur. Fransa gazetelerine gelince, bir maddeyi her biri bir kalıba dönüştürüp değişik deyimlerle anlatırlar ve bir sahifesi de tamamen ilanata ve bir sahifesi dahi (…) tefrikalara ve ticari konulara ayrılmıştır (…) ve ancak bir miktar yeri önemli politik havadislere kalır (…) Gazete onu okuyan ahalinin fikirlerine ve bilgi düzeyine göre olmak lazım geldiğinden o kadar Avrupa gazetelerinden ancak bir Ceride'lik havadis çıkarılabilir."*

Büyük boyutta günlük 8-10 sayfalık, o dönemde dünyanın en önemli gazetesi olan Times'ı eleştiren yazarın Ceride'si ise, onun yarısı boyutunda 4 bazan 6 sayfalık olarak haftada iki ya da üç defa çıkıyordu. Times'ın yarı yarıya ilanla doluluğunu anlamaması Osmanlı toplumun-

daki ticaret anlayışı açısından doğaldı. Ekonomi düzeyimiz henüz basının da reklamla yaşayabileceği fikrine varamamıştı, hâlâ bütün gazeteler devletten aldıkları para yardımı ile ayakta durabiliyorlardı.

Bu açıklamanın hemen arkasından gazetenin sayfa sayısının iki misline çıkarılıp bunun bir sayfasının ilanlara ayrılacağının ve *"uygun düştükçe ticarete dair bazı yararlı haberler dahi yayınlanacağının"* açıklanması yine de ilanın öneminin farkına varıldığını gösteriyor.

Nitekim aynı gazete 1861'deki 115. sayısında ilanın basın için önemini şöyle açıklayacaktır:

> *"Avrupa'da ilanat hususuna ziyadece önem verildiğinden buna dair bazı bilgiler verilmesi uygun görüldü. Avrupa ve Amerika gazetelerinin başlıca ticaretleri ilanattan olup bundan sağladıkları gelir gazetenin kağıt parası ile dizgi masrafı ve diğer harcamalarına yeterlidir. Özellikle ünlü ve itibarlı bir gazete olursa ilanlardan alınan para geri kalan masraflarını karşıladıktan sonra bir hayli fazla bile bırakır."*

Bir yıl öncekinin tam aksi bir yorum sunulması, basının yaşamının sadece ilana bağlı olduğunun kabulü, yazı işlerindeki bir değişikliğin sonucu gibi görünüyor. Hatta yazıda *"iş arayan hizmetçiler gibi koca arayan kadınların da ilandan yararladıklarının"* belirtilmesi özellikle Amerikan basınının iyi incelendiğini düşündürüyor. Bu yazıda Avrupa'nın reklamcılık dünyasının tam bir tahlili vardır. Bu yeni anlayışa uygun olarak Ruzname "ilanat" başlığını "**ilan**"a çevirir. İlanat adı artık küçük ilanlara verilmiştir. Bu çabalara rağmen gazetenin bir ilerleme kaydetmediği toplumda etkili de olamadığı biliniyor.

İlan açısından asıl zengin olan Osmanlı ülkesinde çıkan, başta Fransızca sonra İngilizce gazetelerdi. Ancak okuyucularının sınırlı olması etkilerinin belirli bir kesimin içinde kalmasına sebep oluyordu. *"İlan Sayfası = Page d'annonces"* deyimi onlarla belirir. Ayrıca, *"haberlerin arasında"* deyiminin kullanılmasıyla haber içinde ilan yönteminin başlatıldığı belirtiliyor. En önemlisi ise *"Reklam = Réclame"* sözcüğünün ülkemizde ilk defa onlar tarafından kullanılmış olmasıdır. Bir de *"Sanayi İlanları = Annonces industrielles"* tabiri kullanılıyor ve bu ikisi için ücret ilanlarınkinden daha fazla.

Basınımızda "ilanat" sütununu sonrada sayfasını hazırlayan ilk gazete olan Ceridei Havadis'ten sonra yayınlanan bütün gazeteler "ilanat" başlığı altında bir bölüm ayırmayı gelenek haline getirmişlerdir. Tercümanı Ahval daha birinci sayısında başlığının altında satır hesabıyla ödenecek bedelide açıklıyordu.

İlan için doğrudan gazeteye başvurmak gerekiyordu. İlancılık Şirketi olarak Avrupa'dan adresler veriliyor. Bunlarda ilanların yüzde 95'i yerli

halka değil, Osmanlı ülkesine yerleşmiş Avrupalılara ve Levantenlere hitap etmekteydi. Yerli sanayiden bahis edilmesine karşılık ilanlarına rastlanmıyor. Avrupa malları ön planı işgal ederken 1854'den itibaren Amerikan ürünleri de tanıtıma sunuluyor. Önemli bir husus da ilanların bazen haftalar hatta aylarca aynı metin ve şekille tekrarıdır.

Türkçe gazetelerde genellikle 1860 ve 70'ler boyunca resmi ilanların ağırlık taşıdığı fark edilir. Batı dünyasından gelen yeni teknolojilere ait makine ve ürünlerle yarışacak üretim bulunmadığı için bir içerik zenginliği bahis konusu değildi.

Mesleki açıdan tek yenilik, **Basiret** gazetesinin 1870'de gazeteye girecek ilanlara numara verileceğini ve en büyük sayıdan başlayan yöntemin azala azala sona erdirileceği uygulamasını başlatmasıdır. 1870'lerde yaşanan mali ve siyasi/askeri krizler (1875'de mali iflasın ilanı, 1877-78'de Rus yenilgisi) sebebiyle Türkçe basın bu alanda ilerleme gösterecek bir ortama kavuşamamıştı.

Buna karşılık üç konuda bilinçlenmenin başladığı fark ediliyor:

1 - İlk dönemdeki ilan içeriğini çok arka plana iten anlayıştan sıyrılma başlamıştır.

2 - İlanı, ilan sayfasına konulanlarla havadisler arasına serpiştirilecekler diye ayırma öğrenilmiştir.

3 - Başlık ve resim kullanmanın önemi fark edilmiştir.

AMERİKAN İLANCILIĞINA ÖZLEM DÖNEMİ

1878 Berlin barışıyla uluslar arası siyasi gerginlikten kurtulunması ve iç çekişmelerin de azalmasına karşılık Osmanlı Devleti, Sultan II.Abdülhamit'in kendi isteği kadar, kapitülasyonların büsbütün güçlenmesiyle de, uluslar arası ticarete büsbütün açılmış oldu. Bu ortamda 1880'de ilk kez Osmanlı ticaret dünyasını toplu olarak yansıtan bir kitap ortaya çıktı. Galata'daki Ada Han'da bürosu bulunan **Rafael Cervati**

Fransızca olarak **"Osmanlı Rehberi, Ticaret ve Sanayi Yıllığı"**nı yayınladı. Yönettiği **Cervati Frères ve D.Fatzee Şirketi**'nin çalışma alanı *"Komisyonculuk, temsilcilik, emanetçilik, ticari istihbarat ve tahsilat, yerli ve yabancı ilancılık"* olarak belirtiliyordu.

Bu şirket ve eseriyle ilk kez bir ilancılık kurumu ülkemizde gündeme gelmiş oluyordu. Yıllık daha sonra da, her seferinde içeriği yenilenerek yayımlanmıştır. Tabii ki pek çok ilan da içeriyorlardı. 1890'a yaklaşırken yerli ilanlarda artış dikkatlerden kaçmamaktadır. Üstelik artık sadece İstanbul kökenli değil, İzmir, Selanik, Trabzon, Bursa, Edirne, Konya, Gümülcine, Sinop, Üsküp' ten gelmiş ilanlara da rastlanıyor.

Asıl önemli olan, Osmanlı tuğrasını ve *"Majeste Sultanın teslimatçısı"* kaydını taşıyan ilanların belirmesidir. Bu ilanları verenlerin litografcı, cerrahi alet satıcısı, piyano satıcısı, doktor, dişçi, mücevherci, şekerci, fotoğrafçı, büyük mağazacı kişiler olmaları, sarayla iş yaptıklarını ve sarayın onayıyla bu ilanların yayınlanmasına izin verildiğini kanıtlıyor.

Avrupa dilli yerli basın düzeyini devam ettirirken 1880-1908 arasında Türkçe basının Batıyla arayı kapattığı ve ilancılık alanında aynı düzeye erişme yolunda bir ilerleme kaydettiği görülür. Bu da toplumun tabanına yönelik bir açılışın gerçekleştiğinin kanıtıdır. Önemli etken, 1840-70'lerde gazetelerimizin hemen hepsinin küçük ve orta boyutlu olmasına karşılık, bunların yerine tamamen büyük boy gazetelerin belirmiş olmasıydı. Artık haftada 3 ya da 4 defa çıkan değil, en az 6 gün muntazaman çıkan gazeteler belirmişti. Tirajlar da artmıştı.

Bu değişimle ilan konusunda, Avrupa ve Amerika'daki son derece fantezist uygulamaları okuyucuya anlatma girişimleri bile başladı. Tanzimat'ın çağdaşlaşma ilkesi, Batı tarzı yaşayışın olduğu gibi aktarılması aşamasına yönelmişti. O dönemin en etkili gazetesi **Tercümanı Hakikat**'ın sahibi Ahmet Midhat 1889'da açıkça şunu yazmıştı:

> *"Avrupa'da olduğu gibi Amerika'da dahi gerek malını, gerek kendi hüner ve marifetini teşhir icin genel rağbete ihtiyaç duyanlar ilanata pek büyük ehemmiyet verirler. Gazete sütunlarına derc olunmakla kalmazlar, kitap kapları dahi bu işin en basit derecesindendir. Amerika'da "ilan adamı" denilen ve tepeden tırnağa kadar soytarı kıyafetine benzer bir kıyafet*

üzerine ilanlar yazarak sokakları dolaşan ve kahve ve tiyatrolara filanlara giren herifler dahi pek eski moda hükmünü almıştır. Tiyatro perdeleri üstüne ilan yazmak o kadar eskimiştir ki en son modası olmak üzere İstanbul'a kadar gelmiştir."

Yazar, ABD'de bir güzel kızın sokakta insanın yanına yaklaşıp heyecan yarattıktan sonra av tüfeği tanıtımı yaptığını, biribirine silah çekip mahkemeye düşen iki tacirin aslında bunu kaliteli bir içkinin reklamını mahkemede ilan için düzenledikleri öykülerini de anlatmaktadır. Bu tür garipliklere örnek verilen girişimlerden bazılarının basınımızdaki yer alışı şöyledir:

"İngiliz Tit Bits dergisinin ilanı: Altı kişi kafalarını kazıttı ve her biri üstüne derginin isminin bir harfini yazdırıp sokakta dolaştılar" (T.Hakikat 1891)

"New York'ta çiçeklerle kaplı bir mezar taşının üzerinde şöyle yazıyor: "Con Smit burada yatıyor. Kolt sisteminde bir revolverle kendi kendini öldürmüş ve çıkan kurşun derhal ölümü getirmiştir…Meyus olanlara en güzel silah"… Bir diğer mezar taşında "Bir gün gelecektir ki bu taşın altında Con Bolton yatacaktır. Con Bolton şimdi 15. caddede 57 numaralı mahalde gayet parlak bir meşin mağazası sahibidir" …Bir mezarlığın kapısında "Eğer bu mezarlığın hududu haricinde kalmak isterseniz Honlace Rober'in şarabını içiniz" yazılıdır (İkdam 1900)

Yine **İkdam** gazetesinin 20.Ocak 1901 tarihli sayısında yer alan Paris muhabirinin bir yazısı (İmza yoksada Ali Kemal'in olduğu düşünülebilir) ilancılık konusunu mesleki açıdan ele alması açısından ilginçtir:

"Medeniyet geliştikçe ve ilerledikçe her çeşit işlem basitlikten çıkıp çapraşık bir şekil almaktadır. Bu kabilden olmak üzere ilancılık da bugün hususi bir sanat bir ticaret şekli oldu. Bir servet sahibi, bir mali şirket, bir fabrika, bir ticarethane bir mağaza kurulacağı zaman sermayenin onda, yirmide biri nisbetindeki büyük kısmını ilan masrafı olmak üzere ayırıyor. Tıpkı işletmeye girişince yer kirası, amele ve memur maaşları, eşya alımı gibi masrafları düşündüğü gibi.

Bugün medeni memleketlerde , adi bir bakkaldan tutunuz da milyonlarca sermayeli şimendifer kumpanyasına varıncaya kadar bütün ticari ve sınai ilişkiler ilanın yardımına muhtaçtır. Onsuz kabil değil işini yürüte-

mez, ileriye götüremez. Senevi ilanat için on bin lira sarf eden ticarethaneler Fransa ve İngiltere'de düzine ile sayılır.

Bu dediğim ilancılığı yalnız gazetelerin dördüncü sayfasına konan ilanlardan ibaret sanmayınız. Her şehirde, her memlekette "İlanatı Umumiye" şirketi namıyla hususi büyük idarehaneler vardır. O idarehanenin de milyonlarca sermayesi, sayısız mühendisleri, ressamları, birkaç bölük amelesi bulunur. Bir ilanı halka okutmak, göstermek için daima yeni çareler düşünür, yeni usuller getirir. Mesela erbabı ticaret ve sanayidenseniz size türlü türlü planlar, projeler gösterir. Arzunuza fiyatına göre birini seçip parasını ödersiniz. Siz çekilin keyfinize bakın. Artık o şartlara uygun olmak üzere ilanat şirketi sizin ilanınızı uygulamaya koyar. Usullerden birisi halkın dikkatini çekmek için güzel, tuhaf, garip, meraklı bir resim yaptırıp onu yayınlattırmaktır. Bunun için, bu tür resimler yapmakta ihtisas sahibi ressamlar arasında bir yarışma açtırır. Önemine göre de ortaya bir ödül konur. Belirli günde getirilen düzinelerle resimler bir özel heyet tarafından muayene edildikten sonra en uygun olanı kabul eder ve onun ressamı ödülü kazanır.

Bir ressam 'Lombardiya' çikolatası için bir resim yapmıştı. Küçük bir kız çocuğu ayaklarının ucuna basarak duvara 'Lombardiya Çikolatası' diye bir ibare yazıyor ve başını çevirmiş geriye bakıyor. İşte bu levha tam elli bin frank ödül aldı. Yine ismini hatırlayamadığım bir fabrika namına bir metre boyunda bir resim seçildi. Bürümceklere bürünmüş, saçları belinden aşağı sarkmış afet gibi güzel bir kadın manidar bir bakışla makinenin markasını açıklıyor. Ressamı tam yüz bin frank aldı. İşte bu suretle seçilen resim yüz binlerce basılıp idarehane memurları marifetiyle her yana asıldı."

Yazı *"Her yana deyip geçivermeyelim. Öyle rastgele yere rastgelen ilanı yapıştırmazlar"* değerlendirmesiyle ve sokaklarda, istasyonlarda hatta sinema filimlerinde yapılan ilan kampanyalarının ayrıntılarını vererek devam ediyor. Batı aleminin yaşamının her alanına yerleştirmiş olduğu ilancılığı henüz yalnız gazetelerinde sürdüren Türk toplumu için geleceği düşündürten bir açıklamaydı.

Yine İkdam'ın 13.8.1905 tarihli sayısında gazete ilanlarının yazılma şekli konusunda uyarı içeren "İlancılıkta Garabet" başlıklı bir haber vardır:

"Bütün ticaret erbabı pekâlâ bilirler ki ilan ücretiyle bundan hasıl olan kazanç arasında kare oranında bir bağ vardır. Yani ilan için iki verilirse

dört, dört verilirse on altı kazanılır… Böylece tüccar, sanayici, doktor, fen erbabı ün kazanırlar… Reklam, ilan bir sanattır. Son derece nadir bir hünerdir. Bire on veren de var, bire yüz kazandıran da. Bunun için sade dil ilminin tavsiye ettiği ne kadar kural varsa cümlesini sarf etmek lazımdır. Bir İngiliz gazetesi şu olayı aktarıyor. İngilizin biri şemsiyesini kaybetmiş. İlan verip getirene ödül vereceğini bildirmiş ama kimse görünmemiş. Bir kere daha ilan veriyor yine sonuç alamıyor. 'Doğrusu ilancılığa güvenim kalmadı. İki defa ilan verdim masrafı şemsiyenin maliyetini aştı, yararı yok. Artık yeter' deyince ilancı uyarır: 'Hata ilanda değil, yazılış tarzında, kendi hatanızı ilana yıkmayın.' Ve şöyle bir ilan vermesini önerir: 'Geçen gün kilisede bir şemsiyeyi alan kişi itibarını kaybetmek istemiyorsa … adresine getirsin; kim olduğunu biliyoruz.' Bunun etkisi hemen görüldü, 12 şemsiye geldi."

Dikkati çeken ilan ile reklam arasında bir fark ayırımı yapma gereğinin ilk işaretlerine bu dönemde rastlanmasıdır. "Amerika'da İlancılık" başlığı altında Figaro gazetesinden naklen, bu sanayinin ABD'deki büyüklüğü ve özelliğini aktaran **Tercümanı Hakikat** 5. Nisan.1904 tarihli sayısında "İlanat" başlığı altındaki yazıda bu hususa özellikle dikkat çekiyor:

"İlancılık bir sanattır. Adi ilan ve 'reklam' ayrı şeylerdir… Ticaret ve sanayi servet üretmenin başlıca iki aracıdır. Ziraat ne kadar ileriye götürülürse ve ne derecede ürün alınılırsa alınsın bunları sevk ve ihraç etmek için elde vasıta bulunmazsa yarar sağlanamaz. Binaenaleyh ziraat her vakit ticarete muhtaçtır (…) En birincisi ve en esaslısı olmak üzere kabul edilmiş bir ticari kural mal satmanın yolunu bilmektir (…) Mal satmanın yollarından biri ve belki birincisi ilancılıktır. Avrupa gazetelerine bakın, nasıl mal övgüsü bulunduğunu görürsünüz. Her Alman ve İngiliz gazetesinin ilan sütunları Fransız gazeteleri ile karşılaştırılamayacak derecede zengindir. İlancılık şimdi ayrıca bir sanat hükmüne girmiş ve hatta erbabı ticaret ve sanayinin başlıca kâr aracı olmuştur (…) Paris'te bir doktor açıkça demiş ki: 'Yılda 60 bin frank kazanıyorum, tam 35 bin frankını gazetelere ilan ücreti olarak veriyorum. Bunu sarf etmezsem harcadığım 25 bini de kazanamazdım.'

İlanın duvara, gazeteye, varakaya, risale şeklinde olanlarından bir de 'reklam' dedikleri türü vardır ki erbabı ticaret ve sanayinin tecrübesine göre gazetelerin havadis kısmına bir tarzı zarifanede girer. Gazeteler genellikle reklamın habere karışmasından hoşlanmazlarsa da…"

1890'larden itibaren Türkçe basında ilanların özellikle geliştiği görülür. Osmanlı devlet armasının altına "Üzümden halis konyak" ilanını yerleştirenler Osmanlı vatandaşı Rum asıllı Cotronis ve Artaki'dir. Kapudağı'nın Rakısı yada Nuri Sezai'nin meyva suyuda ilanlarda bulunmaktadır.

Sabah gazetesi de 1. Haziran 1905 sayısında "İlancılığın ehemmiyeti" başlıklı yazısıyla yine ilancılığın önemini ve ayrıca reklamcılığın varlığını anımsatır:

"İlanların yararlarını ve önemini en çok Amerikalılar anlamışlardır. Filhakika ilancılık ticaretin en mühim levazımlarından biridir. Ticaret bir yana, bugün Avrupa ve Amerika'nın büyük gazeteleri emlak veya apartıman kiralanması ve satışı, çeşitli kurumlarda iş bulmak veya işçi aramak gibi durumlar, hatta evlenmek için özel şekilde ilan sütunları açmaktadırlar. Bazı kimseler bir ticarethanede iş ararlar fakat hiç kimseyi tanımadıkları için bulamazlar. Bunlar ancak gazetelere verdikleri iki satırlık küçük bir ilan sayesinde emellerine ulaşırlar. Kezalik, çok kıymetli bir at yahut tablo veya başka bir şey satmak için de ilan sayesinde uygun müşteri bulurlar. İlanın yararını kanıtlayan şu olay gerçekten şayanı dikkattir:

'Bundan dört yıl önce Şikago'da at ticaretinde yüz milyon dolar kazanmış olan Filip Armor isminde bir milyoner vefat eder. Ama vasiyetnamesi bulunamaz. Varisler üç gazeteye dokuz dolar ücret karşılığında bir ilan verirler. Meğer vasiyetname Connecticut hükümeti dahilinde küçük bir kasabada bulunan bir mukavelat muharririnin (noter) nezdinde imiş. Gazetedeki ilanı okuyarak vasiyetnameyi meydana çıkarırlar. Bu sayede ilan verenler 22 milyon dolar alırlar,'

Amerika'da ilan simsarlığı ile meşgul olan bir zat ilancılık hakkında bir kitap yayınlamıştır. Bunda diyor ki: 'Fransızlar beğenilen mal yarı satılmış demektir' derler. Biz Amerikalılar bunu iyi ilan edilen mal onda dokuz satılmış demektir tarzına dönüştürmeliyiz. Bir şehirde gazetelere ilan vermeyen mağazaları sayınız. En az para kazanan mağazaların miktarını bulursunuz. Şurasını da hatırlayınız ki, bir kimse bir mağazanın ilanını okursa mutlaka o mağazayı ziyaret eder. Okumaz ise ziyaret etmediği anlaşılıyor."

Gelirini artırmak tutkusu içindeki basınımızın o dönemde özellikle ABD' deki ilan sanayiinin etkisi altında kaldığı anlaşılıyor. Servetifünun da 14.6,1906 tarihli sayısında "Amerika'da ilancılık" başlıklı yazısıyla kampanyaya katılmış:

"1904 yılında yapılmış olan araştırmaya göre Amerika'da ilan ücreti olarak yılda sarfedilen meblağ 500 milyon doları bulmuştur. İki buçuk milyar frank eder ki büyük devletlerin harbiye bütçelerine eşittir (…) Bilindiği gibi ilancılık için harcanan masraf ticaretin ilerlemesi ile doğrudan orantılı olarak artar. (…) Şikago mağazaları gazetelerden ziyade ilan bedeli olarak postaya para verirler. Bu mağazalar dünyanın her tarafına 'kata-

log' denilen ve sattıkları mallar ve eşyanın resimlerini, tariflerini, fiyatını içeren kitapları parasız olarak gönderirler (…) Amerika'da gündelik gazetelerden ziyade süreli yayınlara daha çok ilan verilir. Çünkü bunlar günlük gazeteler gibi bir günde okunup atılmayarak bir hafta, onbeş gün, bir ay masa üstünde kalır ve daima açılıp bakılır. Filadelfiya'da yayınlanıp bir milyon adet basılan Ladies Home Journal' in sayfaları büyük ve dört sütun üzerinedir. Bu sütunlara giren ilanların satırına altı dolar alır. Bir sayfa ilan parça parça verilmek üzere 6.000 dolar yani takriben 150.000 kuruş tutar. Bir ticarethane bütün sayfayı alırsa o zaman fiyatı 4.000 dolar yani 100.000 kuruş olur. . Bu fiyatların bir defa baskı için olduğunu da unutmayalım. Amerika mecmualarından Konfor bir milyon ikiyüz elli bin nüsha basmakta olup ilanların satırına bir defa için beş dolar alır.(…) Gazetelere verilen ve sokaklara yapıştırılan ilanların resimlendirilmesi ve yazılması büyük bir sanattır (…)

Amerika hayatı ilancılığa müsaittir. Amerikalıların ilan için bu kadar para sarf etmelerini de garip saymamalıdır. Ülkenin iktisadi durumu bunu gerektiriyor. Emek ve üretim çok, paranın dönmesi de bu oranda olduğundan ticarette mala müşteri çoktur, malın değerini ve fazlasını vermeye müşterinin durumu da izin veriyor. Bu durumda tüccarın malı hakkında diğer tüccarın aynı malından daha sağlam, zarif, nefis olduğu hakkında övücü olması gereğini gösteriyor. Bu da ilanlar aracılığıyla uygulanıyor. Amerika'da ilancılığın az çok adetlere de etkisi görülmüştür. Mesela Pazartesi günleri mağazalar pek çok alışveriş ettikleri gibi bu günlerde ev kadınları evlerinde çok iş de görmezler. Daha önceleri New York'da aileler pazartesi günleri çamaşır yıkatırlarken şimdi bu işi salıya bırakmışlardır. Sebebi: gazetelerin Pazar günkü sayıları pek çok ilan sayfasını ihtiva etmiştir, bunlarda mağazalarda fırsatla satış olduğunu okuyan kadınlar pazartesi günü alışverişe çıktıklarından bu günde hem satış ziyade oluyor, hem de evlerde iş görmeye vakit kalmıyor. (…) Amerika'da ilanat yüzünden halkın ara sıra aldatıldığı da vakidir (…) Gazeteler ve mecmualardan bir kısmı kendi şerefleri için böyle yalancı ilanlardan kaçınmaya çalışırlar. Bir kısmı ise her nüshasında yazılar biter bitmez, ilanların içeriğinden gazete idaresinin sorumlu olmadığı uyarısını koyar. İlancılar bundan hoşlanmadıkları için az bedel vermek isterler. Bazı gazeteler bir şey demiyerek sorumluluğu üstlenirler. Fakat alacakları ilanları tetkik ederler. Bir defa Amerika gazetelerinden birinde ilanı görülen bir mağazaya bir müşteri para göndererek eşya sipariş etmiş, eşyayı göndermeye fırsat bulamadan mağaza iflas etmiş. Gazete kendi şerefi için müşteriye parasını gazete idaresinden iade etmiş. "

İLANCILIĞIN MESLEĞE DÖNÜŞMESİ

II. Abdülhamit'in saltanatı, siyaseti frenlemeye çalışmasına karşılık ekonomik gelişme ve buna bağlı olarak İlancılık alanında bilinçlenmeye imkan hazırlamıştır. II.Meşrutiyet döneminin etkileyişini ise şöyle özetleyebiliriz:

- İlancılık sadece gazetelerin yaşaması için değil, ekonominin gelişmesinin de başlıca araçlarındandır fikri yerleştirilmiştir.

- İlan ile reklam arasında bir fark vardır, ancak bu da ekonomik yapının koşullarıyla belirlenebilir.

- Ekonominin ve ona bağlı olarak İlancılığın sunuluşunda artık sadece Avrupa modeli ile yetinmek mümkün değildir, Amerika'da çok daha dinamik bir model mevcuttur.

- Şüphesiz en önemlisi, yerli malların ilanı üzerinde yoğunlaşma ilk kez başlatıldı. Yerli ilanların artışında Şirketi Hayriye, Şehremaneti gibi kurumların payı önemlidir. Ayrıca yerli doktor ve kitap ilanı sayılarının da artışı, Tanzimat' la başlayan değişimin yarım yüzyıl sonra ürün vermeye başladığını kanıtlıyordu. Özellikle yerli alkollü içki ilanlarında artış kadar bunların ithal mallardan daha kaliteli olduklarının belirtilmesi de dikkati çekicidir.

- Türkçe tam sayfa ilan da 20. yüzyılın ilk yıllarında görülmüştür.

- İlana satırbaşı hesabıyla ücret belirtilmesi de bu dönemde başlar.

- İlan levhaları da, çok sınırlı olmakla birlikte ilk kez bu dönemde görülür.

- İlanatı Umumiye Acentesi adı altında ilk ilancılık şirketi de 1904'de kurulmuştur.

- Önceleri ilanlarda uzun anlatımlar tercih edilirken artık kısa, çarpıcı deyimlerin yeğlendiği görülüyor. Bunda, hâlâ sınırlı da olsa, resim kullanmanın başlaması da etkili olmuştur.

- Yerli klişe üretiminin henüz gelişmemiş olması sebebiyle ilanların el dizmesi çerçeveler içine alınması yöntemiyle dikkati çekmenin yollarının aranmasına başlanmıştır. Aynı şekilde, ilanın tümünü ya da başlığını yan koyarak İlan Sayfası'nın monotonluğunu aşma taktiğinin başlamasına da rastlanıyor.

- Çizim yerine fotoğraf konulan ilk gazete ilanına da, başı yüzü açık kadınlı ilana da 1900'ün ilk yıllarında rastlanıyor.

- Bu dönemde sadece bir ilanda **Devletian** imzalı bir resme rastladık.

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan döneme kadar basında en çok ilerleme gösteren alanlardan biri de ilancılık olmuştur. Eylül 1908'de kaleme aldığı basının yeni yapılanması ile ilgili bölümde Cenab Şehabeddin İlancılıkla ilgili şu düşüncelerini belirtir:

"Gazeteler son sahifesinin son sütunundan başlayarak içeriği peyderpey kemiren, haber hududuna, tefrika hududuna, olayların hududuna tecavüz ederek gazetenin bütün emeğini tehdit eden, hatta bazan bütün içerik düzenini ezerek ilk sütunun ilk satırlarını zabt eyleyen ilanlar -Hiç zan olunur mu?- içeriğin en gencidir: gazete fihristlerinde ilan hanesi açılalı ancak bir asır oluyor. Biz daha gazeteciliğin ilk günlerinde bulunuyoruz; hele bir süre geçsin, göreceksiniz ki bazı gazeteler baştanbaşa ilanların kelemeru hükümeti (=İdaresi bir başka hükümdara bağlı ülke) olacak.

İlanlarda bu bolluğun ,sebebini biliyor musunuz? Çünkü ilanların mihveri paradır; cihanın gerçek hükümdarı, sevgilisi ve itaatine girileni olmuştur. Tedavisi olanaksız hastalıkları ustalık sihri ile yok edeceğini vadeden şarlatandan yüzde yüz senelik faiz vermeyi taahhüt eden dolandırıcıya kadar bütün ilancılar okuyucuları soymak ister.

İlancılar arasında insaflıca konulmuş bir fiyatla iyi mallar teklif edenler de yok değilse de bunlara ilancılığın sürüm kazandıranı değil kurbanı demeliyiz. İşte bir gün Muhit dergisinin basılmasında baş aşağı yayınlattığı ilan bu cümledendir. İlanlar çoğunluğu itibariyle pek temiz amaçlara yardımcı olmadığı halde okuyucuların çoğunluğu kaldırılmasına razı olmazlar. Çünkü ilanlar arasında, özellikle Avrupa gazetelerindeki ilanlar arasında, öylelerine rastlanır ki adeta birer kolay anlaşılır şiirdirler".

Bundan sonra Avrupa ve Amerika'dan ilancılık örnekleri verir: Beş katlı bir binadan aşağıya düşen adama birşey olmamasının başına geçirdiği şapkanın sağlamlığı sayesinde sağlandığı, duvar ilanları beklenen ilgiyi görmeyen kemancının konserlerinin seyirci ile dolmasının, afişlerin baş aşağı asılmasıyla sağlandığı; bayatlayıp beyazlanmış çikolataları satmak için uygulanan reklam taktiği; yanlışlıkla yeşil renkli erkek eldiveni üreten bir fabrikanın bunları kabul ettirmek için gazetelerde yeni moda kampanyası yaptırması; evlenmek isteyen zengin dul ilanıyla safların dolandırılması; bin frank'a yılda binikiyüz frank faiz vadeden banker, vb…

Yazısını şöyle bitirmektedir: *"Bu öykü silsilesinden bir ders çıkarmak gerekirse diyebiliriz ki, ilanları ihtiyat ile okumalıyız,"*

İlancılık konusunda fazla yoruma rastlanmaz ancak yeni dönemde gazetelerin -tabii çok satan büyük gazetelerin -en belli başlı gelirinin ilanlar olduğunu kabul gerekir. İlan fiyatları konusunda iki ayrı uygulama görülüyor:

1. Kesin fiyat ilan edenler:

Sabah (1908) -Her satır için adi ilanlardan üç, banka-şirket-sarraf ilanlarından beş, havadis sırasında yazılacak mutena ilanlardan 15 kuruş alınır.

Maşrıkı İrfan (1908)- Her satır bir kuruştur. İkinci ve üçüncü sayfalarda yayınlananlar için ayrıca pazarlık yapılır.

Mizan (1908) - her satırdan on kuruş alınır.

Anadolu (Konya- 1908) -her satır adi ilan 2 kuruş, banka-şirket-sarraf dört kuruş, havadis sırasında yazılacak mutena ilanlardan on kuruş alınır.

Lloyd Ottoman (Almanca/Fransızca-1910) ikinci ve üçüncü sayfa satırı üç kuruş, küçük ilanların satırı iki kuruş.

Kalem (1908)- İlanın santimetre karesi 2 kuruştur. Tam sayfa ilan 600 kuruş iken 400 kuruşa indirildi.

Stamboul (1913) –satırı ikinci sayfada 10, üçüncü sayfada 4 kuruştur. Haber içinde, birinci sayfada 40, ikincide 20, üçüncüde 12 kuruştur.

2. Pazarlıkla belirlenenler

Tercümanı Hakikat (1912)- Ticari ilanlar, İlanatı Umumiye Acentesi aracılığıyla alınır.

Tasviri Efkâr (1909) -İdare memurumuzla görüşülerek belirlenir.

Piyano (1910) -İlan ücretleri pazarlığa tabidir.

II. Meşrutiyet döneminde karikatür çizimli ve yazılı espiri içeren ilanlara çok rastlanır. En üstteki bir ilaç reklamı; orta sağdaki Zümrü Anka dergisinin; orta soldaki singer saatleri; en alttaki Ay Dede dergisi ile ilgilidir.

1908 sonrasında altı reklam acentesinin varlığı ve bunların çoğunlukla gazetelerle ilişki içinde oldukları, basının resmi kaynaklar dışı yaşama sürecinin başladığını kanıtlıyor. İlk kez olarak 1908 sonrasında özel reklam gazetelerinin çıkması bu alanın basın için ne derece önem kazandığını kanıtlıyor. 1909 Aralık'ında yayına başlayan **'Musavver Osmanlı Fransız Tacir Gazetesi –Tadjir Journal Commercial Franco-Ottoman'** bunların ilkidir. Bu yayın 'Küçük İlan' kavramını şu şekilde ilk kez gündeme getirmiştir:

"Tacir, okuyucu ve abonelerine en seri ve en kolay bir vasıta-i muhabere olacak küçük ilanatı ile de bir hizmeti fevkalade temin edecektir."

İkinci yayın **'Reklam'** adını taşıyan *"siyasi, ilmi, içtimai, felsefi, edebi, Piyano gazetesinin ilavesidir."* Bu yayının ilan elde etmek için şantajcı bir üslup kullandığı fark ediliyor. Avusturya kökenli Tiring mağazasına karşı yayınlanan makale, bunlardan biri. Son kısmı şöyle:

"Osmanlı malı alacak yerde Tiring mağazasına gitmeyelim. Hem aziz okuyucularım Tiring'den eşya almakta birçok zararlarımız var. Bunları birer birer söylemek isterdim. Fakat gazetenin yazıları ve tavsiyeleri, ilanları çok olduğu için daha fazla yazamadım. Mamafih bunun arkasını bırakacak değilim. Fena mağazaları birer birer sayacağım ve iyi mağazaları tavsiye edeceğim. Bu haftalık bu kadar kalsın. Yalnız bir daha tekrar edeyim, Tiring mağazasından eşya almayınız. Osmanlı mallarını alınız. Yoksa aldanırsınız."

Avusturya'ya karşı başlatılmış ticaret boykotunun sona ermesinden iki yıl sonra 1910 Ekim'inde böyle bir kampanya sürdürmesi, o mağazadan ilan alamamış olmaktan başka bir şeyle izah edilemez.

1911 yılı Martında da üçüncü reklam gazetesi **Şark** çıktı. Başlığında kendisini şöyle tanıtıyordu: *"Ciddi ve mizahi resimli ilanat gazetesi."*

Artık resim gazete ilanlarında başrolü oynamaya başlamıştı. Taşrada çıkan gazetelerde bile ticari reklamlara bolca yer verilmeye başlanmıştı. Basın mesleğinin içine, reklamın hazırlanmasında görev üstlenen ressamların da katkısı belirdi. Erkek klişenin yanı sıra dişi (zemini siyah basan, çizgileri beyaz bırakan) klişe kullanımı belirdi. Basında büyük bir

ivme kazanan resimli ilanlar duvar ilanı şekline de dönüşmeye başladı. O yıllarda İstanbul içinde, Beyoğlu'nda, Haliç boyunda, Boğaziçi'nde, Pendik'e kadar Anadolu yakasında, Yeşilköy'e kadar Rumeli yakasında ve Adalar'da afiş yapıştırmak için 106 yer vardı. Bunlara en az 145, en çok 582 afiş yapıştırılabiliyordu. Dolayısıyla afiş bastıran en az 250, en çok 750 adeti hazır etmek zorundaydı. İlanların böylesine gazete almayanların da dikkatine sunulması, basının konuya daha da ilgilenmesi sonucunu doğurdu.

Gelişme hızla artarken Birinci Dünya Savaşı yıllarının (1914-18) getirdiği duraksamadan sonra Mütareke Dönemi'nde (1919-1923) Avrupalı işgalcilerin İstanbul'a hakim olması reklamcılığa yönelen bir ivme ile basında uygulamanın canlanmasına yol açtı. 1919'dan itibaren resimli ve renkli yayınların artması da bunda etkili oldu. Böylece Cumhuriyet dönemine, ilancılığı sadece basın ile bağlı bir yapı olmaktan çıkaran ve hafif hafif reklamcılığa yönelten bir anlayışla girildi. Gerek kağıt ve baskı, gerekse dağıtım sorunları arkasından da Latin harflerine geçiş sebebiyle Cumhuriyet'in ilk döneminde basın ilan açısından devlet desteğine bağlı kalmak zorunluluğunu hissetmiş, zamanla bu sorunlar aşıldıkça ve Reklamcılık tam meslek olarak temeline oturunca gazeteler özelleşmişlerdir.

KAYNAKÇA:

Koloğlu, Orhan, Reklamcılığımızın ilk yüzyılı 1840-1940, Reklamcılar Derneği,İstanbul 1999

" " , "Ev eşyasının batılılaşmasının kanıtı olarak gazete ilanları", Tarih boyunca Türklerde ev ve aile semineri, bildiriler, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, s.237-249

GAZETE KÜLTÜRÜ'NÜN ÖNE GEÇMESİNDE DİL'İN ROLÜ

DEVLET VE YAŞAM DİLİ OLARAK TÜRKÇE

Matbaa ve basının toplumsal yaşam üzerindeki en önemli etkilerinden biri de dil konusunda olmuştur. Bunu iki açıdan ele almak gerekir. Birincisi çok geniş bir coğrafya üzerinde yerel şiveler ve diğer dillerle mevcut uzlaşmaları "İstanbul şivesi" diyebileceğimiz bir Türkçeye yaklaştırma; İkincisi ise, çağdaşlaşmanın etkisiyle Batı aleminden alınan yeni terimleri Türkçe kadar devletin kontrolundaki Türkçe dışı dillere de yerleştirme.

Aslında, 19. yüzyıldan çok önce başlamış bir etkileşimin yepyeni bir nitelik kazanması bahis konusudur. Orta Asya'dan Batı'ya doğru göçe başladıklarından itibaren Türklerin özelliğini kendi anadillerini terk etmemeleri buna karşılık temasa geçtikleri yeni uygarlıkların dillerinden gerekli alıntıları yapmaları oluşturur. Bu çerçevede önce Farsça'dan sonra Arapça'dan alıntılar yapılmıştır. Anadolu'ya yerleştikten sonra çok daha sınırlı da olsa Yunanca ve biraz da İtalyanca' nın etkisi görülür. Bu etkileşim uygarlıklar arası ilişkilerin en doğal sonucudur. 19. yüzyılda dünyanın en güçlü devleti sayılan İngiltere'nin kraliyet armasındaki sloganın Fransızca olması bunun kanıtlarından biridir.

Diğer dillerden alıntı yaptığı gibi, Türkçe, diğer dillere de kendi damgasını vurmuştur. Bu etkileyişin 19. yüzyıldan önceki niteliğini Türk Dili uzmanı **Agop Dilaçar** *"Dünya çapında yaygın dil, diplomasi dili, uygarlık dili, geçer bölge dili (lingua franca), resmi dil ya da devlet dili, ulusal dil, yazı dili, vb…"* dil türleri bulunduğunu belirttikten sonra ekler:

> *"Devlet dili ne denli işlenmemiş olursa olsun, er geç bir yazı dili doğurur, sonra da kendi çapında bir uygarlık dili durumuna gelir (…) Türkçemizi de XV. Yüzyıldan beri bu niteliği kazanmış bir dil olarak görüyoruz. Türkçe bir devlet dili olmasaydı, Doğu Avrupa, Balkan ve Yakın Doğu dillerinin sözcük hazinesine geniş ölçüde girebilir, yüzyıllarca bu bölgelerde bir 'geçer bölge dili' (lingua franca) olabilir miydi?"*

Bu konuda ayrıntıya girmeden önce, Türk Dil Kurumu'nca Prof Günay Karaağaç'a hazırlattırılan ve basım aşamasına geldiği bildirilen

"Türkçe Verintiler Sözlüğü" konusunda yapılan bir basın açıklamasındaki, başka dillere Türkçeden geçen sözcükler listesini aktaralım:

Sırpça 9000, Ermenice 4260, Bulgarca 3500, Yunanca 3000, Arnavutça 3000, Rumence 3000, Farsça 3000, Rusça 2500, Arapça 2000,Macarca 2000, Ukraynaca 800, İngilizce 470, Çince 300, Çekçe 248, Urduca 227, Almanca 166, İtalyanca 146.

Bu liste Amédée Jaubert'in Journal Asiatique'deki (c.2, 1823, s.370) yargısını onaylamaktadır:

"Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu vatandaşları oturdukları ülkelere göre Arapça, Slavca, Ulahça, Yunanca, Ermenice, Kürtçe konuşurlarsa da hükümdarlığın bütün toprakları içinde, ne kadar az eğitimli olursa olsun Türkçeyi anlamayan ve konuşmayan tek bir kişi yoktur."

Türkçenin Osmanlı Devleti'nin zirvesini oluşturmaya başlayan 15. yüzyıldan itibaren etkisini artırdığı doğrudur ama bu noktayı en az dört yüz yıl önceden hedeflediği de görülür. **Divanı Lügat-it Türk'**deki *"Dünya uluslarının yönetim yularını tanrının ellerine verdiği Türklerin dilini öğrenmek çok gereklidir"* yargısı bunun kanıtıdır. Ondan iki yüz yıl sonra 1277'de Anadolu'nun ortasında **Karaman Beyliği**'nde "Bugünden sonra, divanda, dergâhta, barigâhta, mecliste, meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacak" kararı alınıyordu.

14. yüzyılın başında Arap yazarları **İbni Manzur** ve **İbni Batuta**, din dili Arapça' nın etkenliğini kaybettiğinden yakınırlar, aynı yılın son çeyreğinde ise **İbni Haldun** aynı yargıya artık Türkçe, Farsça ve Berber dillerinin egemen hale geldiklerini ekler:

"Selçuklular, bu yabancılar, kentlilere karıştılar ve üstlerine çıktılar. Dünya onların Türkçe sözleriyle doldu ve kentli ve yerleşik halk bunları tercih eder oldu. Halk artık bulunamaz hale gelen (klasik) Arapçayı unuttu."

Türkçenin Arap dünyasına Osmanlı hakim olmadan önce daha Memluk yönetimi sırasında yerleşmiş olduğunu M.A. Duhman, **"Memluk sözcük ve deyimlerinin tarihi lügatı"** isimli araştırmasında 891 örnek vererek kanıtlamıştı. Bunlar 14-16. yüzyılların yazılı eserlerinden

saptanmış sözcüklerdir. Halk arasında kullanılanların birkaç misli fazla olduğunu tahmin zor olmaz. Önemli olan Türkçeden alınan sözcükler içinde Farsça, Çince, Mogolca, Grekçe, İtalyanca, hatta Polonya kökenli olanların bile bulunmasıdır. Ancak özellikleri bunların kendi orijinal şekilleriyle değil Türkçeleştirilmiş olarak sunulmalarıdır. Tabii ki Araplar da bunları Arapçalaştırmışlardır. Bazı Arapça sözcüklerin de, özellikle mesleklerde, "cı, ci" eki konarak Türkçeleştirildiği dikkatlerden kaçmıyor. Araştırma Suriye bölgesi ağırlıklıdır, bu demektir ki, Irak ya da Mısır gibi bölgelerde daha farklı deyimlere de rastlanabilirdi. Kitaplara geçen deyimlerde yönetimle ilgili olanların ağırlık taşıdığı dikkatten kaçmıyor. Bazı örnekler veriyoruz:

Atabek, el asker, el ordu, arslan, armagan, Arnavud, usta, el iskele, el asbuhaniye (askerlik), el amana (ada), el aga, el aguz (Oğuz), akca, elakdiş (deve), el alaca, el elci, el aldaşat (yoldaş), emiri ahır, emiri cander, emiri silah, emiri şikâr, emiri aşere (onbaşı), anahtar agası, emiri nevruz, silahdar, cuhadar, rikâbdar, tülbend gulamı, odabaşı, el inkişariye (Yeniçeri), el orta, ogli, otak, evladı el nas (Kuloğlu), ulak, alaviye (oymacı), aybek, ilçi, aylak, ayvan, baş, başa, başkırd, baş el asker, balık, birader, bodrum, Bursavi,, bestenci (bostancı), bezirganiye, el başmakdar, beşnak (Boşnak), el bogaz, el bukça (bohça), el beksimat, el bekçi, el bakrac, el binbaşi, el beylerleyi, el bandıra, bozuk, el beycir (beygir), el birşane (perişan destarlı kavuk), el bayrak, buyurun, buyurludya (buyruk), el tazik (Tacik), el tütün, el tezkireci, el türbe, el tershane, tatli, tüfekci, deniz, tuman (tümen), cadirci (çadırcı), calık (deli), el çaşnigir, cebehane, cebeci, şaviş (çavuş), cedik (gedik), şorbaci, şelebi, cemaat el zabtiye, el cemliyon (yemişçi), el cevzerli (zincirli), el cenk, el cuhadar=cukadar, el hak (hakandan anlamına), el hazuk (kazık), el hakan, dar el takım (alet edevat yeri), deli, el defterdar, el delilartiye (Balkanlara ilk giden Türk deli savaşçılar), el gamga, dogan, el durkiye (Mevlevi giysisi), el domani (donanma), divan efendi, zülüfdar, el rumi, Rumeli, zlota (Polonya parası), sibahiye (sipahi), el serdar, el sancak, el sancakdar, el şadir (çadır), şişman, el şennek (şenlik), şavaşır (şaşırmak), saru (sarı), elsaye (saymaktan, vergi sayan), el subaşı, solak, el tobci, el tobhane, el tatari, il tugra, el tamga, el tob, al togan, al tulumba, el azab (asker), el alemdar, el göz (Oğuz), el fertund (fırtına), kan (hakan), el kavuk, el kavun, el kayık, el kabici (kapıcı), el kabut (kaput),

kral, el kirma (yazı şekli), kara, el kazma, kışla, el kulluk, el konak, el kundakci, el kontuş (kunduz), el kahya, el kilar (kiler), el kilerci, köbrüli (Köprülü). Ukucuk (küçük), güzelci, el küteferrika, el mutrabaz (madrabaz), el matracı, el türkman, manavlar, mevlevhane (Mevlevihane), el nişancı, el ocak, el otak, el yazici, el yasak, el yatakan (yatağan), yaamur (yağmur), el yemiş, el yenkiceriye = el inkişariye.

Egemen diller arasındaki çekişme sebebiyle Türkçenin de sorunlar yaşadığını kabul eden **Âşık Paşa** bir yandan *"Türk diline kimsene bakmaz idi / Türklere her giz gönül akmaz idi"* derken 1330'larda tasavvufi **Garibname**'sini *"Yalnız Türkçe bilenler de gerçeği anlasınlar, yani Türki dilinde gerçeği bulsunlar"* diyerek kendi anadilinde yazmıştır. **Yunus Emre**'nin Anadolu'ya yerleşen Türkleri büyük oranda etkilediği bir dönemde bu ihtiyacın arttığı anlaşılıyordu. 15. yüzyılın ilk yıllarında **Süleyman Çelebi**'nin yazdığı **Vesilet-ün Necat**'ı mevlid olarak etkinliğini günümüzde de sürdürmektedir. Aynı dönemde **Ali Şir Nevâi**'nin **Muhakemetü'l Lugateyn**'inde Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu kanıtlama çabası da, diğer dillerden alıntılar yapsa da Türkçenin varlığını sürdürme kararlılığını kanıtlıyordu. Örneğin bu dönemde, bilim dili sayılan Arapçaya rağmen, en azından tıp bilimi alanında Türkçenin ondan sıyrıldığı fark edilmiştir.

Evliya Çelebi de 17.yüzyılın ortasında *"Güzel söyleyenler, Arabi fasih, Acemce zarif, Türkçe lâtif, diğer diller yanlış demişlerdir"* diyerek diller arasındaki uzlaşmayı formüle etmiştir. Konunun uzmanı **Nihat Sami Banarlı** da 18. yüzyılın başında Türkçenin egemenliğini iyice kurduğundan bahseder. Böylece Türkçe, devlet dili olmanın kazandırdığı etkenliği, yönettiği, sayılarının 60'ı aştığı kabul edilen ulus ve cemaatlere de bir zorlama olmadan benimsetmiştir.

Kısmen eski Bizanslılardan kısmen de Ortodoksluğu kabul etmiş Türkmenlerden oluşan Orta Anadolu Rumlarının sadece Türkçe konuşabildikleri ve **Karamanlıca** denilen Grek harfleriyle Türkçe yazı yazabildikleri biliniyor. Bu şekilde ilk metin 15. yüzyılın ortasına aittir. O kadar ki onları Protestanlığa çekmek için görevlendirilmiş **Smith** adlı papaz, 1816 yılında **British and Foreign Bible Society**'ye gönderdiği raporda, Ankara bölgesi Hıristiyanlarının anladıkları tek dilin Türkçe olduğunu ve

Grek ve Ermeni harfleriyle yazılmış Türkçe İnciller gönderilmedikçe burada iş yapılamayacağını bildiriyordu. Karamanlıca yoğun bir gazete ve kitap yayını vardır.

Osmanlı topraklarında hiçbir bölgede tam çoğunluk oluşturmayan, en büyük nüfuslu şehirleri, Fatih'in patrikhanelerini kurdurmasından sonra, İstanbul olan Ermeni halkı arasında da egemen dil Türkçeydi. 16. yüzyıldan itibaren Ermeni harfleriyle Türkçe metinler görülmeye başlandı. 1727-1918 arasında yayınlanmış Ermeni harfli Türkçe kitap sayısının 900 kadar olduğu, 1968'e kadar 1150'ye ulaştığı biliniyor. Aynı şekilde çıkarılan gazete ve dergilerin sayısı 1840-1921 arasında 75, ve 1924'den sonra 12'dir. Alman araştırıcı **Schlottman** 1857'de şöyle yazar:

"Ermeniler, Rumlar ve Peralılar Türkçeyi, Osmanlılar kadar fasih ve düzgün konuştuklarını söylüyorlar (…) İstanbul'a hareketimden önce Osmanlılar ve Ermenileri çok iyi tanıyan, güvendiğim bir dostum Ermenilerin Türkçeyi Osmanlılardan daha iyi konuştuğunu, dolayısıyla İstanbul'da bir Ermeni öğretmen tutmamı önerdi (…) Mekitarist P.Giamgy kitabının önsözünde Türkçeyi kendi anadili kadar kurallara uygun şekilde kullandığını belirtir. Zaten Boğaziçi'ndeki sayısız Katolik Ermeni, Ermeniceyi hemen hemen tamamen unutmuşlar ve Türkçeyi gerçek anadilleri haline getirmişlerdir. Bunları Osmanlılardan ayırmak imkânsızdır ." (Z.D.M.G., c.11 (1857, s.1-2)

Balkan toplumlarına gelince, her şeyden önce dünyaca kabul edilen Balkan sözcüğünün Türkçe kökenli olduğunu belirtelim. Yugoslav araştırmacı **P.Skok** 1935'de Türkçenin tam egemenliğini belirttikten sonra ekler : "Yanlış düşünüldüğü gibi, sadece fatihlerin, askerlerin ve hükümet temsilcilerinin dili değildi. Balkanlı dilleri konuşanların kendilerininkinden yüksek saydıkları bir uygarlığın dili olarak düşünülüyordu."

S.B.Bernstein da şu değerlendirmede bulunuyor:

"Aşağı yukarı bütün Balkan dillerine özgü Türkçeden alıntılara bağlanmış deyim grupları vardır. Eski askeri terminolojide, binaların isimleri ve evlerin bazı bölümlerinin adlarında, mesleklere ait terminolojide, giyim isimlerinde, hayvan yetiştirme ve tarım alanında, ulusal yemeklerin listesinde olduğu gibi , duygusal ve manidar alanlarda Türkçeden alın-

tı yüksektir. 14 ve 15. yüzyıllarda Balkan yarımadası halklarının hemen hepsinde ortak dil haline gelmiştir. Böylece Türk dilinin Güney Slav dilleri, yeni-Grekçe, Arnavutça ve Roman lehçeleri üzerinde uzun bir etki dönemi başlar."

Tahir N. Dizdari'nin ünlü "Fjalor I Orientalizmave Në Gjuhën Shqipe" isimli Arnavutçadaki Doğu Kökenli sözcükler lügatinde, bu dile Türkçeden 4406 sözcüğün girdiği belirtilmiştir. Önemli olan, Arapça ya da Farsça kökenli de olsalar Türkçedeki kullanılış şekil ve anlamlarıyla kabul edilmiş olmalarıdır. Sadece bu iki dilden değil, Grekçe, Latince, İtalyanca, Fransızca, Yahudice, Macarca, Slavca, Almanca, Çince, Rusça, İngilizce gibi diğer dillerden alınan sözcüklerin de Türkçeleştirilmiş olarak kullanıldığını belirtmektedir . Bunların içinde 317'sinin yemekle, 292'sinin giyimle, 212'sinin sağlıkla ilgili olması gündelik yaşamdaki etkisinin büyüklüğünü yansıttığı gibi; aralarında 970 atasözünün yanı sıra 338'nin sanat ve kültürle 166'sını ise dinle ilgili bulunması da düşünce alanındaki önemini kanıtlar.

Abdullah Skaljic'in hazırladığı Türkçe-Sırpça/Hırvatça sözlükte Türkçe sözcüklerin sayısı 6878'dir.

Koukkides, "Türkçe kökenli Yunanca sözcükler" çalışmasında beş bin kadar ortak sözcük bulunduğunu belirtiyor.

Skok'a göre Romencede 2500 kadar Türkçe sözcük var.

Suriye Arapcasında 3000 diyen de var daha az olduğunu ileri süren de. Libya Arapçasında 850 kadar olduğu belirtiliyor. Tunus ve Cezayir'de de benzeri rakamlara rastlanır.

Türkçe devlet ve yaşam dili olarak etkili olurken, bütün diğer toplumları kültür dili (özellikle dinsel açıdan) olarak yaşamakta tamamen özgür bırakmıştı. Ancak 19. yüzyılda, yönettiği bütün cemaatleri birleştirerek kültür ve siyaset dili de olma gereksinimiyle karşılaşınca işler değişti. Özellikle bu amaçla Avrupa'dan, bilhassa Fransızca'dan ödünç terim ve kavramlar aktarmasına girişince, onlarla daha çok ilişkisi bulunan Hıristiyan ve Balkanlı toplumlarla sorunlar yaşanması kaçınılmaz oldu.

Avrupa Birliği içinde yer alma çabaları çerçevesinde gayri-müslimlere tanınan haklar dil olarak Osmanlıca'nın üstünlüğünün vurgulanmasına yol açmış ama "Millet" olarak nitelenen diğerlerinde kendi dillerine de resmiyet verilmesi isteklerini doğurmuştu. 1840'da Tıbbiye'ye gayri-müslimlerin de kabulü kararı eğitimini tamamen Fransızcaya bağlayan bu kuruma ilginin artmasına sebep oldu. Paris'te devletin kurduğu Fransızca öğrenme okulu arzu edilen sonucu vermeyince, 1863'te Meclisi Vâlâ Hulefası olan, sonrasında sekiz kere sadrazamlığa atanan **Sait Efendi,** özel Fransızca dersleri verme girişiminin devletçe desteklenmesini şöyle açıklıyordu:

"(Terakki için) Fransızca lisanı bilindiği gibi lisanı umumi hükmüne girmiştir. Ve o cihetle dünyanın geniş ve yararlı bir tarafına hakim olan milletimizce dahi bu dilin eğitilmesi lüzumu kesin ve önemli bulunmuştur. Ancak şu sırada özel bir vasıtamızın bulunmamasından dolayı üzülmek uygundur. Bu durumun hükümetimizce de bilineceğinden ve zamanı gelince icabı yapılacağından şüphemiz olmamamakla birlikte, bu amaçta zaman kaybetmemek için arzu edenlere acizane bedava Fransızca ders vermek için bilgi sahiplerinden bir heyet hazırlanmış olduğunu ilan ederiz."

Bu girişimin sonunda Fransızca ağırlıklı eğitim vermek üzere **Galatasaray Sultanisi** 1868'de kuruldu. Ancak 1877'de müdürlüğe getirilen **Ali Suavi** yapısını nisbeten İslamlaştırıncaya kadar çocuklarını gönderenler daha çok gayri-Müslimler olmuştur. İşin ilginci buna en büyük tepki Papalıktan geldi, zira Hıristiyanların Müslümanlarla aynı okula gitmesinin onları çarpıtacağı inancındaydı. Kısacası dilde uzlaşma çabası barış getirmiyordu.

1876 anayasasının 18. maddesine devletin resmi dilinin Türkçe olduğu kaydının konması bunu kışkırttı. Hele 1877-78 Rus yenilgisi büsbütün azdırdı. 2 ve 6. Ağustos tarihli **Tercümanı Hakikat'**te, *"İttihadı Anasırı' gerçekleştirmek üzere Fransızca'dan yararlanma çabaları tasarlandığını "* bildiren haberler var. O yıl, *"Türki el ibare, Fransevi el huruf bir gazete neşretmek üzere bir cemiyet kurulduğu"* bildiriliyordu. Latin harfine Fransız harfi denmesiyle "zaten hepsi Fransızca okuyan çeşitli Osmanlı kavimlerine bir yararlı yol açmak" amacının güdüldüğü ileri sürülüyordu:

"Çünkü milleti muazzama-i Osmaniyeyi teşkil eden kavimlar arasında Rum olanlar kendilerine mahsus bir dilleri olmasının yanı sıra Türkçeyi de ana lisanı kabul etmişlerdir. Ama devletin resmi lisanı Türkçe olmakla birlikte Osmanlıca okuma usulünün güç olması sebebiyle ekseri vakit Türkçe diliyle yazdıkları kitapları Rum ve Ermeni harfleriyle düzenleyip yayınlamaktadırlar. Osmanlı harflerinin okunmasında karşılaşılan zorluk bulunmasaydı, bunlar Türkçe diliyle yazdıkları kitap ve gazeteleri Ermeni ve Rum harfleriyle dizmeyi ihtiyaç görmeyip doğrudan doğruya yine Osmanlı harfleriyle dizerlerdi. İşte bu görüşle ve bir de Latin harflerinin uluslar arası bir derecede yayılmış olması sebebiyle Türkçe dilli ve Fransız harfleriyle bir gazetenin kurulması onaylanmıştır.."

Böyle bir girişimde türlü sakıncalar bulanlara karşılık sultanın desteklediği **Ahmet Midhat**'ın gazetesinin yorumu şöyledir:

"Latin harflerinin kullanılması Müslümanların okuma usullerini kolaylaştırmak için gösterilmemişti. Belki Rumdan, Ermeniden, Yahudiden hatta yabancılardan bile pek çok nüfus Türkçeyi pek âlâ söyleyip anladıkları halde yazımızı okuyamadıklarından bunları dahi Osmanlı lisanı dairesine katmış olmak için bu karar verilmiştir. Gerçekten Türkçe dili ve Ermeni ve Rum harfleriyle birçok kitaplar gazeteler basılıyor. Eğer bunlar ortak bir harf ile basılmış olsalar idi Müslüman Rum, Ermeni, Yahudi vesaireden olarak bir çok milletler bir lisan ve bir harf dairesinde birleşirlerdi. İşte burası dikkati çekici ve onaya layıktır zan ederiz."

18.10.1878 tarihli Tercümanı Hakikat'te yayınlanan bir açık mektup da sorunun karmaşıklığını belirtiyordu:

"Bir ecnebi milletin lisanını öğrenen o millete meyletmiş olur (…) Bir millet kendi lisanını neşr edebildiği kadar nüfuzu millisini dahi yaymış olur. Bu gün ıslahat için başvuran cemaatler kendi lisanlarının resmi lisan tanınmasını da iddia ediyorlar. Bosna'da, Bulgaristan'da hatta Hersek'de bu iddialar var. Ehemmiyet verilecek bir keyfiyet değil midir ki Osmanlı kavimleri henüz lisan cihetiyle birleşik olamadıkları halde elbette fikir cihetiyle de birlik olamazlar (…) Osmanlı lisanı sadeleştirilir, umumi yani herkes için bir lisan haline konulursa İttihadı Osmanı (Osmanlı Birliği) dairesi de büyür."

Yazar bu sadeleştirmeden kastının *"Arabi ve Farısinin bizce lüzumu kalmayan kısmından ayıklanması ve genel yeni sözcükler için de*

bir güzel kanun konulması oluduğunu" yazıp ekliyor *"Hatta İttihadı Osmani'nin daha da büyümesine büyük hizmeti olur."*

1851-1914 arasında Grek harfleriyle Türkçe (Karamanlıca) ünlü **Anatoli** gazetesini çıkaran ve aynı yazıyla 67 kitap çıkaran **Misailidis**'i de Tercümanı Hakikat *"Fikri Osmaniyi* yaymakta kimsenin kâbına varamadığı" diye övüyordu. Bu girişimlerin Osmanlıdan kopmayı kesin olarak kafasına koymuş Patrikhane ve Rum cemaatini daha da katılaşmaya yönelttiğini kabul gerekir.

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla dil sorunu daha da milliyetçi bir içerikle Türkçe dışı basında gündeme getirildi. Hatta mecliste her birinin konuşma dili olarak kabulünü isteyenlere de rastlandı. İttihatçıların sözcüsü **Hüseyin Cahit Yalçın Tanin**'de (26.2.1909) *"Ermenilerin, Rumların yahud sairlerinin milliyetlerine, hissiyatı milliyelerine kimin tecavüz etmeye niyeti var? Kimin böyle bir şeye hakkı var? Nasıl istersenız terbiye sisteminizi yapın, deriz. Karışmayız"* diye yazmasına rağmen dil sorunu parçalayıcı etkisini hiç kaybetmeden Osmanlı devletinin sonuna kadar devam etti.

OSMANLI BASININININ BATI KÜLTÜRÜNÜ AKTARMAYA BAŞLAMASI

Türkçenin Modern Batı Uygarlığından yeni kavramlar almaya başlaması, 18. yüzyılın son çeyreğinde özellikle askeri alanda Avrupalı teknisyenler kullanması ve Mühendishane matbaasında yeni teknolojilere ait kitaplar basılmasıyladır. Tabii ki bunlarda topluma yansıyan bir şey yoktu. Bunu tıp alanında özellikle İtalyanca ve Fransızca'dan çevrilen bazı kitapların modern deyimleri aktarması izledi. Sultanın başhekimi **Mustafa Behçet Efendi**'nin 1801 ve 1803'te çiçek hastalığı , frengi ve fizyoloji konulu kitaplarıyla, Türkçede ilk matbu tıp kitabı olan (1820) **Şanizade Ataullah**'ın Miyar'ül Etıbba'sı da tıp alanında yeni deyimler getirdi. Şanizade Mısır'da 1823'te basılan *Vesayaname-i Seferiye*' sinde artık İbni Sina dönemi bilgileriyle yetinilemeyeceğini belirtir. Askeri ve tıbbi alanlarda bireysel düzeyde başlatılan terim benimsenmesine resmi nitelik kazandıran **Sultan II. Mahmut** oldu. Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmasıyla başlayan Tanzimat girişiminin ikinci önemli adımı 1827'de Mektebi Tıbbiye'nin açılış töreninde atılmıştır:

"Tıp bilimini Fransızca olarak okuyacaksınız. Neden yabancı dille sorusuna, bunun mevcut zorluklardan doğduğu cevabı verilebilir. Eskiden Avrupalılar İslamın tıp kitaplarını okuyarak bu bilimi öğrenmişlerdi. Ancak bütün kitaplar Arapça yazılı olduğu ve bilimsel terimleri bilen Müslüman alimler son derece az olduğundan bu kitaplar bir kenara bırakıldı. Şu sırada bunların gerçek dilimiz olan Türkçeye çevrilmesi çok zaman alacaktır. Ayrıca yüz yıldan beri Avrupalılar çok çalışıp yeni buluşlar yaptılar . Bu demektir ki, Arap kitapları eksiktir. Bu eksikliklerin öbürlerinden yararlanılarak giderilmesini göze alsak bile Türkçeye birden bire aktarma yapılamayacak, en az on yıl dolayında Arapça öğrenimi, sonra da en azından beş altı yıl tıp öğrenimi yapmaya gerek duyulacaktır. Oysa hızla bu kadroları yetiştirmemiz gereklidir. Bu sebeple biz bir süre için Fransızca ve İtalyanca dillerinden yararlanacağız. Yeni bilgileri bunlardan çevirecek ama arkasından Türkçe eğitime döneceğiz."

Türkçeye dönüşüm ancak yarım yüzyıl kadar sonra gerçekleşebilmiş, dolayısıyla yabancı sözcükler tam yerleşmiştir.

Türkçe basının askeri ve tıbbi alanları aşarak diğer bütün konularda batı kavramlarını benimsemesini kolaylaştıran, bu konuşmadan da önce 1821'de alınan bir kararla yabancı dil bilen kadroların oluşturulmaya başlanması olmuştu. Yunan ayaklanmasından önce *"milleti sadıka"* adı ile anılan Rum kökenli (Fenerli) memurlar, yabancı dil bildikleri için yüzyıllardan beri Hariciye Nezaretinin tercümanlık görevlerini yürütürlerdi. Kanuni'nin ünlü Şeyhülislam'ı **Ebussud Efendi**'nin fetvası gereğince *"İslamı öğretmek için olmadıkça Arap harfli olmayan dilleri öğrenmeme"* kuralı onları bu alanda rakipsiz bırakmıştı. Dolayısıyla Avrupa devletlerinden gelen mesajların içeriğini hep onlar belirliyorlardı. Avrupa'ya gönderilen elçilerimiz bile genelde dil bilmediklerinden onların hizmetiyle sınırlı kalıyorlardı. Yunan ayaklanması sırasında hem resmi mesajları, hem de Avrupa basınının Türkiye aleyhindeki yoğun kampanyası sırasındaki yayınlarını yansıtmakta taraflı davranışları fark edilince Sultan Mahmut hepsini görevden uzaklaştırmış, yerlerine Türk tercümanlar görevlendirilmeye başlanmıştı. Böylece oluşan **Tercüme Odası** kadroları devletin resmi gazetesi çıkarılınca hemen orada da görevlendirildi.

Osmanlı Devletinin her önemli ilinde yabancı konsoloslar ve onlara hizmet veren tüccarlar (özellikle Levanten denilen eskiden beri Osman-

lı topraklarında yaşıyan Batılılar) varken, Bâbıâli'nin Avrupa başkentlerinde devamlı elçilikleri bile yoktu. Dolayısıyla Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhinde oluşturulan akımlar gibi devletler arası ilişkiler hakkında da yeterince bilgi edinilemiyordu. Dikkatler Avrupa basınına yöneltildi. Başta Fransızca olmak üzere İtalyanca gazetelerden de bilgi aktarmasına girişildi. Zaten İzmir'de çıkan Fransızca gazete de kaynak oluşturuyordu. Aynı uygulamayı Mısır Vali Mehmet Ali Paşa da başlatmıştı.

Tercüme Odası kadrosunun Doğu toplumlarınca bilinmeyen gerek teknolojik, gerekse sosyolojik terimlere kendi insanlarına yabancı gelmeyecek karşılıklar bulmaları gerekliydi. Böylece Türkçede köklü bir değişim süreci başladı. Basın alemimizin ilk kırk yılının (1828-1867) altı önemli gazetesi **(Vakayi-i Mısriye, Takvimi Vakayi, Ceride-i Havadis, Ruzname-i Ceride-i Havadis, Tercümanı Ahval, Tasviri Efkâr)** üzerinde yaptığım incelemede bu çok önemli konuya üç yöntemle yaklaşılmış olduğunu saptadım:

I) Aynen kullanma:

Ekli listede bulunan 332 maddeden 210'unu, yani üçte ikisini, karşılıkları bulunamadığı için Avrupa'dan aynen alınan sözcükler oluşturuyor. Bunları konularına göre şöyle bir sınıflamaya tabi tutabiliriz:

Ekonomi ve ticaret : Acente, ajan, banka, banker, bono, borsa, iskonto, kambiyo, kontrato, kumpanya, poliçe, protesto, sigorta, fabrika vb…

Ölçüler: Bilyon, dansite, desimetre, kilogram, kilometre, liga, metre, mil, milyon, pus, tonilato, yarda, vb…

Yeni teknikler ve bilimler: Balon, dagerotip, elektrik, fotografiya, frenoloji, jeoloji, vapur, vb…

Siyaset ve yönetim: Avukat, parlamento, pasaport, polis, posta, senato, farmasonluk, komünizm, sosyalist, vb…

Çeşitli: Diploma, direktör, doktor, düello, gazino, otel, komedi, tiyatro, konferans, kongre, lokanta, vb…

II) Türkçe ek ya da sözcüklerle tamamlama :

Birinci gruptakilerden 27 örnekte, Avrupa kökenli sözcüklerin "cu, ci" eklenerek Türkçeleştirildiğini görüyoruz: Baloncu, fabrikacı, bankacı, gazeteci, iskontocu, makineci, mekanikacı, manajereci, poliçeci gibi meslek belirleyenler var.

Sözcük eklenmesiyle oluşanlara örnek olarak: Parlamento meclisi, telgrafhane, telgrafname, vapur sefinesi (buharlı gemi anlamında), vapur arabası, hava vapuru, sanduk muzikacılığı, vb…

III) Türkçe sözcüklere Batılı bir içerik tanıyarak kullanma:

Listemizdeki 332 maddenin yüzde otuzu (Yani 94'ü) Türkçedeki bazı sözcüklerin Batı'daki bazı kavram ve kurumlara benzetilerek yeni bir içerikle kullanılmasından ouluşuyor. En önemli çabanın burada verildiği bellidir. Eskinin, İslam dışında mükemmeliyeti kabul etmeyen anlayışına karşılık yeni bir değerlendirme ölçüsü sunulmaktadır. "medeniyeti hikmet üzerine mübteni olan memleketler" , "heyeti medeniye" , "düveli mütemeddine" , "alemi temeddün" deyimleri açıkça Avrupa örneğini göstermektedir. Alışılmış "asrı saadet" özlemi yerine "asrı sanayi" ve "asrı terakki" hedefi konuyor.

Bu yaklaşımın tamamlayıcısı olarak "eskilik taraftarı" ve "hali hazırın muhafazakârı" diye nitelenenlerin karşısına "efkârı cedide" , "teceddüt usulü" . "terakki taraftarı" olanlar çıkarılıyor. Bunların yanı sıra "hak el nâs", "hakkı tabii" , "serbestiyet" , "intihab" , "ihtilâl" , "inkılâb" , "vatan" , "vatandaş" , "vatanperver" , sözcüklerine kademe kademe yeni anlamlar verildiği fark ediliyor. Batı dünyasının en önemli kurumu olan "meclisi mebusan" ve halkla özdeşleşen rejim olarak "cumhur"un (Bazen de cumhuriyet) ve buna bağlı olarak "reisicumhur"un son derece yoğun şekilde kullanılmasına rastlıyoruz. Tabii rejimin temelini oluşturan "konstitüsyon" (anayasa) da o derece yoğun. Buna bakarak, ele aldığımız süreden sekiz yıl sonra (1876'da) ilk meşrutiyet'in ilanını, arkasından ilk meclisin toplanmasını doğal karşılamak gerekiyor, çünkü kamuoyu yıllarca böylesine yoğun bir şekilde bu sözcüklere doyurulmuştu.

Bu yapısal değişikliğin kaçınılmaz iki kurumu "gazete" ile "efkârı umumiye"nin de çeşitli aşamalardan geçip son şekillerini aldıklarını görüyoruz. Birincisi "curnal, evrakı hadise, evrakı havadis, evrakı matbua, havadisname"" ikincisi ise "ârayı umumiye, ezhanı nâs, halkın efkârı, ahalinin efkârı, zihni amme" gibi deyimlerle de anılmıştır. Aynı ceşitliliği, toplumun yaşamında önemi yeni keşfedilen ekonomi'nin belirlenmesinde de görüyoruz. "ilmi mülk, idarei mülkiye, fenni servet, cem'i emval ve istihsali servet" türü deyimlerden sonra "ekonomi politika" yerleşmiştir.

Sözcüklerin benimseniş hızı açısından:

Hemen kabul görenler açısından şöyle bir liste çıkıyor: Abluka, balon, banka, borsa, ceneral, cumhur/cumhuriyet, demiryolu, elektrik, fabrika, familya, fotografiya, gazete, jurnal, kambiyo, karantina, kolera, komisyon, konstitüsyon, kontrato, kumpanya, lokanta, makine, millet meclisi, milyon, muzika, numero, parlamento meclisi, poliçe, posta, serbestiyet, sergiyi umumi, sigorta, telgraf, vapur.

Önce tutulup sonra yok olan, ya da bir iki kere kullanıldıktan sonra kaybolanlar:

Bilyeto, bilyon, düveli mütehabbe, ekspozisyon, galerya, gardiya, ispitali, ispolyo, istatü, kapele, konservatif, korrespondan, komünizm, liga, lordmer, lustriya, ministero, prefe, sekestre, soldat, sosyalist, tembr post, vasatta-yeminde-yesarda-nihayet yesarda kuud edenler (Ortada- sağda- solda-en sol oturan politikacılar anlamında).

Çok çabuk yerleşenlere örnek olarak "fabrika" sözcüğü var. Gazetelerimiz Sanayi Devrimi'nin Avrupa'da doruğa ulaştığı ve bireysel el üretiminin yerine makinalaşmış üretimin kökleştiği dönemde çıkmışlardır. Batının sanayi alanındaki en çarpıcı simgesi fabrikaydı. Yüksek bacası tüten yapıların o dönem Türk düşünürlerine etkisini **Ziya Paşa** yazılarında pek güzel yansıtmıştır. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'dan başlayarak fabrikaya özlem , bu sözcüğün yoğun şekilde kullanımıyla gündeme gelmiştir. **Sabri Ülgener,** eskiden "işyeri, destgâh" anlamına gelen "kârhane" sözcüğünün fabrika tarafından dilden sürülüp çıkarılışını ve

aşağılayıcı bir içerikle "genelev" anlamını kazanmasını, bu toplumsal değişmenin göstergesi olarak anlatmıştır.

Zor yerleşen bir sözcüğe örnek olarak da "doktor"u göstereceğim. Tetkik ettiğimiz sürede doktor'a ancak 2-3 kez, o da dönemin sonunda (1861'den sonra) rastlanıyor. Çok yoğun şekilde "hekim, tabip, etibba" sözcükleri kullanılmıştır. Modern Tıbbiyenin 1827'de kurulmuş olmasına ve tıp terimlerinin Avrupa'dan alınmasının yoğunlaşmasına karşın, doktor'un çok sonraları benimsenmesi iki sebebe bağlanabilir. Hekimlik, köklü bir geleneğe dayanan ve uygulayıcıları toplum içinde belli bir kültürel düzeye sahip sayılan kimselerdi. Tıbbiyeyi Şahane'yi kuranlar da bu "alaylı" kişilerdi. Bunlar kuşkusuz "mektepli" olmamaktan doğan ezikliğe düşmemeyi arzulamışlardır. Diğer yandan hasta ile hekim ilişkisi bir güven sorunudur. Alışılmış tedavi yöntemleri dışına çıkan uygulamaların halk arasında şüphe ile karşılanması doğaldı. Nitekim Tanzimat'ın pek erken kabul ettiği karantina uygulamasına sadece Müslümanlardan değil, Osmanlı Hıristiyanları ve Musevilerinden de büyük tepki gelmişti. Anlaşılıyor ki çağdaş tıp bilimine vakıf doktorların benimsenmesi en azından iki kuşaklı bir süreyi gerektirmiştir.

İçerik açısından bir sınıflama yaparsak:

Yüzde 35'inin toplumsal yapı, dünya görüşü, siyaset ve bilime
Yüzde 26'sının yeni teknoloji ve malzemelere
Yüzde 23'ünün yeni mesleklere, görevlere, kurumlara
Yüzde 11'inin ekonomiye, maliyeye, ticarete
Yüzde 5'inin gündelik yaşama ait oldukları fark edilir. Bu sıralama Tanzimat'ın felsefesine de pek ters düşmüyor. Öncelikle çağdaş dünyanın (onu temsil eden Avrupa'nın) toplumsal ve siyasal özellikleri benimseniyor. Bunlarla ilgili yeni meslekler, görevler ve kurumlar da hesaba katılırsa yüzde 58'lik bir orana varılır ki bunda Tanzimat'ta ilk hamlede devlet eliyle yapılan değişmenin yansımasını buluruz.

Ekonomi, maliye ve ticaret alanlarıyla ilişkisi yadsınamayacak olan yeni teknolojiler ve malzemeler bir arada hesaplanırsa, yüzde 37 gibi bir oranla, Tanzimat'ın diğer temeli olan liberal ekonominin etkisinin önemi ortaya çıkar. Gündelik yaşamla ilgili yüzdenin azlığı ise şaşırtıcı

değildir. Bu alan, değişme dinamiği en yavaş olan sahadır ve örneğimizle, Tanzimat'ın ilk kuşağında fazla yaygınlık kazanmamış olduğu kanıtlanıyor. Sadece en yüksek düzey – yani yüzde beşlik – bir kitleyi etkileyebilmiştir. Bu alanın daha yüksek bir orana erişmesi basının çok daha gelişmiş bir düzeye vardığı II.Abdülhamit döneminde görülecektir.

Listedeki bazı sözcüklerin (muzika, sanayi, mizanül hararet, vb..) eskiden de bilindiği ve kullanılmış olduğu söylenebilir. Bunları, yeni bir içerikle, eskisinden farklı anlamda kullanıldıkları için listeye aldık. Tabii ki bu yeni içerik, eskisinin de damgasını taşıdığından, bir anda Batılı kavramın tam karşılığı olamamıştır. Bu yüzden de karmaşaya sebep olmuştur. Sistemin tümü köklü şekilde anlatılmadan, bir çok sözcük ve kavramın açıklama yapılmadan kullanılması bunun başlıca sebebidir. Ancak insanlık tarihi böylesine büyük kapsamlı bir değişmenin peşin hazırlıklı yapılabilmesinin örneğini de vermiyor. Türk ve İslam toplumlarının iyi bilip sıkca kullandıkları "Hür" sözcüğünün evrimi bu açıdan ilginçtir. "Esir/Köle" olmayanı belirleyen bu sözcüğün, tüm siyasi özgürlüklere sahip olma anlamına kullanılması, "serbestiyet" kelimesi üzerinden geçmiş, zamanla bunun aşağılayıcı bir anlamda kullanılması sonucu Hürriyet kabul görmüştür. **Bernard Lewis** de "özgürlük = freedom" karşılığı olarak Türkçe ve Arapçada kullanılan serbestiyet ve hürriyet sözcüklerinin, Batı'nın Doğu üzerindeki etkenliği arttıkça anlam değiştirdiklerini ortaya koymuştur. 18. yüzyılın sonundan başlayarak anlamları kademe kademe : a) Bağımsızlık (toplu özgürlük) b) Adalet ve hakkaniyet c) Adalet d) Sosyal, ekonomik, hukuksal haklar (siyasal hakları içermeden) e) Söylem özgürlüğünü tanımlar olmuştur.

Osmanlı düşünürleri, gazete yazarları, siyasetçileri ve özellikle **Yeni Osmanlı** kuşağı bu yeni kavramları benimser ya da yerel yapıyla bağdaştırmaya çalışırken, ister istemez çelişkilere düşmüşlerdir. Avrupa'nın kendisi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında son derece hızlanmış bir kavram değişmesi içindeydi. Artık 18. yüzyılın yani **Aydınlanma Çağı**'nın kavramları içeriklerini yitiriyor, **Sanayi Devrimi** döneminin belirlediği yeni anlamlara yöneliyorlardı. Böyle bir sürecin rastgele bir anında o kavramla karşılaşan Doğulu'nun bu evrimi anlasa bile aynen aktarması olanaksızdı. Aktarabilse bile başkalarınca anlaşılması zordu. Üstelik hiçbirinin işin köküne kadar inecek zamanı yoktu. Buna ilginç bir örnek

Komünizm'in tanımlanmasıdır. "Fakir ve gani ve zeki ve gabi herkes müsavat üzere olmak " diye belirtilmiştir, işin temelindeki mülkiyet sorunundan hiç bahis yoktur.

Liste:

Abluka, abone, acente, ajan (banka….ı), ajan diplomatik, alafranga, âlemi temeddün, amele (fabrika ….'si), amiral, analiz (kimyevi), angarya, antika, antrasit, ârâyı umumiye, aristokrasi, asid sülfirik, asilzadegân (baron, dük..), asrı sanayi, asrı terakki, avukatlık

Balo, balon/baloncu, banka/panka, bankacı, banka-i hassa, banka-i mümtaze, banker, başvekil/başvekâlet, beygir kuvveti, bilyeto (ticari hisse), bilyeto (bilet), bilyon, bira, birinci ministero, blatina, bono, borsa, brik, burgu ile yeri delip kuyu gibi su çıkarmak (arteziyen)

Cemahir, cem'i emval ve istihsali, cemiyet (miting), ceneral, cins (ırk), cumhuriyet/cumhur, cumhur reisi, curnal nazırı/divanı

Dansite, darülfünun, dagerotip, demiryolu/demiryolu arabası, demokrasi, desimetre, dikiş makinesi, diktatörlük, diploma, direktör, doktor, düello, düveli muazzama, düveli mütehabbe, düveli mütemeddine

Efkârı cedide, efkârı umumiye (ezhanı nâs, halkın efkârı, ahali efkârı, zihni amme, telahuku efkâr, mütalaayı amme, amme-i insaniyan, umumun efkârı), ekinok, ekonomi politika/ilmi emvali milliye, ekspozisyon, elektörlük, elektrik, esir (Afrikalı köleler anlamına), eskilik taraftarı, eter, evrakı hadise/ evrakı havadis, evrakı matbua

Fabrika (yani emtia kârhaneleri), fabrikacı, fabrikatör, familya, farmasonluk, fayton, feld mareşal, fırka (parti), fırka-i ihtilaliye, filika, filo, fotografiya, frenoloji

Galerya (balonun sepeti), galvanika, galvanoplas, gardiya (muhafız), gardiyan, gard mobil askeri, gaz, gaz feneri, gazeta/kazeta/gazete, gazeteci, gazino/kazino, golet, goma (lastik)

Hak el nâs (hakkı tabii, hakkı zaruri, hukuku nâs, hakkı mecburi, hakkı müşterek, hukuku insaniye), hafi memuru (gizli polis), havadisname, hayatı içtimaiye, heyeti içtimaiye-i devlet, heyeti medeniye, medeniyeti hikmet üzerine kurulan, hikmeti tarih, hükümeti meşruta, hükümeti mutlaka (yetkili hük..) hükümeti mütegallibe, hürriyet

İhtilal/fesad/fitne, ihtilali azimi (Fransız ihtilali), inkılâp, insaniyet (hümanizma anlamı) , intihab/intihabı mebus, iskonto/iskonta, iskontoculuk, iskorbut, ispitali/ispitaliya, ispirto, ispolyo (karantinada soyunmak), istatistik, istatoskob, istatü, istenografya, istiklal, istikraz, istoria naturale fenni

Jeoloji, jurnal (rapor), jurnal (gazete), jurnal kâtibi,

Kabineto (hükümet), kalorifer, kambiyo, kambiyal, kamera (meclis), kamera obsküra (fotoğraf için), kanape, kancılarya, kanunu tabii, kapele (başlık), karantina, karnaval, kilogram, kilometre , kilub (cemiyet), kloroform, kobalt, kolera, kolonel, koloni, komedya/komedi, komet, komonizm, komiser ceneral (vali), komiser (polis), komiser (sergi müdürü), komiser (siyasi temsilci), komisyon, komite, komodor, konferans, kongre, kongre (ABD meclisi), konservatif,konsolide, konstitüsyon, konsulto, kontraktör, kontrato, kordon, korrespondan, kotniye (pamuklu), kredi/kredito, kumanya, kumpanya, kurir (postacı tatar)/ kuryer, kuvvayı anasıriyye

Liga (uzunluk ölçüsü), litografya, logaritma, lokanda/lokanta (daha çok otel anlamına), lordmer, lustriya (otel)

Madalya (sikke), madama, maden kömürü, magaza, magnezyum, makina, makinacı, mamut, manajereci (sirkci), manevra, manganez, manyatizma, mareşal, maske, mebusan millet meclisi/ kavanin meclisi/devlet meclisi/meclisi mebusan, mebusan kamarası, meclisi ahkâmı adliye, meclisi halk (avam kamarası), meclisi meşveret/encümeni meşveret, meclisi şurayı nüvvab, meclisi vâlâ, meclisi zadegân/parlamento zadegân şubesi, mekanikacı, menfaati umumiye sandığı, metre/metro, mil, millet, millet askeri, milleti hakime, milleti mahkume, milleti müctemia (Rusya), millet vekili, efkârı milliye, gayreti milliye, mesalihi mil-

liye, milliyet, milyon, ministero, misyoner, mizanül hareket, monarşi, morg, monitör, mösyö, halihazırın muhafazakârı, muhalefet, muvazene defteri/muvazene-i maliye, muzika, mülk ilmi/idare-i mülkiye (ekonomi), müze (hayvan kadidleri için)

Narkoz, nikel, nihayet yesarda kuud edenler (en solda oturanlar), numero,

Obüs/opüs, ofiçiyal, oktav, omnibus, orangotan, osean, otel

Panorama (tiyatroda sahneyi süsleyen tablo), pantolon, parlamento, parola, pasaport, piskopos, piyanko, piyano, poliçe, poliçeci, polis, politika, porselen, posta, postahane, pratike almak (yolcu karaya çıkma belgesi), prefe (vali), protesto/protestoname, protokol, pul (posta ..u), pus (uzunluk ölçüsü), püi arteziyen,

Raport (rapor), reisicumhur, reisi ihtilal, rejan, revabıtı ictima-i medeni

Salon, sanayi, sanduk muzikacılığı, sansör (müfettişi evrak), sekestre altına almak (ihtiyati haciz), senato meclisi, serbestiyet/serbesti-i efkâr/ serbesti-i şahsiye/etvarı serbestane, serf (demirbaş esir), sergiyi umumi (fuar), fenni servet (ekonomi ilmi), sigara, sigorita/sigorta, silvikültür (ziraat orman fenni), sinyor, sivilizasyon, soldat (asker), sosyalist, suvare

Şimendifer, şose/şose tarik

Tabldot, tabure, tanzifatı belediye, tanzimatı hayriye/nizamatı hayriye/ umuru hayriye, teceddüt usulü/müceddediyet/tarzı cedit idare/ usulü cedide, telgraf/telgrafname/telgrafhane, tiyatro, tonilato, tembr post (posta pulu), transport, tren, trenpete takımı, terakki taraftarı

Umuru hariciye, uniforma, usulü mizaniye (bütçe),

Vapur (buhar)/vapur sefinesi, vapur arabası (lokomotif), hava vapuru (balon), varaka-i havadis , vasatta kuud edenler (siyasette ortada olanlar), vatan, vatandaş, vatanperver/vatanperveran, vasodorifik, verniçli, vizite, volkan/volkano

Yarda, yemin'de kuud edenler (sağcılar), yesar'da kuud edenler (efkârı cedide sahibi, solda oturanlar)

Görüldüğü gibi topluma yepyeni kavramlar, yepyeni düşünceler getiriliyordu. Bu arada, kökeni ister Arapça, ister Farsça olsun Türkçeleşmiş sözcüklerin de anlam değiştirmeğe başladığı görülür. Örnek olarak Farsça'dan gelen ve *"iş güç"* anlamı taşıyan *"kâr"* ile bundan üretilen ve "işyeri" anlamına gelen "kârhane"yi ele alacağız. **Sabri F. Ülgener** "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası" (1981) eserinde, Batı'da kâr'ın ilk çağlarındaki kaba şekillerinden süzülerek sonunda az çok disiplinli bir iş ve kazanç ahlakı seviyesine yükselirken, Doğu'nun bunu genelev anlamına çevirmesini , Doğu'daki kazanç ve çalışma zihniyetindeki yozlaşmanın sonucu olarak açıklar. 1840'larda hâlâ geleneksel iş ve güç anlamında kullanılan sözcük, Batı yapısı topluma yerleşmeye başlayıp eskisinin geçerliliği kalmayınca yeni bir anlam verme zorunluluğu ile içerik değiştirerek *"kerhane"*ye dönüşür. Nitekim 19. yüzyılın sonlarında **Abdülhak Hamit** bile bir şiirinde *"Rağbetim yok sendeki âlâyişe / Gönlümü kerhane sanma ey fahişe"* diye yazıyordu.

Dolayısıyla sadece dışarıdan alınan kavramlar yüzünden değil, değişmenin toplumun içindeki etkisiyle de dilde büyük çapta bir yenileşme başlamıştı. Bu değişim, Arapçada bulunmayan cümleleri noktalama uygulamasının da başlamasına yol açmıştır.

Ceridei Havadis'in Birinci sayısında (1840) birinci sayfasını tamamen dolduran 70 satırlık Mukaddimesi ki tahminen 700 kelimeden oluşmaktadır, hiçbir nokta, virgül, satırbaşı gibi ayırımlara uğramamıştır. Metin tek bir cümle gibi birbirine bağlanarak devam eder. Aynı şekilde Ruznamei Ceridei Havadis'in 1863 yılına ait 726. sayısında da bir sayfayı tam dolduran 54 satırlık metin de noktalamasızdır.

Tercümanı Ahval'in birinci sayısındaki (1860) mukaddime paragraflar halindedir. 7-11-2 satırlık paragrafların her biri bir nokta ile sona erer. Ayrıca ( ) şeklinde parantez kullanımı da var. Bu örneği Tasviri Efkar'ın da aynen uyguladığını görüyoruz. Üstelik cümle sonlarında da nokta var. Muhbir. Veled el Cevaib, Hürriyet Tercüman'ın uygulamasını devam ettirmişler; Terakki'nin ise Tasvir'in cümleleri de noktalama

yöntemini izlediği görülüyor. Böylece başlayan Avrupa yazı sisteminden esinlenme yöntemi giderek virgülün (Arapçanın yazımını karıştırmaması için kuyruğu yukarı gelecek şekilde konarak), soru işaretinin ve diğer işaretlerin kabulüne yolu açmıştır.

TÜRKÇENİN ÇAĞDAŞLAŞIRKEN DOĞU DİLLERİNİ ETKİLEYİŞİ

Tanzimat'ın uygulamaları kadar basınının da etkisiyle, zaten egemen olan Türkçe aracılığıyla, Osmanlı'nın yönettiği toplumlara çağdaşlaşmayı ve buna ait deyimleri benimsetmesi doğaldı. Osmanlı Devleti'nin etki alanını üç ayrı gurupta düşünmek gerekiyor.

Balkan halkları:

Genelde doğrudan Avrupa toplumlarıyla temas ve kendi yayınlarını kurarak çağdaşlaşmaya yönelmişlerdir. Yunanlılar, Sırplar, Bulgarlar, Romenler kendi milliyetçi akımlarını oluşturup kendi milli dillerini kullanarak sonuca gittiler. Dolayısıyla bölgelerinde vilayet gazetesi bulunsa da bunların fazlasıyla etkisinde kaldıkları söylenemez. Tabii ki bu bölgelerdeki Türk kökenliler bağlılıklarını sürdürmüş ama sonuçta Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır.

Balkanlarda Türkçe basının etkisini en çok hisseden toplumu, kendi yazısı bulunmayan **Arnavutlar** olmuştur. Yüzde yetmiş oranında Müslümanlaşmış oldukları için Osmanlı yönetimine en bağlı kesimi oluşturuyorlardı. Sadrazamlığa atanmış 215 kişi içinde Türklerden sonra bu makama en çok oturmuş 33 kişinin Arnavut olması, Osmanlı yönetiminin onlara gösterdiği ilginin ayrı bir kimlik oluşturduğunu kanıtlıyor. Buna karşılık 1877-78 yenilgisinden sonra imparatorluğun bölgelerini paylaşma yarışı başladığında İtalya, Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'ın Arnavut yoğunluklu bölgeleri hedef alması, onlarda da milliyetçilik akımını hızlandırmış ve öncelikle bir Arnavut alfabesi oluşturma hareketini başlatmıştır. Genelde Arap harfleri tercih edilirken, Osmanlı hudutları dışında Latin, Slav alfabeleriyle öneriler oluşturulmuştur. 1910'dan itibaren Latin alfabesi kesinlik kazanmış ve İslam toplumları içinde Arap harflerinden ilk vazgeçen Arnavutlar olmuştur.

Arap Alemi: a) Mısır

Türkçeden ilk etkilenen, ilk Türkçe-Arapça gazetenin yayınlandığı Mısır olmuştur. Ancak çağdaş deyimleri benimsemede, **J. Heyworth Dunne**'ın belirttiği gibi gazeteden önce kitap yayınının etkisi belirleyici olmuştur:

"Çağdaş gereksinmeler için teknik sözlük yaratma çabaları 1780'lerde İstanbul'da başlamıştı ve Mehmet Ali'nin yaptığı sadece Türkiye'de başlatılmış olanın yayılmasından ibaretti. Bunun kanıtı olarak Bulak matbaasının ilk yayınlarından yirmisinin İstanbul'da basılmış eserlerin yeni baskıları olduğu gösterilebilir."

İlk yayınlanan kitap **Şanizade**'nin 1806'da tercüme ettiği, Prusya Kralı Büyük Frederik'in askerlik mesleğiyle ilgili *Vesayaname-i Seferiyye'*sidir. Arkasından, **Hüseyin Rıfkı**'nın ilk kez İstanbul'da 1801'de yayınlanan madenler hakkındaki *Telhisu'l Eşkal*'i, ve geometri konulu Mecmuatü'l- Mühendisin'i gelir. Daha bir sürü İstanbul'da hazırlanmış bilimsel ve tarihi eserin arkasından *Nasrettin Hoca fıkraları, Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* **İbrahim Hakkı**'nın Marifetnamesi, tarihçi **Karaçelebizade** ve **Vasıf'**ın eserleri yayınlanır. İstanbul' da matbu divan henüz yokken *Gülistan* gibi *Fuzuli Divanı* da ilk kez Bulak'tan çıkar. Bu bilgileri veren **Johann Strauss,** hedefin Osmanlı kültür anlayışına uygun olarak, her üç dilde de – Türkçe, Arapça, Farsça – yayın olduğunu ve amacın sadece Mısır'a yönelik değil bütün Osmanlı ülkesi olduğunu, nitekim bu kitapların satılmak üzere İstanbul'a da gönderildiğini belirtiyor. Açıkçası Lale Devri ile başlayan yenileşmenin bir devamıydı.

Nitekim 1822'de kuruluşundan yirmi yıl sonrasına kadar yayımlanan 243 kitaptan çağdaş konuları işleyen 135'in 68'i yani yarısı doğrudan Türkçe ya da Avrupa kökenli eserlerin Türkçe adaptasyonlarının yeniden baskılarıydı. Geri kalan 67'si Fransızcadan Türkçe ve Arapçaya çevirilerdi. Ancak Mehmet Ali'nin İstanbul'da başlatılanı daha da ileri götürme ve Arapçayı tam dışlamadan bir çözüm oluşturma kararlılığıyla daha farklı bir yönteme başvurduğunu Dunne şöyle anlatıyor:

"Her ne kadar İstanbul'da teknoloji konusunda bazı eserler yapılmış ve İshak Efendi yönetimindeki çevirmenler okulu Mısır okuluna iyi bir ön-

cülük göstermiş ise de, Mısırlılar Türklerden daha geniş bir alana yöneldiklerinden daha yapılacak pek çok şey vardı… Mehmet Ali'nin en büyük sorunlarından biri Avrupa eserlerini Arapça ve Türkçeye çevirebilecek, konulara hakim eğitimli adamlar bulabilmekteydi. Dil güçlüklerini çözümlemek için, çevirmenlere gereksinmeden çalışabilmeleri için Türk olan resmi görevlilerine Arapçayı öğrenmelerini emretti; ama bu emre rağmen, bu görevlileri yetiştiren aynı okullarda Türkçeyi resmi dil ilan etti… Mehmet Ali, Tıp okulunun her yabancı profesörünün emrinde, Avrupa kitaplarını Arapça ve Türkçeye çevirmekten başka hiçbir iş yapmayacak olan kâtipler ya da çevirmenler bulunması emrini verdi. Arapça askeri kitaplar, Arapça askeri teknik terimler yaratma çabasına gereksinilmeden doğrudan Türkçeden adapte edildiler. Çünkü bu alanda zaten Türkçe terimler kullanılıyordu ve çok yakın zamana kadar da (Bu araştırma 1940'da yayımlanmıştır) kullanılmağa devam edilmiştir. Bulak basımevinde görevlendirilen Mısırlılar işlerini başarıyla yapabilmeleri için Türkçe öğrenmek zorundaydılar."

Üst kademe yöneticilerinin hepsi Türk, ama yararlanacakları kadrolar tamamen Arap olan bir ülkede gazete çıkarmaya karar verdiğinde Mehmet Ali için, daha önce başlattığı uygulamayı aynen tekrarlamak doğaldı. **Vakayi-i Mısriye'**nin Haziran 1829'daki 34. sayısında bu iki dilliliği açıklamak ihtiyacını hissetmiştir. Mısır halkının *"Türk ve Arap karışımı olduğu"* belirtildikten sonra eklenir:

"Şimdiye kadar Türkçe ve Arapçayı birlikte içeren bir vakayiname görülmüş ve işitilmiş olmadığından bu güzel tarzı icat ve yoktan var etmeleri, dalkavukluk sayılmasın, bir keramet kaynağı olup, Arap, Acem ve Rum (İstanbullu anlamına) yazarlarından seçilmiş bir vakayi olmakla, kıyamet gününe kadar insanlara bir hediye olacağı açıktır."

Kendisi Türkçeden başka dil bilmeyen Mehmet Ali'nin Arapçanın gerekliliğini fark ettiği ancak Türkçenin üstünlüğünden vazgeçilemeyeceğini de gördüğü açıktır. Nitekim gazetenin Türkçe kısmı ilk otuz yılında gerçek resmi bölümü oluşturmuştur. Arapça metin daima daha kısa, bazen Türkçenin yarısı kadardır. Birçok önemli makaleler sadece Türkçe olarak veriliyor Arapçası yapılmıyordu. Türkçe metinlerin içeriğine ve stiline doğrudan doğruya Mehmet Ali'den gelen eleştirilere, Vakayi-i Mısriye'nin sütunlarında rastlanabiliyordu. Arapça kısmına yönelik eleştiri ise görülmez. Bunda Arapça metinlerin Türkçenin kopyası olması, ya da ana dili

olmayanlar– tabii Türkler - tarafından çevrilmesinden çok , Arapçanın yüz yıllardan beri özelliklerini kaybetmiş olmasının etkisini **İbrahim Abduh,** 1946'da yazdığı Vakayi-i Mısriye'nin tarihi kitabında şöyle anlatır:

> *"Mehmet Ali yönetiminin Arapçasını bugünün Arapçası ile karşılaştırmak olası değildir. O günlerin Arapçası, geçmiş kuşakların utandırıcı ihmalleri sonucu deforme olmuştu…Vakayi-i Mısriye'nin haber ve makalelerinde Arapça sözcükler Türkçe sözcüklerle değiştiriliyordu. Bunlar uyumsuz renk ve şekildeki sözcüklerdi. Bu kuşkusuz o dönemin, taklitçi karakterli ve abartmalı süslemelerle yüklü Arap edebiyatının bir sonucuydu. Türk yaşam tarzı tam olarak egemendi ve Vakayi-i Mısriye bu yaşamın bir yansımasıydı. Makaleler Türkler ya da Türk karakterli kişilerce yazılıyordu. Arapça sadece bunları çevirmek için kullanılıyordu. Koşullar yeni bir stilin yaratılması için henüz olgunlaşmış değildi."*

Bütün bunlar kanıtlıyor ki, Batı dillerinden alınmak zorunda kalınan bütün terimleri karşılamak için Türkçe ana kaynak haline gelmişti ve Arapça'nın din konusundaki üstünlüğü tartışılmadan, en azından yönetim ve çağdaş bilim açısından başvuru dili durumuna girmişti. Arap aleminde o sırada başka bir öneri getirebilecek düşünür de yoktu. Avrupa'nın makineleri, teknolojileri, fikirleri Doğu toplumlarına da yerleşmeye başlamış, ancak bunların açıklamasını bırakın, nasıl isimlendirilecekleri bilinmiyordu.

Yayında Türkçenin ne derece egemen olduğunu anlatmak için, gazetenin daha Haziran 1829'da 34. sayısında çıkan bir özeleştiride "musahhih" (= düzeltmen) olarak görevli Said Efendi'nin kusurlarından bahsedilirken Fuzuli'nin Türkçe Divanı'nın başındaki şiirin kullanılması, en ilginç kanıttır:

Kelam olsun (söze dönsün) *eli ol kâtib-i bed tahririn* (kötü yazarın)

Ki sevâd-ı rakamı (yazıyı siyahlaması) *surumuzu* (ziyafet) *şur* (şamata) *eyler*

Gâh bir harf sukutiyle (düşüşüyle) *eder nâdiri* (az bulunur) *nâr* (ateş)

Gâh bir nokta kusuriyle gözü kör eyler

Açıkça tek eleştirisi Türkçesine yöneliktir. Arapça verilen terimler de Türkçe üzerinden aktarılmaktadır. Bazı örnekler: (Birinciler Türkçe, ikinciler Arapçasıdır)

Orta = Orta (Askeri birlik anlamında); binbaşı = binbaşı; kumpaniye = kumpaniye (şirket); fabrikalar = fabrikat ; kârhane = kârhane (imalathane); kançilariye = kanşilari (konsolosluk); curnaller = curnalat; ustabaşılar = ustabaşiye ; França gazetesi = kazeta fransaviyye; kapucubaşı = el kapucubaşi;

Korvet = korvet (savaş gemisi); kurir yani tatar = tatar; cihadiye ocağı = ocak al cihadiye ; başağa = başaga ; gedüklüler = gedülüyat ; boltika = bolitika (politika) ; gardiya alayı = alay al gardiya ; transport = transport ; topçu = tobciya ; otağ = otag ; sağkol ağası = sağkol agasiye ; kabineto = kabineto (hükümet); üç ambarlı = üç ambarlı ; ispitaliya = ispitaliya (hastane)

Vakayi-i Mısriye'nin Osmanlı yönetimini etkilediği ve kısa zaman sonra Takvimi Vakayi'nin yayınına zemin hazırladığı biliniyor. Böylece 19. yüzyılın son çeyreğinde Arap aleminin en güçlü basınına sahip olacak olan Mısır, Türkçe üzerinden Batı alemiyle, çağdaş dünya ile temasa geçmiş oluyordu. Paris'te eğitim görmüş **Tahtavi** Mısır Resmi gazetesinin başına geçince milliyetçi bir yapı belirir, ancak bu Türkçeyle başlatılan çağdaş kavramları benimseme gereğini sona erdirmedi. Başka çaresi de yoktu. **Ami Ayalon** ve **Bernard Lewis** özetle şöyle değerlendirirler:

> *"Arapçanın sıkıntısı vardı. Türkçe ise, bir çok Arapça terimi kullanırken, bunları bir zamanlar İngilizce ve Fransızca'nın Grekçe ve Latince'den alıntılar yaparken uyguladıkları yöntem çerçevesinde davranmakla işi kolaylaştırmıştı.*
>
> *Osmanlı basını açıkça Arapçanın izlemesi gereken yolu gösteriyordu. Türkçe sadece Arapça sözcüklerin yenilenmesi için değil, aynı zamanda yabancı terimlerin yabancı kavramlarla birlikte borç alınması için de örnek oluyordu.*

Türk yazarları bu tekniğe yoğun şekilde başvurdular, Fransızca ve İtalyanca' dan, daha az oranda da İngilizce'den ödünç aldılar. Ama Arap-

lar bu metodu benimsemeye daha az eğilimliydiler. Bunda Arapça'nın kutsallığı anlayışı da etkili oluyordu."

Osmanlı'nın aksine dış dünya ile kültürel ve siyasi ilişkisi gayet sınırlı kalmış Arap düşünürlerinin davranışı doğaldı. Oysa Avrupalılar Vakayi-i Mısriye'nin işlevini hemen fark ettiler. Fransızların doğu toplumlarını bilimsel inceleme yayını olan **Journal Asiatique** 1831'de bu yöntemi şu şekilde değerlendiriyordu:

"Vakayi-i Mısriye kuşkusuz şimdiye kadar vatandaşlarına yabancı olan fikirler için, yabancı sözcükler koymak zorundadır. Çıkan sayılarda şimdiden pek çok örneği görülüyor. Fransızca, İtalyanca , vb…terimlerin rastlanmadığı bir tek sayfa yok. Ama diğer yandan, kullanmadan çıkmış ya da günümüze değişmiş olarak erişmiş olan gerçekten Doğu kökenli sözcükleri de gün ışığına çıkaracaktır. Bu açıdan Mısır gazetesi , Arapça ve Türkçe dillerinde derinleşmek isteyenler için çok yararlı olacaktır. Bu kişiler için çok büyük bir avantaj, metnin yan yana iki dille de yazılması sonucu, sözlükde bulamadıkları bir sözcüğü diğer sütundaki karşılığıyla aydınlanma olanağına kavuşacak olmalarındadır.

Ayrıca denebilir ki, değişik Doğu dilleri aşağı yukarı bizimkiler gibi oluşacak ve kesinleşecektir. Şimdiye kadar yazanlar kendi zevklerine bırakılmışlardı; ve bu sefil ve geri kalmış ülkelerde bir tür edebi mahkeme oluşturacak kamu mevcut değildi. Genellikle kitapları kaba ve kurallara uymayan şekilde yazılırdı; ya da öylesine tumturaklı bir stille kaleme alınmışlardı ki, anlamı kavramak güç olurdu. İster istemez herkesin paylaşacağı, sade ve açık ve kesin bir yazma türü oluşacaktır."

Tahtavi'nin yönetimine girince Takvimi Vakayi'nin Arapça kısmının kalitesinin yükseldiği hatta öncelik kazandığı kabul edilmekle birlikte bu , ne gazete ne de Bulak matbaasının ürünleri için Türkçe'nin tamamen etkisizleştiği, İstanbul ile Kahire arasında iplerin koptuğu anlamına gelmiyordu. Aksine 1851'de Osmanlı devletinin başkentinde Académie Française örneğinde kurulan bilim akademisi **Encümen-i Daniş**'in 40 devamlı, daha da fazla dış azası arasında hem Tahtavi hem de Mısır'dan başkaları da vardı. Tarih bilimi alanında büyük etki yaratan **İbni Haldun**'un *"Mukaddime"* sinin Türkçe tercümesi Mısır'da yapılıp basılmış ve oradan İstanbul'a gönderilmiştir. Journal Asiatique'in 1843'de kaydettiği gibi, daha sonraları da İstanbul'un da, Mısır'ın da matbaa ürünlerinin birbirine devamlı ulaştırıldığı hakkında kayıtlar vardır.

1860'lara doğru bu ilişkilerde zayıflama ve Arap milliyetçiliğine varacak değişimin başladığı hissedilir. !863'te Mısır hükümet yazışmalarının 2/3'ü Türkçe iken, 1870'de 1/5'e, 1872'de 1/10 a iner. Al Ahram (1876), Al Vakt (1877), Al Vatan (1877) gibi gazetelerin belirmesiyle artık Türkçenin etkisi tamamen yok olur.

Arap alemi: b) Bâbıâli güdümünde Arapça basın

1840'da Mehmet Ali'ye babadan oğula geçecek bir yönetim hakkı tanınmakla Mısır Bâbıâli'ye bağlı sayılmakla birlikte iç işlerinde özgür bir statüye bağlanmış oluyordu. Buna karşılık, Arap nüfusu çoğunluklu Suriye, Irak, Hicaz , Filistin, Yemen bölgelerine Osmanlı valileri gönderiliyor ve devletin yasaları uygulanıyordu. İlk özel Arapça gazete 1855'de İstanbul'da yayınlanan **Mirat-ül Ahval** olmuştur. Fazla etkili olamaz , birkaç sayıdan sonra kapanır. İkincisi ve gerçekten etkili olan ise 1858'de Beyrut'ta yayına başlayan **Hadikat-ül Ahbar**'dır. Yaşamı yarım yüzyıl kadar sürmüştür.

Osmanlı'da devlet düzeyinde yeni kavramların gündeme getirilmesi ve Türkçe basın kanalıyla topluma sunulmasında sıkıntı çekilmemesine karşılık Araplar dışa açılmada sıkıntı çekiyorlardı. Hadikat-ül Ahbar 22.12.1858 tarihli sayısında Arapça'nın *"luga fakira = fakir bir dil"* haline geldiğini açıklamaktan çekinmemiştir:

> *"Şayet herhangi bir kimse bu deyimi ön yargılı ve Arap zekasına hakaretamiz bulursa ona, bir İngiliz parlamento üyesinin nutkunu, ya da daha da iyisi bir oturumun tartışmalarını veya bir Avrupa tiyatrosu hakkındaki makaleyi, bir siyasi araştırmayı, bir ticari raporu ve benzerlerini tercüme zahmetini yükleyin. Hiç şüphesiz her cümlede kendini bir uçurumda bulacaktır. Dili ciddi olarak karmaşıklaştırmadan, okuyucularını şaşkınlık ve şüphe içinde bırakmadan bu işin içinden çıkamaz."*

Bu gazetenin yayıncısı olan **Butrus al Bustani** 1859'daki bir konuşmasında da Arapça kavramların eski fikirleri ifadede hayli zengin olmakla birlikte modern ihtiyaçları karşılamada yetersiz kaldıklarını söylemekten çekinmemiştir. Amerikan ve Fransız misyonerlerin etkisiyle yeni kavramları kendilerinin bulma çabaları da başlar. 1860-61 olayları ve bunun Fransız askeri müdahalesiyle bastırılması yeni bir dönemin

başlangıç işareti oldu. Olayları bastıran **Fuad Paşa** Hadikat-ül Ahbar'ı resmi vilayet gazetesine dönüştürerek kamuoyunu yönlendirme adımını attı. Ancak dışardan destek gören Marunilerle Dürzüler ve Müslümanlar arasındaki çekişmeler Beyrut bölgesinin yeni bir fikir merkezi oluşmasına yol açtı. **Al Başir** (1870), **Al Cinan** (1870), **Samarat al Fünun** (1875) gibi yayınlar bölgeyi etkilemeye başladılar.

Bunlara karşılık, fikir ve yeni kavramlar oluşturmak açısından 1876 öncesinin en önemli Arapça gazetesi 1861'de İstanbul'da **Ahmet Faris Şidyak'** ın yayına soktuğu **El Cevaib** oldu. Avrupa'da tahsil etmiş, Katoliklikten Protestanlığa sonra da Müslümanlığa geçmiş biri olarak Şidyak hem Batı'yı hem de Doğu'yu tanıyan bir kişi olarak yayınında çok başarılı oldu. Öyle ki gazetesi sadece Osmanlı Devleti'inin Arap bölgelerinde değil, Cezayir ve Hindistan gibi bölgelerde de etkili oldu. Bâbıâli'nin desteğini sağlamış olması rağbeti artırdı. **Veledül Cevaib** adıyla Türkçe nüshası da yayınlandığı gibi önemli yazılarından seçmeler içeren yedi ciltlik **Müntehabatül Cevaib** de okuyuculara sunuldu. Yeni Osmanlıların başlattıkları eylemler ve gazetelerinde yayınladıkları, diğer hiçbir İslam toplumunda bulunmayan düşünceler çerçevesinde El Cevaib'in yansıttığı kavramlar da Arap alemine yeni ufuklar açtı. Bunlarda Türk düşünce etkisinin diğer Arap yayınlarından fazla olduğu biliniyor. 1875'den sonra ise gazetenin yönetimine geçen Şidyak'ın oğlunun Arap milliyetçisi görüşleri Osmanlıdan kopma zorunluluğunu doğurdu ve gazete 1882'de kapandı.

Türkçe-Arapça vilayet gazetelerinin Arapçaya modern kavramlar sokmasına karşılık, bu oluşum yüzünden tepkiler çektiğini ve Arap düşünürleri arasında dil yüzünden milliyetçi akımlara sebep olduğu da kabul edilmelidir. Halep'de çıkan **Gadir Fırat** vilayet gazetesinin 28.Şubat 1868 tarihli sayısında Türkçe olarak şu kayıt vardır:

> *"Başlangıçtan beri hedefimiz maarife hizmet etmektir. Bu cihetle edebiyata dair bazı önemli konuların beyanını tasarlıyorduk. Lakin edebiyatımız belagati beyan* (güzel ifadeli) *Arab lisanı üzerine düzenli olduğundan bu edebi bilimi Osmanlı dili üzerine tarif ve izah eylemek epeyce fikir sarfına muhtaçdır. Mesela fasahat* (güzel ve açık konuşma) *ve balagati* (uzdillilik) *tarif edecek olduğumuzda bunlara aykırı ve uygunsuz olan şeylerden örnekler vererek açıklamak lazım gelmekte ve her madde ve meseleye misaller bulmak başlıca bir iş olmuşdu…"*

Bu cümlenin ve yazının devamının aynen Arapçaya da çevrili olarak okuyucuya sunulduğu anımsanmalıdır. Türk bakışı ve anlatımı ile Arapçanın değerlendirilişinin Araplar arasında - özellikle de Arapçanın Kur'an dili olduğu gerekçesiyle – tepki doğuracağını kabul gerekir. Abdülhamit zamanında Suriye'de kurulan tıbbiye okulunun sadece Türkçe eğitim verdiği anımsanırsa bu tepkinin sebebi anlaşılır.

Osmanlı'daki Türkçe ve Arapça yayınlar arasında fikir ayrılıkları Birinci Meşrutiyet'e yaklaşılan yıllarda özellikle arttı. Bunda çözüm önerileri kadar yeni kavramlar için sözcükler üzerindeki anlaşmazlıklar da rol oynadı. Rum Milleti, Ermeni Milleti, Yahudi Milleti birer bütün olarak algılanırken bütün Müslümanlar, Milleti Hakime daha sonra da Osmanlı Milleti kavramı içinde tek bir yapı olarak tasarlanıyordu. Özellikle Hıristiyan Araplarda ve yayınlarında buna karşı milliyetçiliği hedef alan görüşler belirmeğe başladı. Aşırı İslamcılar Tanzimat'ın çağdaşlaşma girişimlerini red ederken, diğerleri Avrupa'nın da kışkırtmasıyla bağımsızlığı getirecek yolda adımlar atmaya yöneldiler. Özellikle 1877-78 yenilgisinden ve hele 1882'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgalinden sonra bu eğilim daha da güç kazandı. Zaten İngilizler Mısır basınını hemen kontrollarına alıp Osmanlı yönetimi aleyhinde ve özellikle Arap Hilafeti hedefli kampanyayı başlattılar. İngiliz maddi desteğini de sağlayan bu yayınlar, özellikle Suriye ve Lübnan'da çıkan yayınları da etkilemekte gecikmedi. Abdülhamit döneminin sıkı sansüründen kaçmak isteyenler Mısır'a yerleşip yayınlarını oradan Osmanlı topraklarına göndermeye başladılar. Bunlar arasında **Reşid Rıza**'nın **Al Manar**'ı bütün İslam dünyasını etkilemeyi başarmıştır.

Bu Osmanlı karşıtı gazeteler rejim sorunlarından çok, Yeni Osmanlı ve arkasından Jöntürk düşünürlerin çağdaşlaşma önerilerinin İslami anlayışa uygun düşmemesi üzerinde durmuşlardır. *"İstibdad"* Arapça'da *"başlı başına bulunma, müstakil olma"* anlamına gelirken Türkçede özellikle Abdülhamit'in baskıcı siyasetine belirlemek için kullanılıyordu. Hele bir ara Türkçede Başvekil deyiminin kullanılması da onları şaşırtmıştır. Buna benzer kavram kargaşaları devlet ya da cumhur gibi deyimlerde de yaşanmıştır. Dolayısıyla durmadan yenileri üretilen modern kavramları dışlama yanlısıydılar. Buna karşılık özellikle Mısırdakiler işgalci İngilizlerin politikalarına uymaktan geri kalmıyorlardı. Arap aleminde 1916'daki ayaklanma bu ortamda hazırlanmıştır.

Osmanlı'nın Türkçe dışı yayınları engellememe politikası, siyasi anlayış kadar dil sorunları sebebiyle de anlaşmazlıklar doğmasında önemli etken olmuştur.

Farsça

Mezhep farkına yaşam yorumlarının eklenmesiyle Osmanlı-İran ilişkileri hep gergin olmuştur. Yine de 18. yüzyılın ortasından itibaren bir barışçı birarada yaşama uygulaması işlemişti. Ancak kültürel ilişkilerin geliştiği söylenemezdi. 16 bin kişilik bir İranlı cemaatin yaşadığı İstanbul'da **13.Ocak 1876'da Ahtar** (= yıldız) adıyla bir Farsça gazetenin çıkması bu ilişkilere yepyeni bir boyut kazandırmıştır. İranlıların İstanbul'da özellikle litografi yöntemiyle kitap bastıkları biliniyordu, ancak fikir gazeteciliği açısından bir faaliyetleri yoktu. Yeni Osmanlı akımının güç kazandığı bir aşamada Ahtar'ın çıkışı, çağdaş yayınların onları da etkilemiş ve kendi toplumları için de çözüm arayışını düşündürttüğünü kanıtlıyor. Özellikle İstanbul'da elçilik yapan **Mirza Hüseyin Han** ve **Muhsin Han** gibi gazetenin yazarlarından **Mirza Aka Kermani**'nin de Mason olması bu girişimin etki kökenini gösteriyor. **N.R.Keddie**, İran'da atılamayan özel gazete yayını adımının İstanbul'da başlatılmasının sebebini şöyle açıklıyor:

> *"İranlı tüccar ve düşünürler Avrupa'dan çok Osmanlı ülkesinde dolaşmış ve reform düşüncelerinin büyük kısmı bu gezilerinin ürünü olmuşdur."*

Aynı şekilde Sovyet tarihçisi **S.M. Aliyev** de *"Liberal fikirlerin yayılması için İstanbul o dönemde Orta Doğu'da bir merkezdi"* yargısında bulunuyor. İstanbul'daki İran cemaatini muntazaman ziyaret eden **Seyyid Hasan Takizade** de şunları ekliyor:

> *"Modern medeniyet Azerbaycan'a Türk dilinin bilinmesi sayesinde gelmiştir…İstanbul'da ve diğer Osmanlı vilayetlerinde, İranlıları modern dünyaya uyandırmak için çaba sarfeden pek çok İranlı Azeri vardı ve başarıya ulaşmışlardır. İran'daki anayasacı hareketin liderlerinden bazıları Osmanlılardan etkilenmişlerdi ya da gözleri İstanbul'a dikiliydi… Işık İstanbul'dan İran'a, özellikle Tebriz'e geldi ve siyasi ihtilale kadar ruhların uyanışını etkiledi."*

Yeni Osmanlılar çağdaşlaşma arayışını Avrupa'ya sığınıp içinde yaşayarak tamamlamışken İranlıların özelliği, kendilerine karışmayan bir İslami ortamda bu fikirlere ulaşmalarıydı. İstanbul'da sansür de bulunsa, en azından İran'daki gibi ulemanın müdahalesiyle karşılaşmıyorlardı. Osmanlı basınında izledikleri tartışmalar, en uç mizaha ve karikatüre kadar varan eleştiriler onları hiç şüphesiz, Yeni Osmanlıların Avrupa'da tanık oldukları ortamdan daha da fazla etkiliyordu.

Ancak Ahtar ihtilalci bir içerikle de ortaya çıkmadı. Eleştiriden, saldırıdan kaçınıp, Ali Suavi ya da Namık Kemal türü değerlendirmelere yönelmedi. Hatta destekçileri olan Cemaleddini Afgani'nin üslubunu bile benimsemedi. Ne Abdülhamit öncesinde ne de 1896'da yaşamı sona ererken Abdülhamit sansürü döneminde uyarı almamıştır. Osmanlı rejiminin onayladığının dışına çıkmamaya özel özen göstermiştir. Bu sebepledir ki 12.Şubat 1877 tarihli bir iradeyle Osmanlı sultanı 55 abone yaptırarak maddi desteğini de vermiştir.

Gazete sadece haberleri vermeyi yorum eklememeyi ilke edinmişti. Bu davranışının en ilginç örneği, Osmanlı toplumuna Meşrutiyet rejimini getiren anayasanın metnini Farsçaya çevirerek sütunlarında aynen yayınlaması olmuştur. Eylem önermiyor, ama örnek veriyordu. Tabii ki modern terimleri de kendi çevirisine uygun şekilde aktarıyordu.

Ahtar'ın İran'a sokulması ilk kez, 1892'de Tütün İnhisarının yabancılara verilmesini eleştirmesi üzerine yasaklandı. Yine de el altından tüccarlar ülkeye ulaştırıyordu. 1.Mayıs.1896'da İran Şahı öldürülünce Ahtar'a da kapatma kararı geldi. Zaten bütün İstanbul basınının olayı yazması yasaklanmıştı. Cinayeti değil, sadece ölümü yazan bile kapatılıyordu. Yalnız Avrupa'dan gelen gazetelerde bilgi vardı. 4.Ağustos 1896'da yeniden çıkışının beşinci sayısında Ahtar tekrar süresiz kapatıldı. Daha sonra 1898'de tekrar yayını için yapılan başvurulara ise yanıt verilmedi.

Ahtar, İran'daki Meşrutiyet yanlıları için birinci kaynak olmuştu. Daha sonra Jöntürklerin Azerbaycan'a ulaşan gazeteleri, 1906'da İran'da gerçekleşen anayasayı oluşturma ayaklanmasına temel oluşturmuştur.

GAZETE KÜLTÜRÜ'NÜN KİTAP KÜLTÜRÜ'NÜN ÖNÜNE YERLEŞMESİ

Avrupa, matbaayı 1450'lerde, basını ise 17. yüzyılın başında tanıdı. Bunların ürünü olan önce basılı kitap sonra da gazeteyi kullanarak burjuva sınıfını oluşturdu; o zamana kadar her şeyi elinde toplayan aristokrasi ve kiliseyi tasfiye ederek Rönesans'ı, Reform'u, Aydınlanma'yı, Sanayi Devrimi sürecini tamamlayıp, serbest piyasa döneminin tam kökleşmesini sağladı. Toplumda kendisi düşünüp karar veren insan sayısını doruğa çıkardı. Artık dünyaya da egemen duruma gelmişti. O kadar ki, 19. yüzyılın ortasında, emekçi sınıfı bile belirmiş ve haklarını aramaya başlamıştı. Batı toplumları böylece, bu araçların sağladığı sürekli yenilenme ve yükselme süreci içinde, toplumun en alt tabakasına kadar yansıyan bir dinamizmi sağlamış oldular.

Yakın ve Orta Doğu toplumlarının yöneticisi durumundaki Osmanlı Devleti, matbaayı Avrupa'da başlamasından yaklaşık 300, gazeteyi ise 250 yıl kadar sonra tanıdı. Birincisini 200, ikincisini 100 yıl kadar kullanmasının arkasından kendisi tarihe karıştı ve bu alanlarda topluma kazandırdığı deneyimleri Cumhuriyete devretti. Türk toplumu , ilk adımı 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla atılan Tanzimat'la başlayan çağdaşlaşmasını, ondan kalan mirasın etkisi altında sürdürmüştür. 21. yüzyılın başında da hâlâ, demokrasiyi benimsemiş, Avrupa Birliği üyeliğine aday olmuş tek Müslüman nüfus çoğunluklu ülke olarak, bu etkiyi hissediyoruz; zira toplumsal değişme, devrimci yöntemlerle getirilse de, topluma hazmettirilmesi sayısız neslin deneyimini gerektiriyor.

Bir zamanlar Grek ve Roma uygarlıkları ile çok başarılı olan Avrupa, 4. yüzyıldan itibaren Orta Çağ gerilemesine düştüğünü, İslam Dünyasının onun önüne geçtiğini, İslam medeniyetinden, hatta Osmanlı Devleti'nin 15-16. yüzyıllardaki örnek yönetiminden esinlenerek Yeni Çağ'lara geçtiğini kabul eder. Demek ki 7-8 yüzyıl süren bir çabadan sonra sürekli başarı yoluna girebilmiştir. Devrimlerini de hep bu yükselme sürecinin daha da hızlandırıcı ortamında yapmıştır. Batı alemi böylece, uzun zaman çok ağır işleyen ama bir kere ivmeyi kazandıktan sonra giderek daha hızlı ileri adım atan bir sürecin sonunda bugünkü yerine vardı.

Bizde ise, 19. yüzyılın başında, çöküşün kesinleştiği, yani klasikleşmiş yapının işlemez hale geldiğinin kesin fark edildiği ortamda çağdaşlaşma çabası başlatılmıştır. Yöneticilerimiz, bir zamanlar dünyanın en önde giden devletinin hızla aynı niteliği kazanması için, Avrupa'nın başlangıçta izlediği adım adım gelişme yönteminin aksine, 19. yüzyıldaki hızlı ilerlemelerini örnek edinen **"acilci"** bir yöntemden başka çare görememişlerdir. Başka formül de yoktu. Dolayısıyla Tanzimatcıları ve öncülerini takdirle karşılamamız gereklidir. Buna karşılık, içinde yaşadıkları koşulların kolay vazgeçilemezliğinin, ellerinde olmadan yöntemlerine yüklediği ve bugünlere de yansıyan etkileri vardır. Türk toplumu dünyada saygın bir yere erişmek azminde olduğuna göre, çağdaşlaşma formüllerimizi uygularken bu alandaki artılarımız ve eksilerimizi iyi bilmemiz gerekiyor. Dolayısıyla Basınla ilgili çalışmamızı, Osmanlı'nın Cumhuriyet'e devrettiği mirasın özelliklerini açıklayarak tamamlamaya gayret edeceğiz.

Devletler genellikle rejimleriyle anılırlar. Sultanlık, imparatorluk, krallık modern çağlarda cumhuriyet gibi. Osmanlı, 'devlet' diye anılan nadir bir yapıya sahipti. Nitekim **Devlet dili** kavramı da bilhassa Türkçe için özel bir anlam taşıyor. Arapça daima **"dinin dili"** olarak kutsal kabul edilmiş, bu yüzden değişmez sayılması gerektiğini savunanlar çıkmıştır. Bilim dili niteliği de ona tanınmıştır. Farsça genelde **edebiyat dili** kabul edilmiş bu sebeple değişmeden devamlılığı arzulanmıştır. Türkçe ise bu ikisinden sonra gelişme ve yerleşik topluma mal olma özelliği gösterdiğinden, her ikisinden de alıntılar yapmakta ve bunları istediği gibi değiştirerek kullanmakta sakınca görmemiştir. Kendisini de bu sayede zenginleştirmiştir.

Hem Osmanlı hem de Türkçe ile devlet deyiminin bütünleştirilmesinde de bu alışkanlık rol oynar. **A. Ayalon** terimin geçmişini şöyle anlatıyor:

"Arapçada devlet deyimi d-v-l terkibinden gelir ve asıl anlamı "değişme, kaderi değiştirme" demektir. Nitekim Abbasi Halifeleri ilk kez "davla" diye niteliklerinde bununla iktidarın değiştiğini, Emevilerden kendilerine geçtiğini anlatmaya çalışmışlardır. İktidarları uzun sürünce kavram hükümdarlarla özdeşleşmiş, hanedan anlamına dönüşmüştür. Böylece hem değişim, hem de hanedan anlamını içerdi ve iktidarın Allah'ın takdi-

rine göre geçici ve değişir olduğunu ifade eder oldu…Nitekim 18. yüzyılın bir uzmanı "al dunya duvel" deyiminin "bu dünyada yaşam iniş ve çıkışlardan ibarettir" anlamına geldiğini belirtmiştir "

Daha sonra kavrama hüküm, hakimiyet aynı zamanda ülke anlamlarının katıldığını kaydedip Osmanlı için **Devlet** ve **Devleti Âliye** deyimleriyle yeni bir tanımlamaya geçildiğini belirtiyor. Gerçekten Osmanlı Devleti deyimi ancak son yüzyılda kullanılır olmuştur. Ondan önce sadece Devlet'tir. Aslında bunlara, başka hiçbir devlet için kullanılmamış, en azından 16. yüzyılın başından itibaren yoğunlaşan **"Devleti ebed müddet"** kavramını ve bunun toplumdaki psikolojit etkisini da eklemek gerekiyor. 1797 yılında sürekli yenilgiler yaşanırken hâlâ bir kumandanı, **Küçük Hüseyin Paşa** *"Devleti Âliye-i ebediyül istimrar"* diye yazabiliyor, **Şemsettin Sami** de 19. yüzyılın son günlerinde **Kamusul Âlâm**' ında *"Devleti ebediyül şevket"*ten bahsedebiliyordu. Değişme ve kişi bağı öylesine terk edilmişdi ki, kurum olarak devletin ebediyen var olacağı 1920'lerdeki son günlerine kadar tekrarlanmıştır. Bu tür yönetim yapısı diğer hiçbir İslam toplumunda bulunmadığı için Osmanlı Devleti tarihe en uzun ömürlüsü olarak geçmiştir. Bu yapının zamanındaki başarısı iki hususa dayanır:

1) yönetilenler yönetimden gelen kararları tartışmadan kabul eder

2) yönetimin en üst kademesine çıkmak her ferde açıktır – soyluluk yoktur – buna karşılık toplumun tabanının yönetime karışma hakkı da yoktur.

Bu çerçevede değerlendirdiğimiz zaman **devlet dili**'nin belli bir kesim tarafından anlaşılır bir üslup olduğu ortaya çıkar. Buna okur yazar yüzdesinin düşüklüğü de eklenince devlet dilinin bir seçilmişler aracı olduğu fark edilir. Osmanlı Devleti Tanzimat'ı başlatırken aynı dönemde çağdaşlaşma girişimini gündeme getiren Japonya ile toplumumuzun vardıkları sonuçların farklı oluşunda (Japonya 21. yüzyılda birçok alanda dünyanın ikinci gücü sayılıyor, Türkiye ise çok aşağılarda) başlıca etkenin **okuryazarlık oranları**'ndaki karşıtlık olduğu anlaşılmaktadır. Japon uzmanları toplumlarının 1850'lerde %50 olan okuryazarlığının 1910 yılında %100'a çıktığını belirtiyorlar. Osmanlıda ise 1850'de %5'leri biraz aşan, abartmayla %10 saydığımız (Bunda gayri Müslimlerin payını dik-

kate alırsak Türkçe okuyanın yüzde beşe ineceğini kabul gerekir) oran, 1923'te cumhuriyete geçerken de aynıydı. 1727'de matbaaya, 1828'de basına kavuşan bir toplumun ikiyüz yıl sonra aynı yerde kalmasının kültür düzeyinin oluşmasındaki etkisini dikkate almak gerekiyor.

Okuryazarlığın halka mal edilmesi her şeyden önce eğitim kurumlarının, okulların görevidir. Ancak Tanzimat başlarken bunların yetersiz olduğunu yukardaki yüzdeler kanıtlıyor. Bırakınız 1800'lerin başını, o yüzyılın en sonunda bile durum aynıydı. 1882 doğumlu **Osman Ergin,** Malatya'nın bir köyünde nasıl kutsal metinleri okumaktan aciz olarak, sadece ezberlemeye dayalı yetiştirildiğini, dolayısıyla gazeteden bile yararlanmaktan uzak olduğunu, ünlü beş ciltlik "Türk Maarif Tarihi" adlı eserinde (c.1, s.84-85) ayrıntıyla anlatır ve kütlelere yönelik o eğitimi şöyle eleştirir:

> *"Halk tabakasının okumasına tahsis edilmiş müesseseler sübyan mektepleriyle medreselerdir. Sübyan mektepleri okumaya ilk başlayan küçük Türk çocuklarına medreseler ise Türk gençlerine mahsustu (…) Bunlara yalnız Türkler ve Müslümanlar alınırdı; fakat gariptir ki, bu müesseselerde Türk talebeye ana dilleri öğretilmez, dersler Türkçe olarak okutulmazdı. Okutma dili Arapça idi. Osmanlıca'nın istifade ettiği üç esaslı kaynaktan birisi olan Farsça bile gerek mekteplere gerek medreselere çok sonraları girebilmiştir. Türkçenin ders dili olarak kabulü ise ancak 1839 Tanzimat ve nihayet 1908 Meşrutiyet inkılâbından sonralara düşer."*

Görüşüne kaynak olarak da **Ziya Paşa**'nın 27.7.1868 tarihli Hürriyet'te yazdığı makalede *"Mahalle mektebinde başlayıp medresede devam eden geleneksel eğitimin okuryazar değil, ezberci yetiştirdiğinden"* yakınmasını katmıştır.

Basımevinden önce Avrupa'da da var olan, halkın konuştuğu dil ile yönetici kesimin kullandığı arasındaki fark, Osmanlı toplumunda da, diğer İslam toplumlarında da mevcuttu. Avrupalılar bu çelişkiyi uzun süre içinde aşmayı başarmışlardı. Bizde ise o uzun süreyi göze alacak ortam yoktu, son derece hızlı **"acilci"** bir uygulama gerekliydi. Belki Lâle Devri'nde matbaanın yanı sıra halka yönelik eğitimde de adımlar atılsaydı Tanzimat daha farklı bir gelişme gösterebilirdi. Oysa Lâle Devri – zaten zirvede olunduğu varsayımı ile - sistemi değiştirmeyi değil,

*"Islah-ı halel"*i yani eskinin bozukluklarını ve eksiklerini gidermeyi hedef almakla yetinmişti. Bu yüzdendir ki, Müteferrika ile girişilen kitap kültürü yerleştirme çabası sonuç vermemişti. Öncelikle eğitimli kesime - devlet kadrolarına - katkısı sağlanacak, kütlenin eğitimi sonradan düşünülecekti. Bununla da başta devlet gazeteleri görevlendirilmişti. **Tercümanı Hakikat**'ın 28.10.1863 tarihli sayısında bu işlevi şöyle anlatılır:

> *"Gazete halkta iyi ya da kötü ahlakın ve de sanat ve fen düzeyinin oluşmasının belli başlı aracıdır."*

İstanbul'un Fransızca gazetesi Stamboul daha da açıkça belirtir: "Evet halk eğitilmeli, bilgilendirilmeli…ama bunu basından daha iyi kim yapabilir" (31.10.1879). Henüz serbest piyasa düzeninin işleyişine yabancı olan toplumun, yeni bir yapılanmaya adım atması için elde başka araç bulunmadığını, dönemin etkili düşünür ve bilim adamlarından Murat Bey'in **Mizan** gazetesi de şöyle ifade etmektedir: (2.2.1888)

> *"Yakın zamana kadar dünyada var olmayan matbuatı şimdi yok saysak da toplumun gerekli ruhi ihtiyaçlarını tatmin ve teskin için başka bir vasıta düşünülemez. Bugün matbuat milli duyguların yansıtıcı bir aynası olduğu gibi, efkârı umumiyenin de tercümanı ve kılavuzudur."*

Okuryazarlık yeteneğini yeni kazanan için ilk başvuru kaynağı gazeteydi, henüz kitap o işlevi üstlenmekten çok uzaktı. Nitekim bilim adamları bile makalelerini, hatta kitaplarını önce gazetlerde tefrika ettirmiş sonra kitap halinde piyasaya sürmüşlerdir. Ancak bütünüyle ele alındığında bir etkisi olabilecek bir bilimsel yayının kopuk kopuk, hele bazen ele eksik geçmesi durumunda, ne derece etki yapabileceğini de hesaba katmak gerekiyor. Siyasi görüşler de ancak dönemin sansür koşullarına bağlı olarak yansıtılabiliyordu. Gazetelerde değil ,kitaplarda da yoktu. Batı'da ağırlıklı olarak yer alan ekonomi haberleri bizim basında zaten son derece sınırlıydı. Bu işlevi, başlıca İstanbul ve İzmir'de çıkan yabancı dilli (Özellikle Fransızca) gazeteler üstlenmişti.

Gazetelerimizin bu özel niteliği sebebiyle özeleştirilere sık sık rastlanır oldu. Eğiticilik işlevinin en önde gelen savunucusu **Ahmet Midhat**'ın gazetesi Tercümanı Hakikat'te bu sebepten *"gazetecilerin ve gazetelerin hatalı yayınlarını yeren"* makalelere rastlanır. **Mizan**'ın

4.12.1890 tarihli sayısındaki *"Vezaifi Matbuat"* başlıklı yazıda bu çarpıklıkların analizine bile girilmiştir:

> *"Gazetelerde rastlanan tutarsızlıklar biribirilerinden fazla aktüel haber yayınlama arzusundan ileri gelmektedir… Ama bu arzunun kötüye kullanılması çoğu kez tartışılır sonuçlar vermekte ve kafaları olumsuz etkilemektedir… Basının abartmaya yönelmesi saygınlığına gölge düşünmektedir. Bazı basit hatta önemsiz olayların aşırı övüldüğü görülüyor."*

Gerçekten zaman zaman sade okuyucunun anlaması olanaksız bilimsel bilgilerin (Örneğin, **Takvimi Vekayi**'nin 110. sayısında iki sayfayı dolduran, yumurtalık ameliyatı yazısı gibi) yanı sıra, liberal ekonominin özelliklerine pek muğlak şekilde işaret eden yazılara da rastlanmaktadır. Mesela, **Mizan'**ın 13.12.1888 sayısında *"Adam Smith, bir ülke serbest piyasa düzenini ancak, zanaatkârları yabancı ülkelerinkilerin düzeyine varırsa benimseyebilir"* diye kısacık bir kayıt vardır. Oysa ne Adam Smith'in ne de karşıtlarının fikirlerinin tam bir değerlendirilmesi basınımızın sütunlarında sunulmuyordu, bu konuda kitap da çok sonraları çıkacaktır.

Ruzname-i Ceride-i Havadis de 24.1.1861 tarihli sayısında gazeteyi *"içindeki yolcuların her birinin kendi ilgilendiği konuları konuştuğu bir gemiye"* benzetir. Bu konuların, bilimlerden eğitime, yönetim haberlerinden Avrupanınkilere, insanları ilgilendiren hendese, coğrafya, kimya hatta simyaya kadar çeşitli olabileceği de belirtiliyor ve de ekleniyor:

> *"Her bir konunun gerçek bilgisine sahip olanlar bizim içeriğimizi red edebilirler (…) Ama her yolcunun sözlerinden ve sohbetinden yararlanmanın mecburi olmadığı malumdur."*

Fikirlerin ve özellikle bilimsel malumatın aktarılması, batılı eserlerin orijinallerinden değil, daha çok Avrupa'nın halk için yazılmış kitaplarından özetlenerek, ya da bu eserleri tanıtmak için kaleme alınmış gazete makalelerinden yapılıyordu. Dolayısıyla Osmanlı basınının sütunlarında düşünceler çok özetlenmiş ve yüzeysel şekilde aktarılıyordu. Bu yüzdendir ki **Beşir Fuat** 20.11.1886 tarihli Tercümanı Hakikat'te , önemlinin ne üslup ne de kafiye olmadığını kendisinin odaklaştığı "fikirler" olduğunu anımsatmak ihtiyacını duyuyor, yazarlara ve edebi-

yatçılara, toplumumuzda eksikliği hissedilen ansiklopediler ve bilimsel eserleri okumalarını salık veriyordu

7.1.1887 tarihli makalesinde de *"Yazarlarımız ne zamana kadar gerçeği bir hoş ifade ya da fanteziler için feda etmeye devam edeceklerdir"* sorusunu sormaktadır. Aynı gözlemlere varmış olmalı ki **Mizan** yazarı da (2.2.1888) Osmanlı toplumunda ömrü 60 yıla erişmiş bulunan basının artık vazgeçilemeyecek bir önem kazandığını belirtmekle birlikte yine de *"çocukluk çağında olduğunu"* kaydetmekten geri kalmamıştır.

Bu ortamda basının, yazarların, bir yandan Avrupa'nın benimsenmesi zorunlu yeniliklerini aktarmakla birlikte, toplumun kendi geleneksel özelliklerinden ne ölçüde vazgeçileceği hususunda bir bunalım geçirdikleri de fark ediliyor. Örneğin **Ahmet Midhat** Osmanlı'nın Avrupalılığını ısrarla belirtir farklılığımızın sadece baştaki festen ibaret olduğunu ileri sürer. Unutmamak gerekir ki, Osmanlı hâlâ İslamın lideri ve İstanbul Hilafetin merkeziydi. Dolayısıyla Tanzimatçı kuşak (1830-1860) gibi Yeni Osmanlı (1860-1890) ve Jöntürk (1890-!920) kuşaklarının da bir uzlaştırma, bir bağdaştırma formülü arayışı içinde olmaları doğaldı. Ancak bu yeni yapılanma konusunda gazete sütunlarındaki, bilimsellikten uzak ve duygusallığı ağır basan nitelikleri yüzünden *"şahsiyat yapma"* adı verilen, kişiliğe saldırı ağırlıklı tartışmaların, üzerinde fikir birliğine varılabilecek bir sentez oluşturması ve gerçek eğitici nitelik taşıması mümkün değildi. Abdülhamit döneminde olduğu gibi, İttihatçı hatta cumhuriyetin ilk döneminde sıkı kontrollu basın uygulamasına gerek duyulmasının kaçınılmazlığını bu çerçevede değerlendirmek gereklidir.

Kitap kültürü yerine gazete kültürünün bu şekilde yerleşmesi öyle bir etki doğurmuştur ki, yeni oluşumun toplumun tabanına kadar yansıdığını hayal edenler bile çıkmıştır. Mülkiyeli bir öğrenicinin 12.2.1887 tarihli **Tercümanı Hakikat**'te çıkan yazısı bunun bir örneğidir:

> *"Ne mutluluk! Eskiden ülkemizdeki yayınlar birkaç resmi gazete ve birkaç eski kitaptar ibaretti. Bugünse kitaplarımız bollukta Avrupanınkilerle yarışacak sayıda, gazetelerimiz de halkımızın yüzde ellisine ulaşacak düzeye erişti. Geçmişte ülkemizin yayın sanatını , Avrupa'nınkine kıyasla Tatar ülkelerindekilere eşit sayıyorlardı. Oysa şimdi bizimkini Alman basınıyla eşit değerlendiriyorlar."*

Acilci bakışın kendi kendini tatmin çabasının bundan daha etkin örneği olamazdı. Yüzde beşle on arasında dalgalanan okuryazarlığı Avrupa düzeyine varmış saymak, yılda ancak birkaç yüz kitap çıkarabilen bir yapıyı milyonla üretenle eşit saymak başka türlü izah edilemez. Gazetecilik mesleğine yönelenlerin, o çağda toplumun en kültürlü kişileri sayılması ve daha da önemlisi, en üst düzey yöneticiler arasında yer almalarının bu yargıda etkili olduğu açıktır. İlk gazeteciler, Bâbıâli kalemlerinde ve de Tercüme odasında görevli kişilerdi. Bunların arasından daha sonra sadrazamlığa, vezirliğe, valiliğe, elçilik ve ordu kumandanlığına yükselenler çoktur. Yani Devlet'te görevli kişilerdir. Avrupa'da ise gazeteci ve matbaacıların halkın içinden çıkmış ve böylesine yüksek makamları asla düşünmemiş kimseler oldukları anımsanmalıdır. Bizde daha çok gazetecilik niteliği ile tanınan **Namık Kemal'**in, **Şemsettin Sami'**nin, **Ahmet Midhat'**ın, **Ebüzziya Tevfik'**in yine de bürokrasi içinde yer aldıkları ve geçimlerini devletin verdiği aylıkla sürdürdükleri unutulmamalıdır.

Gazeteler bu durumda iken kitap yayını nası bir gelişme gösteriyordu? Konuyu gazete yayınının başladığı dönemden ve sultanların iktidar yılları hesabı ile ele alarak şöyle sunabiliriz (Sayılar yılda ortalama yayınlanan kitap sayısını belirtiyor):

1820-1839 (Mahmut) :	11.4
1840-1859 (Abdülmecit)	43.2
1860-1876 (Abdülaziz)	116
1876-1908 (Abdülhamit)	285
1908-1920 (2.Meşrutiyet)	650

Böylece Osmanlı döneminde 21 bin kadar kitabın basıldığı anlaşılıyor. Bunların konulara göre dağılımı ise şöyle:

1820-1908 arasındaki 12.000 eserden sadece 1600'ü – okul kitapları dışarıda bırakılarak – yani 1/7.5'u pozitif bilimlere ayrılmıştır. Bunların 600'ü de askerlik mesleğine ya da askeri okul öğrenicilerine yöneliktir. Böylece halkın kullanımına sadece bin kitap kalıyor. Ancak bu bilimsel sayılan kitapların da pek çoğunun aslında sade vatandaş için özetlenmiş, basitlendirilmiş eserler olduklarını anımsatmalıyız. Örneğin, 1830

ile 1900 arasında yayınlanan 83 kimya kitabından bir çoğunun **Ahmet Midhat** gibi popüler yazar ve **Halit Ziya** gibi romancılar tarafından kaleme alınmış olduklarına işaret etmeliyiz. Dolayısıyla yayında etkili bir bilgi birikimi oluşturulduğunu söylemek mümkün değildir. Bu dönemdeki kültürel ortamı en iyi bilen kişi olarak Ahmet Midhat'ın bir yazarın kitabına yazdığı önsöz, bu sınırlı yayınların amacını belirlemektedir:

> *"Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahutta her şeyi öğrenmeli, bittabii eksik olarak! Osmanlılığımızın bugünkü haline nisbetle şu iki seçenekten bence ikincisi tercihe şayandır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi tercihe şayan olacaktır. Sen de evladım onu tavsiye eyle."*

Açıkcası, 19. yüzyılın son on yılında, bilginin kitlelere mal edilmesinde yüzeysel yaklaşımın egemen olduğu kabul ediliyordu. Avrupa'da halk için bilgi kaynağı olarak ansiklopedilerin en mükemmel aşamaya vardığı dönemde, henüz Osmanlı toplumunda geleneksel anlayışın aşılamamış olduğu kabul ediliyordu. Bir veya birkaç bilim alanına ait konuları, genellikle alfabetik şekilde, toplu olarak bir kitapta bir araya getirme uygulaması, Avrupa gibi İslam dünyası ve Osmanlı'da da bilinen şeydi. Rönesansın ve matbaanın etkisiyle Avrupa ansiklopedi düzenlemede yeni uygulamalara yöneldi. Giderek her çeşit bilgiyi ve bunlarda son erişilen noktayı yansıtan maddeler içerir hale geldiler. Böylece her kültür düzeyindeki insanın kolaylıkla başvurabildiği bir temel kaynak niteliği kazandılar.

Buna karşılık İslam ve Osmanlı dünyalarında düzenlenmiş el yazması ansiklopedi nitelikli yayınların çok az sayıdaki kopyaları, özel kitaplıklarda kaldı, pek nadiren bunlara yeni bilgiler eklenebildi. Örneğin Mısır'da 18. yüzyıl başında yazılan dokuz bin sayfalık ünlü ansiklopedi "Nihayet-ül irab fi fununu'l edeb" eksiksiz olarak ancak 1923'te basılmıştır. Türkçede modern ansiklopedik yayın girişimlerinin Araplardan önce başladığını söyleyebiliriz. **Yağlıkçızade Ahmet Rıfat**'ın yedi ciltlik *"Lügat-ı tarihiye ve coğrafiye"*si 1882-83'te basıldı. Ancak bütün bilimleri içerdiği söylenemez. **Şemseddin Sami**'nin altı ciltlik *"Kamusul Âlam"*ı 1889-1899 arasında tamamlandı. Ama sadece tarih ve coğrafya maddelerini içeriyordu. O dönemde Avrupa ansiklopedilerinin eriştiği bütün bilgileri yansıtma düzeyinden çok uzak idiler.

Bir karşılaştırma olanağı sağlamak için Almanların çok ünlü **Brockhaus** ansiklopedisinin Osmanlılar ve İslam dünyası hakkında verdiği bilgileri madde adedi göstererek belirteceğiz. İlk baskısı 1796'da yapılan Brockhaus'un 1882-1887 arasında tamamlanan 17 ciltlik 13. Baskısında toplam 90 bin madde bulunuyordu. Bunlarda dilin bütün sözcüklerinin yanı sıra dünyadaki bütün toplumların tarihleri, coğrafi bilgiler, bütün bilim, teknoloji, edebiyat, sanat konularına yer verilmişti. Öncelik sırasında Alman va Avrupa ile ilgili olanların – o dönemdeki kültür ve uygarlık üstünlüğüne bağlı olarak – asıl büyük alanı kapladığı bir gerçektir. Onun arkasından Avrupalının sömürgeleştirme amacıyla yöneldiği, Osmanlı ve İslam dünyası, iki Amerikalar, Afrika, Asya tahminen ansiklopedinin yüzde 10'unu kapsıyor. Bunun 1500 maddesi İslam alemine aittir. Onun da 900 kadarı Osmanlı-Arap-İslam maddeleridir. Daha ayrıntılı bir tasnif şu sonuçları veriyor:

	Devlet adamı	Tarih	Coğrafya	Kavram/Yaşam
Osmanlı	88	27	277	177
Arap/İslam	69	45	97	100
İran	19	15	37	13

Boyut olarak Kamus'tan 1/3 oranında büyük olan Brockhaus'un Osmanlı Devleti maddesine 18.5 sayfa ayırmış olması, yüzeysel bir yaklaşımı olmadığını kanıtlar. Türk dili maddesi iki, 1828-29 Türk-Rus savaşı 1.5, 1877-78 savaşı ise 5 sayfada ayrıntıyla verilmiştir. İslam dini 2.5, Halifeler 3.5, Hazreti Muhammed yaklaşık iki sayfada anlatılıyor. Devlet adamları sınıfında 45 Osmanlı 19. yüzyılın ricalindendir. Yani, aktüalite çok yakından izlenmiştir. Aralarından dört kişi için de ek madde yapılmıştır. Araplardan daha çok Halifeler ve ünlü düşünürler dahil edilmiş, tarih kısmında Arap/İslam'ın çokluğu, tarikatların da bu kısma alınmış olmasındandır. Yaşam ve kavramla ilgili Türk toplumuna ait özelliklerin çok daha ayrıntılı olduğu görülüyor. Ağa, baş, başıbozuk, başlık, başkadın, binbaşı, kise, defterdar, deli, fındık (para), ibrik, yirmilik (para), kalem, mecidiye, mektubci, odabaşı, odalık, tulumbacı gibi deyimlerin açıklaması var.

Özellikle coğrafya maddelerinde Oriyantalistlerin bölge ve kentlerin Türkler öncesi dönemini ayrıntılı verdikleri, Selçuklu/Osmanlı dö-

nemi eserleri üzerinde fazla durmadıkları dikkatlerden kaçmıyor. Buna karşılık her konuda kaynak olarak gösterdikleri Oriyantalistlerin eserlerinin çokluğu, ister istemez bizde aynı konuda bu kadar çalışma bulunmadığını anımsatıyor.

Şemseddin Sami **Kamusu Âlam'**ın sunuş yazısında *"dilimizde Avrupalı / Hıristiyanlarınkine benzer mükemmel kitap bulunmadığını"* kaydettikten sonra, onların kendi ünlüleriyle ülkelerinden ayrıntılı, buna karşılık İslam ünlüleri ve ülkelerinden kısacık bahsetmeleri üzerinde durmadan kendini alamamıştır. *"En büyük eserlerinde bile ancak birkaç bin İslam ismine rast gelinmektedir"* kaydı o kaynakları iyi incelemiş olduğunu kanıtlıyor. Bu tepkiyle olacak kendi eserinde o kaynaklardan da yararlanarak bilgi aktardığı gibi. İslam kaynaklarını da daha ayrıntılı inceleyerek eserine malzeme yapmıştır. Bu psikoloji içinde *"İslam ve Osmanlı ünlüleri ve ülkelerine daha ziyade dikkat edip, yabancılara ait olanlarını ikinci derecede bırakmasının doğal olduğunu"* kaydediyor. Açıkçası yönlendirici olan Batı'ya ait yayınlardır. Bu çerçevede bütün dünyaya ait tarih ve coğrafya bilgilerini ilk kez ayrıntılı olarak aktarmıştır. Örneğin eserinde Arjantin maddesi 4.5, Fransa 16, Macaristan 12 sayfada anlatılmaktadır.

Tek konularla – yani tarih, coğrafya, hendese, müzik gibi – ilgili ve adına ansiklopedi denilen eserler toplumumuzda 20. yüzyılın başında bollaşmaya başladı. Buna karşılık, modern ansiklopedi anlayışına uygun, her konuyu içeren yayınlar için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekti. *Hayat Ansiklopedisi* (1934 , on cilt) bu alanda ilk adım olmuştur.

Matbaa ürünlerinin kitleleri etkilemesindeki eksikliğin en çok hissedildiği alanlardan biri de kitaplıkların yetersizliğidir. Bu konuda **Beşir Fuat**'ın 27.1.1887 tarihli Tercümanı Hakikat'teki yazısındaki yargısı durumu çok iyi yansıtmaktadır:

> *"Yalnız peynir ekmekle beslenen, fen ve tekniklerde araştırma yapan bir Avrupalı öğrencinin dahi milyonlarca eser içeren kitaplıklara gitmek ve orada çalışmak imkanı vardır. Bizim ise yeterli sayıda kitabımız olmadığı gibi, mevcut olanlar da öyle pahalı ki, 400-500 eserlik bir kitaplık oluşturmak için servet gereklidir (…) Bir sürü çevirmenimiz var ama çevrilen eserlerin çoğunluğu edebi kitaplardır. Maalesef çevirmenlerimizin yüzde doksanı matematikleri ve pozitif bilimleri bilmiyor."*

1.Şubat.1887 tarihli yazısında ise dil bilgisi ile şiirde kafiye konularını bilim sayanları eleştirip, Avrupa'da sadece pozitif bilimler ve deneyime dayalı çalışmaları bilenlerin "entellektüel" sayıldığını kaydediyor. Fiziki bilimlere ağırlık vermesi ihtiyat gerektirse de – zira kitaplıklarda çoğunluğu onlar oluşturmaz – Beşir Fuat'ın genelde haklı olduğu inkâr edilemez. Kanıt olarak

Yine Alman **Brockhaus** Ansiklopedisi'nin 1882 baskısında, dünyanın belli başlı kitaplıklarında bulunan kitap sayısı hakkında verdiği rakamları aktaracağız:

Şehir/Kitaplık	**Basma kitap**	**El yazması**
Paris (Ulusal)	1 milyondan fazla	86.000
British Museum	"	
Petersburg	1.000,000	210.000
Münih	800.000	24.000
Berlin	700.000	15.000
Dresden	500.000	
Viyana	400.000	20.000
Oxford	350.000	25.000
Washington	274.000	
Boston	273.000	
Cambridge	200.000	
Napoli		
Venedik	104.000	10.000
Vatikan	100.000	25.000

Görüldüğü gibi el yazmaları artık tamamen arka plana düşmüş, büyük çoğunluğu basma kitaplar almıştır. Bunun karşısında Osmanlı ülkesindeki kitaplıkların koleksiyonlarına bir göz atılınca, **İsmail Erünsal**'ın *"Osmanlılarda Kütüphane ve kütüphaneci Geleneği"* konulu makalesinde (Osmanlı c.11) belirttiği gibi o zaman en önemli kitaplıklarda 1000-2000 arasında kitap bulunuyordu. Bunlar genellikle el yazmalarıydı. Daha çok kişisel bağışlarla oluşmuş vakıflar şeklindeydi, henüz

devlet yönetiminde kitaplık anlayışı belirmemişti. Örneğin 1798'de Mühendishane'nin kitaplık listesinde sadece 52 eser bulunduğu bunun 49'unun efrenci yani Avrupa kitapları olduğu, sadece üç Türkçe/Arapça kitabın mevcut olduğu kayıtlıdır. Çoğunlukla üst kademe yönetimindeki kişilerin kendi evlerinde topladıkları eserler bahis konusu. Konya Salnamesi'ne göre kentteki beş kitaplıkta toplam 3043 eser bulunuyordu. Burdur'da 1260, Kayseri'de 943 (18'i basma) tane var. Araştırmacılar yazmaların çok pahalı olması sebebiyle (örneğin bir Kur'an yirmi koyun fiyatında) kitapların kolay satın alınır olmadığını, ancak paşalar ve vezirlerin rağbet gösterdiklerini belirtiyorlar.

19. yüzyılda iki düzüneye yakın dilde gazete ve kitabın yayınlandığı yer olarak bütün Orta Doğu'nun kültür merkezi niteliğini taşıyan İstanbul'un durumu hakkında **Kamusul Âlam**'ın İstanbul maddesinde verdiği bilgiler de, 1890'larda küçük birikimli koleksiyonların dışına çıkılamamış olduğunu kanıtlamaktadır. Toplam 45 kitaplıkta 70 bin civarında eser bulunduğunu kaydediyor ki, her birinde ortalama 1650 kadar kitap var demektir. Ayrıca Sarayı Hümayun (Yıldız) kitaplığında 5-10 bin sayısında kitap bulunduğunu kaydediyor. Tam bir rakam verememesi, kendisinin de oraya girememiş olduğunun kanıtıdır. Esasen halka kapalı olduğuna göre bu en büyük birikim bulunan yeri hizmet veren bir kitaplık saymak mümkün değildir. Bilindiği gibi bu koleksiyon ancak Darülfünun'a devredildikten sonra bilim çevrelerince yararlanılabilir hale gelmiştir.

Genellikle çok evde Kur'an bulunduğu ancak bunun kutsal niteliği sebebiyle her an ele alınır olmadığı, özel bir köşede saklandığı da kaydediliyor. Fahri Sakal araştırmasında (Osmanlı, c.11) Osmanlı toplumunda gerçek kitaplı aile oranının yüzde 2 olarak kabul edilebileceğini, Kur'an da eklenirse bunun yüzde 2,2'ye çıkabileceğini kaydediyor. Bu değerlendirme, Osmanlı toplumunda 19. yüzyılda okur-yazar oranının yüzde 5 ile 10 arasında bulunduğu yolundaki tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

x x

x

Bütün bu bilgiler, toplumumuzda zaten tam gelişmemiş olan kitap yayını ve okuryazarlığın 19. yüzyılda birdenbire bir çağdaşlaşma

zorlaması ile karşılaştığını kanıtlıyor. Daha 1820'lerden itibaren **Hasta Adam** diye nitelenen ve çevresi mirasını paylaşma planları yapanlarla dolan Osmanlı Devleti'nin yöneticileri, tek çarenin, Batı'nın geliştirdiği düzene erişmek olduğunu fark etmişlerdi. Açıkça Avrupa örnek alınmış oldu. Bunun için onların yapılarını öğrenmek dolayısıyla kültürleriyle bağlantı kurmak gerekliydi. Bunun çok hızlı işlemesi için yayınlarını izlemek gerekliydi. Sultan Mahmut'un daha önce askeri eğitimde başlatılan yabancı dil kullanımını 1827'de resmen tıp eğitimine de yayması ve bunu ilan ederken "acele sonuç almanın başka türlü sağlanamayacağını" ilan etmesi bizim çağdaşlaşmamıza **"acilcilik"** niteliği kazandıran adım olmuştur. Tabii bu Devlet kadrolarına yönelik sınırlı bir başlangıçtı. Diğer İslam toplumlarının bu yöntemi önce dışladıkları çok sonraları benimsedikleri biliniyor.

Arkasından, kitap üretiminde gayet sınırlı kalan Devlet Matbaalarına gazete üretimi görevinin verilmesiyle bu adım daha geniş bir kesime yöneltildi. Devlet basını Batı dünyasından aktardığı bilgilerle halkı yönlendirme işlevini üstlendi. Sonra özel basın bu görevi devraldı. Yapısı gereği, kitabın aksine "kısa süre"ye dayanan bilgi aktaran gazete erişilmek istenen kültürü imkanları oranında aktarıyordu. Genelde uzun süreli araştırma ve hazırlanma ürünü olan kitabın işlevini bütünüyle üstlenmesi mümkün değildi. Ancak tıpkı dil konusunda olduğu gibi yeni hedefi hemen yerine oturtması olanaksızdı. Üstelik karşısındaki okuryazar yüzdesi de son derece düşüktü. Bu ortamda elinden geleni yapmakla yetinmek zorundaydı. Bu sebeple oluşturulamayan **"Kitap Kültürü"** yerine daha yüzeysel bir **"Gazete Kültürü"** ile yola devam edilmek zorunda kalındı.

3.Kasım.1839'da Tanzimat girişimini resmen halka da ilan etmek için Gülhane 'de **Mustafa Reşit Paşa** tarafından açıklanan **Hattı Hümayun**'da, benimsenen yöntemin zorunlu olarak "acilci" olacağı özetle şöyle ifade edilmiştir:

> *"Herkesin bildiği gibi Devleti âliyemizin kurulduğundan beri Kur'an kurallarına ve dini yasalara saygıyla riayet olunduğundan saltanatımızın gücü ve bütün uyruklarımızın refahı en yukarıya varmışken, yüzelli sene vardır ki (İkinci Viyana kuşatması bozgunundan itibaren demek istiyor) çeşitli sebeplerden ve kutsal kurallardan uzaklaşmak sebebiyle gücümüzü kay-*

bettik (…) bazı yeni nizamlar ve kurumlar benimsemekle beş on senede tekrar eski gücümüze kavuşacağız…"

Devlet'in halkı bilgilendirirken, geleneksel bağlardan vazgeçilmeyeceğini belirtmesi doğaldı . Ancak dikkati asıl çeken çözümün 5 – 10 yılda sağlanacağının belirtilmesiydi. Paris'te Londra'da, hem de Hariciye Nazırı sıfatıyla elçilikler yapmış bir devlet adamının, çok iyi tanıdığı bu düzeye bu kadar kısa zamanda erişilemeyeceğini bilmemesi mümkün değildi. Üstelik Avrupa'nın giderek artın bir hızla ileriye gitmekte olduğunu fark etmemiş olması da imkansızdı. Ancak, toplumsal psikolojinin *"bekleyin, 5–10 nesilde gerçekleşir"* tezini kabul edemeyeceğini şüphesiz bu tecrübeli devlet adamı da biliyordu. Dolayısıyla "acilci" mesajı rahatlıkla vermiştir. Nitekim ondan sonra gelen bütün çağdaşlaşma yanlısı düşünür ve yöneticilerimiz de aynı yöntemi devam ettirmişlerdir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında İtalya'yı geçeceğimizi, Almanya'ya yetişeceğimizi ileri süren devlet adamlarımız çıkmadı mı!..

Bu acilci yöntemin, Gazete Kültürü ile sürdürülmekten başka şansı da yoktu. Kitap kültürüne yöneliş ancak Cumhuriyet'ten sonra yavaş yavaş başlamıştır. Yine de tam yerine oturduğunu söylemek mümkün değildir. 1986 yılına ait istatistikler dünyadaki durumumuzu yansıtıyor.

Kişi başına kâğıt tüketimi (kilo olarak): Almanya 191, İtalya 102, İspanya 92, Türkiye 10

Yılda basılan kitap sayısı: ABD 72.000, İspanya 27.000, Türkiye 6.200

Süreli yayın sayısı : ABD 59.000, İspanya 5.000, Türkiye 2.635

Kitaplık sayısı: ABD 10.000, İspanya 1.550, Türkiye 632

Bin kişiye ödünç verilen kitap: ABD 4.300, İspanya 170, Türkiye 7

Kaç kişiye bir kitap düşüyor: İngiltere 983, İspanya 1987, Türkiye 10.600

Bin kişiye düşen gazete: İngiltere 420, Almanya 330, İspanya 87, Türkiye 54

Özellikle bu son konuda evvelce verdiğimiz Japon örneğini anımsatmak istiyoruz. Japonlar bin kişiye 560 gazete ile dünya rekorunu hâlâ ellerinde bulunduruyorlar. Dünyanın en yüksek tirajlı gazeteleri de Japonya'da. Daha 1910 yılında okuryazarlığı yüzde 100'e eriştirmiş olmanın sonucu bu.

Türk toplumunun 21. yüzyıla da kitap kültürünü ön plana çıkararak giremediği biliniyor. Gazete Kültürü hâlâ toplumumuzun yönlendiricisi olmaya devam ediyor. Üstelik Batı dünyasının yenileşmekte eskisinden hızlı bir gidişine ayak uydurmakta sıkıntı çekiyoruz. Bilgisayarla varılan düzey bizim çağdaşlaşmamızı daha da karmaşık bir duruma getirmiş bulunuyor.

KAYNAKÇA

Alpan, Necip P., Arnavut Alfabesi nasıl doğdu?, Ankara 1979,

Anhegger, Robert, "Evangelinos Misailidis ve Türkçe konuşan dindaşları", Tarih ve Toplum 50-51, s.9-12 ve 47-50

Ayalon, Ami, Language end Change in the Arab Middle East, Oxford Univ. Press, New York,1987

Balta, Evangelia, Karamanlidika Additions, Atina 1987 ve Nouvelles Additions, 1990

" " , "Karamanlıca Kitapların Önsözleri", Tarih ve Toplum, 74, Şubat 1990, s.82-84

" " , "Karamanlıca Basılı Eserler", Tarih ve Toplum, 62, Şubat 1989, s.57-59

Dizdari, Tahir N., Fjalor i orientalizmave në gjuhën Shqipe, Tirana 2005

Duhman, M.A., Mecmua el elfazel tarihiye fi el asr el Memlukiye, Dar el Fikr, Şam, 1990

Kakuk, Suzanne, Recherches sur l'histoire de la langue Osmanlie des XVe et XVIIe siecles, Akadémiai Kiadó, Budapeşte 1973

Kendi, Stavro, The National Albanian Awakening 1878-1912, Princeton University Pres, 1967

Koloğlu, Orhan, "Arap Harfleri kullanmayan Millet'lerdeki dil sorunlarının Osmanlı'nın son yüzyılındaki iç gerginliklere katkısı", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e , Tarih Vakfı yay., İstanbul 1998, s72-90

" " , "Modern tıp bilgi ve terimlerinin Osmanlı'da halka yansıması", Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim kongresi bildirileri, İrcica, İstanbul 2001, s.471-479

" " , "19. Yüzyılda Batı bilimi ve teknolojisi karşısında Türkçe", Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu, Ircica, İstanbul 2006, s.213-224

" " , "ev eşyasının batılılaşmasının kanıtı olarak gazete ilanları", Tarih boyunca Türklerde ev ve aile semineri, İst.Üniv. Tarih Araştırma merkezi, İstanbul 2000, s.237-249

" " , "The problem of the Turkish and Arabic languages and the role of Waqai Mısriyya", TAİV, Studies on Turkish-Arab Relations, Annual 1989 s,61-67

" " , "İlk gazetelerimiz aracılığıyla (1828-1867) dilimize giren batı kavram ve sözcükleri", XI. Türk Tarih Kongresine bildiri, TTK, Ankara 1994, s.1645-1664

" " , "Osmanlı'daki Türk olmayan cemaatlerde Türkçenin yeri", Türkler, Yeni Türkiye yayınları, c.11, s.509-514

Levonian,G.Dj., Presse periodique Armenienne Catalogue complet, 1974-1934, Foundation Melkonian, Erivan 1934

Rebhan, Helga, Geschichte und Funktion einiger politischer Termini im Arabischen des 19. Jahrhunderts (1798-

1882), Otto Harassowitz, Wiesbaden,1986

Said Paşa, Gazeteci Lisanı, İstanbul 1327/1909

Salaville – Dalleggio, Karamanlidika, Atina 1958-1974, 3 cilt

Škaljic, Abdullah, Turcizmi u Srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo, 1966

Stepanyan, Hasmik, Ermeni Harfli Türkçe periyodik basın bibliyografyası, Ermenisten İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, Erivan 1987

Stojanov, Manjo, "La litterature Bulgare-Grecque-Turque Karamanliénne", Etudes Balkaniques no.2, 1979, s.76-82

Unat, Ekrem Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve Etkileri", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler. C.II, s.1291-1298

Yıldız, Süleyman, "Türkisches Wortgut im Deutschen", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Fak, tez, 1973

TİRAJ-DAĞITIM-GAZETECİNİN KAZANCI

GÜNLÜK GAZETEYE GEÇME SÜRECİ

Gazetelerin toplumun çağdaşlaşma girişimi sırasında Kitaptan daha etkili olduğu örnekleriyle kanıtlandı. Ancak bunun, Gazete Kültürü'nün hangi oranda topluma yansıdığının saptanmasıyla tamamlanması şarttır. Dolayısıyla, okuyucuya ne oranda ulaştığını, baskı sayısı (Tiraj), dağıtım olanakları ve satışları bilmek gereklidir. Bu incelemenin sonuçlarını daha anlaşılır hali getirmek için Batı Dünyası basınında 19. yüzyılın ikinci yarısında çoğunluğu hergün çıkan ve en önemlileri arasında günlük tirajı milyona varan gazeteler bulunduğunu anımsatmalıyız.

Öncelikle, bu alanlarda genel bir gelişme görülen II.Abdülhamit saltanatına kadarki sürede gazetelerimizin haftada kaç defa çıktığını belirtmeliyiz:

Vakayi-i Mısriye: Belirli bir günü yoktur. İkinci sayısı 14, üçüncü 20, dördüncü 15, beşinci 11, altınca 8 gün arayla çıkmıştır. Yerine oturunca haftada 2 kereyi gelenekleştirmiş ama iki gün arkası arkasına çıktığına da rastlanır. 1828 sonundan 1833'deki 552. sayısına kadar ortalama ayda 10 sayıya rastlanıyor. O zamandan Şubat 1844'e kadarki sürede ise sadece 74 sayı var, yani ayda en fazla 2 nüsha.

600 adet basılıyor ve sadece vilayetin görevlilerine dağıtılıyordu. Yine de büyük bir ilgi görmediği hakkında kendi sütunlarında kayıt vardır.

Takvimi Vakayi : 1831'de haftada bir çıkmak koşuluyla işe başladı. 1832 Haziranına kadarki sekiz aylık yaşamında 31 sayı çıkmış olması bir ölçüde ilkeye uyulduğunu düşündürür. Ancak 1861 öncesine kadarki sürede yılda sadece bir kere 46 sayı çıktı. Diğer yıllarda ise dört kere 15, bir kere 16, dört kere 17 ve 18, üç kere 19 sayı çıktığı görülüyor. Bunun okuyucu için belirli bir günü bekleme alışkanlığı doğurmadığını kabul gerekiyor. 1879'da kapatıldı. 1891-92'de haftada üç defa kuralıyla yayınlandı ama kapatıldı. Ancak 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra gündelik olarak yayınlandı.

İlk sayısı 5000 nüsha basılmıştı. Bütün nazırlara, yüksek memurlara, devlet görevlilerine, taşranın ileri gelenlerine ve yabancı elçiliklere ulaştırılıyordu. Ayrıca özel kişilerin abone olması da kabul edilmişti. Bunun dışında Arapça, Rumca, Ermenice, Farsça nüshaları da sınırlı oranlarda çıkarılıyordu. 1891'de yeniden yayınlandığında taşraya 3-4 bin nüsha gönderildiğinin bildirilmesi yine 5 bin düzeyinde bir tirajı olduğunu düşündürüyor.

Vilayet gazetelerinden **Trablusgarb** 1867'de haftada bir Perşembe günleri çıkmak ilkesiyle yayına başlamış basımevinin ilkelliği karşısında bir süre bunu gerçekleştirememiş, yeni makineler geldikten sonra daha muntazam çıkmaya çalışmıştır.

Halep'teki vilayet gazetesi **Gadir Fırat** da 1867'de şu notla yayına başlamıştır: "*Bu varakanın basılmasına mahsus gün olmayıp havadisi rüzgâra* (zamanın havadisi anlamında) *ve maarife dair görevlere tabidir. Gadir Fırat müşterilerine meccanen verilir, diğerlerine kırkar paraya satılır.*"

Özel gazetelerin ilk çıkışlarındaki ilkeleri de şöyledir:
Ceride-i Havadis (1840): 10 günde bir.
Tercümanı Ahval (1860): haftada bir Pazar günleri.
Tasviri Efkâr: (1862): haftada 2 kere.
Ruznamei Ceridei Havadis: (1861) Pazar ve Cuma hariç haftada 5 defa.
Muhbir: (1866) Haftada üç defa, Pazar, Salı, Perşembe günleri.
Vatan: (1867) Haftada 2 defa biri Pazar günü.
Ruznamei Ayinei Vatan: (1867) Haftada 4 kere.
Terakki: (1868) Cuma ve Pazar hariç hergün
Veled el Cevaib: (1868) Haftada 4 defa
Mümeyyiz: (1869) Haftada 5 defa.
Basiret: (1870) Cuma ve Pazar'dan başka her gün.
Terakki Eğlence: (1870) Cuma resimli Salı resimsiz.
Hakayikül Vakayi: (1870) Haftada 5 defa.
Kevkebi Şarki: (1870) Haftada bir Pazarları.
Diyojen: (1870) Önce haftalık, sonra haftada iki daha sonra üç.
Latife: (1871) Haftada iki, Pazartesi Perşembe.
İbret: (1871) Haftada bir.

Hayal: (1872) Haftada 2.
Bedir: (1872) Haftada 5 gün, Pazar ve Cuma hariç.
Çıngıraklı Tatar: (1873) Haftalık.
Hulasatül Efkâr: (1873) Haftada 5 defa.
Tiyatro: Haftada 2.
Şafak: (1874) Haftada 2, Salı ve Cumartesi.
Sadakat : (1875) Haftada bir.
Meddah: (1875) Haftada bir.

Genellikle yayınların ilk günlerinden aldığımız bu bilgiler, kapatılmaları kadar kendi olanaksızlıkları ya da teknik olanaksızlıklardan yayınlarına ara vermeleri sebebiyle düzenli olarak sürdürülememiştir. Örneğin **Ruznamei Ceridei Havadis** yayına başlamasından az zaman sonra okuyucularına şu uyarıda bulunuyordu:

"Gazetemizi geliştirmeğe çalışıyoruz ama kış esnasında yayına başladığımız cihetle günlerin izin vermemesi sebebiyle bu kadarca olabildik. İnşallahı Tealâ bayramdan sonra bunun iki misline çıkarılarak bir sayfası ilanlara tahsis edileceği ve uygun oldukça ticarete dair bazı yararlı havadisler dahi yayınlanacağı ve bedeline bir şey eklenmeyeceği..."

Bu açıklama Tercümanı Ahval'e rakip olarak çıkarılan gazetenin hiç de iyi hazırlanmadığını gösteriyordu. Aslında Ceridei Havadis'in tamamlayıcısı olarak tasarlanmıştı ve Cumalar hariç haftanın diğer altı gününde bir gün Ceride'nin ertesi gün Ruzname'nin çıkması düşünülmüştü.

Yayında bir belirlilik olmamasının bir belgesini de Tercümanı Ahval'in açıklamasını Ruzname 104. sayısında şöyle aktarıyor (1864):

"Tercümanı Ahval'de yer almış bir benddir. Ramazanı Şerif'in gelmesi ve matbaa mürettipleri ve sairesinin ehli İslam olmaları sebebiyle kendilerine şu mübarek günde gevşeklik gelmesi üzerine zaten gününü şaşırmış olan gazetemizin daha iki gün sonra yani kâh Pazartesi ve kâh Salı günlerinde çıkmakta iken bu kere Çarşamba veyahut Perşembe günlerinin birisinde ancak çıkabileceği anlaşıldığından, aslında gazetemizin her Pazar günü çıkarılması gerekli ve zorunlu olduğundan hem şaşmış olan günü doğrulatmak ve hem bundan böyle günü gününe çıkarmak için ertelenmeye katlanmak gerekmiştir."

Gadir Fırat'ta da buna benzer bir açıklama var (1867):

"Matbaamızın mürettiplerinin çoğu milleti Museviye'den bulunduğuna ve onların da bayramı olduğundan, Fırat bu hafta kaçınılmaz olarak çıkamayacaktır."

Levant Herald 1.2.1876 tarihli sayısında bir İradei Seniye ile Türkçe gazetelerin Cuma günleri çıkmasının yasaklandığını açıklamaktadır. Nitekim Basiret de Cuma günlerinin kutsallığı sebebiyle artık o gün yerine Pazarları yayınlanacağını açıklar. Bu da gösteriyor ki, gazeteler kendi yapıları üzerinde henüz tam egemenlik kuramamışlardı.

TİRAJ VE SAYFA SAYISI

Tirajlara gelince bunlar hakkında tam sağlıklı bilgilere şimdilik erişilemedi. **Levant Times** gazetesi 12.3.1873 tarihli sayısında, Paris ve Londra'da çıkan Amerikan gazetesi **American Register**'in İstanbul'dan aldığı bir mektuba dayanarak, Osmanlı başkentindeki basın hakkında bilgi veriyor. Toplam 33 gazetenin yayınlandığını belirtiyor ama sadece 31'inin hangi dillerde olduğunu kaydetmiş. Şöyle bir liste çıkıyor:

Türkçe: günlük 3 (Büyük bir olasılıkla yazılmamış iki gazete de Türkçeydi)
Fransızca-Türkçe Resmi Ticaret Gazetesi: 1, Haftalık.
Avrupa dilli: 7. Üçü Fransızca günlük, ikisi İngilizce-Fransızca günlük, biri Fransızca-İtalyanca haftalık, 1 tıbbi Fransızca aylık)
Rumca: 6. Dördü günlük.
Yunan harfleriyle Türkçe: 1.
Ermeni harfleriyle Türkçe: 3, günlük.
Ermenice: 1, günlük.
Ermenice: 4, haftada iki ve 3 haftalık.
Bulgarca: 1 haftalık.
Ladino (İspanya Musevicesi): 1.

Bu listede Arapça Al Cevaib'in unutulmuş olduğunu belirtmeliyiz.

Bu gazetelerin toplam tirajının en fazla 20 bin olduğu da belirtiliyor. 14 Haftalık ve aylık yayına 4000 kadar tiraj kabul edersek, 17'si günlük denilen gazetelerin 15-16 bin nüsha bastıkları ileri sürülebilir. Yani

ortalama yayın başına 800-1000 sayı düşüyor. Bu da üç Türkçe gündelik gazetenin günde toplam olarak 3-4 bin nüshayı piyasaya sürdükleri anlamına gelir. Ancak Türkçe gazetelerin 7 gün çıkmadıkları bilinmektedir. Örneğin iddialı gazete **İbret'**in haftada bir defa çıktığını göz ardı edemeyiz. Buna karşılık bizim kaynaklarda **Namık Kemal**'in ünlü bir yazısı sebebiyle 25 bin nüsha basıldığı, **Basiret**'in 30 bine ulaştığı hakkında iddialar vardır. Bunların gerçekliği konusunda bazı anılardan başka kesin belge yok. Nitekim O dönemin tanıklarından Abdurrahman Adil'in anılarında İbret'in günde 2000 adet basıldığı belirtilir. Belki aynı sayıyı bir kez daha bastıkları olmuştur. Aynı şekilde haftada üç kez çıkan **Muhbir**, Girit'e para yardımı sağlamak amacıyla 15 bin nüsha basacağını ilan etmişti. Böyle şeyler belki bir kerede olabilir ama sürekli olarak dikkate alınamaz.

II. Meşrutiyet döneminde de **Tanin**'in olaylara göre 7000- 4000- 28000- 10000- 18000 rakamları arasında dolaştığı 1912'de çok düştüğü hakkında da bilgiler aktarılmaktadır. Doğruluk dereceleri hakkında bir şey söyleyebilecek durumda değilsek de, bu kadar büyük iniş çıkarların bir istikrarı yansıtmadığını kabul gerekir.

Kanımızca bu rakamlar, günümüzde yapıldığı gibi gazete okuyanlar üzerinden hesap yapılmasının sonucudur. Kahvehanelerde, ya da akşamları yapılan toplu komşu görüşmelerinde gazetelerin elden ele dolaşmasıyla bu sayılara ulaşılabilirdi. Esasen, ayrıca dağıtımla ilgili bölgede belirttiğimiz gibi, İstanbul'da 30 bin gazeteyi dağıtacak örgütlenme yoktu. Konu üzerinde ilk araştırmayı yapan **Ahmet Emin Yalman**, *"1876'dan önceki Türkçe yayınlarda bunun üçte biri kadar bile yayılması mümkün değildi, yine de o zamanda birkaç binlik tirajın bile bugünkü* – 1910'ları kasdediyor – *yüksek tirajlardan daha büyük önemi vardı"* diye yazar.

Daha da önemlisi Türkçe dergilerin unutulduğu fark edilen listede, bizimkilere aynı sayıda bir ek yapsak dahi Türkçe dışı yayınların 27'yi bulduğu dikkatlerden kaçmıyor. Bunu Türk dışı kesimde okur yazarlığın çok daha gelişmiş olduğu gerçeğine bağlamak gerekiyor. Özellikle de onlarda – hele Fransızca ve İngilizce olanlarda - günlük deyince gerçekten her gün yayınlanma kuralının işlediğini kabul etmeliyiz. Örneğin **Levant He-**

rald Çarşambalar hariç her gün büyük boy 4 sayfa olarak yayınlanıyordu ama, o gün de haftalık İngilizce-Fransızca 8 sayfalık yayın yapıyordu.

1876'da basındaki siyasi tartışmaların doruğa çıktığı döneme ait **Ubicini** ve **Courteille'**in verdikleri rakam ise İstanbul'da 47 gazete bulunduğu şeklinde:

Türkçe: 13 (7'si günlük, 2'si haftada iki defa, 2'si haftalık, 2'si aylık)
Rumca: 9; Ermenice: 9; Fransızca: 7; Bulgarca : 3; İngilizce: 2; Yahudice: 2; Almanca: 1 ; Arapça: 1.

Burada da Türkçe yayınların genel sayıda üçte biri biraz aştığı fark ediliyor. 1874'den itibaren gazetelere vergi kesme anlamında pul yapıştırma mecburiyeti konulunca zaten zor yaşayan bazılarının yayınlarına son verdikleri biliniyor. Abdülhamit döneminde ise sayı azalmasına karşılık ayakta kalanlarda süreklilik fark edilir. 1891 **Salname**'sine göre İstanbul'daki durum şöyle:

Türkçe: 6 günlük (Tarik, Tercümanı Hakikat, Saadet, Servet, Sabah, Zühur) ve 2 haftalık (Mizan ve Mürüvvet) ile resmi haftalık ve aylık birkaç dergi var.

Ermenice: 9; Rumca: 8; Fransızca: 2; Fransızca-İngilizce: 2; Yahudice: 1; Alman: 1; Bulgarca: 1, Farsça: 1; Arapça: 1.

Buna karşılık 1900'lere girerken İstanbul'un günlükleri 3'e düşmüştü: **İkdam, Sabah, Tercümanı Hakikat.** Bu da gösteriyor ki, genelde Türkçe dışı yayınlar, ister yerli ister Avrupalı olsun, sayıca daima üçte ikiyi oluşturuyor.

İstanbul dışına bakarsak bir başka manzara beliriyor. Vilayet gazeteleri dışında Türkçe gazete zor çıkıyor. Örneğin Serveti Fünun örneğini takliden Bursa'da **Muktebes,** İzmir'de **Haftalık İzmir** adında yayınlar yapılmış ancak fazla yaşayamamışlardı. Ayrıca, İzmir, Beyrut ve Selanik gibi önemli ticaret merkezlerinde Türkçeden çok Fransızca ve Türkçe dışı yerli dilli yayın vardı. Eğer bütün ülkeyi hesaba katarsak Türkçe yayınların dörtte bire doğru düştüğü hesabına bile varılabilir.

O dönem tirajları üzerinde kesin rakamlar bulamayan A.E.Yalman, 1874'de başlatılan, vergi toplama amaçlı **"gazete pulu"** uygulamasını inceleyerek bir sonuca varmaya çalışmış. Bu uygulama ile devlete vergi vermeyen gazetelerin Osmanlı Devleti'nin Avrupalılara olan borçlarını ödemeye bir katkıda bulunmaları düşünülüyordu. 1881'de kurulan Avrupalıların idaresindeki **Düyunu Umumiye** kurumunun rakamlarına göre yıllık ortalamalar şöyle:

1875-77 arasında yılda 43.500.000
1878'de 55.700.000
1879-81 arasında 47.700.000
1882-84 arasında 50.900.000
1885-87 arasında 54.400.000
1888-90 arasında 59.000.000
1891-93 arasında 58.400.000
1894-96 arasında 62.400.000
1897-1900 arasında 65.000.000

Gazete başına vergi toplamak için her nüshaya yapıştırılması istenen damga pulları. Üstünde "Gazete ve ilana mahsus pul - iki para" yazmaktadır.

Bunlar yalnız Türkçe olmayan yayınların ve matbu el ilanlarının kullandığı pulların sayısıdır. Son rakamı ele alırsak günde 45 bin kadar pul kullanıldığı sonucuna varılabilir. 1906 yılında gazetelerden pul kaldırıldığında sadece ilanlarda kullanılan pul sayısının 55 milyon olduğu ortaya çıkmıştır. Bu demektedir ki Türkçe dışı gazeteler günde 7000 kadar pul kullanıyordu, yani toplam tirajları bu kadardı. Bu sayıya, Paris'in

Le Temps ve **Figaro** gibi ünlü gazetelerinin İstanbul'da her gün 4-5 bin sayısında satıldığı hakkındaki iddiayı da eklemeliyiz.

Gazete yüzdeleri arasında bir fikir daha vermek için 1910 yılında Trablusgarp'daki günlük tirajları örnek göstereceğiz:

El Terakki (Arapça) 700 – 1000; **Ebu Keşşa** (Arapça) 1200; **Eco di Tripoli** (İtalyanca) 1200; **La Stella d'Oriente** (İtalyanca) 1000; **Tamimi Hürriyet** (Türkçe) 250.

Gazetelerin tirajları kadar haber/bilgi aktardıkları alanın boyutları da önemlidir. Buna sayfa büyüklüğü kadar sayfa sayısı açısından bakmak gerekir. 1876 öncesinden bazı örnekler verelim:

Ceridei Havadis: 21x32 santimlik 4 sayfa = 2700 cm2
Tasviri Efkâr: 16.5x28 " " = 1848cm2
R.Ceridei Havadis: 16x23 " " = 1472cm2
Basiret: önce 17x27 " " = 1836cm2
Daha sonra 24x28 " " = 2688cm2

Bu ölçülerin daha sonra değiştiklerini biliyoruz. Örneğin:

1910'da Tasviri Efkâr: 27x40 santim 4 sayfa = 4320cm2
1920'de Peyamı Sabah: 41x57 " " = 9348cm2

Bu sınırlı yapının içeriğin de sınırlı kalmasına sebep olduğunu kabul gerekir. Nitekim Ceridei Havadis 328. sayısında (1847) kadrolarının çalışmalarıyla çok habere ulaştıklarını – açıkçası tercüme konular – ancak sayfalarda yer olmamasından yakınır. O dönemde dünyanın en önemli gazetelerinin başında gelen Londranın Times'ın ele alırsak, daha 1803'den itibaren her biri 2500 cm2'lik 12 sayfa ile – yani toplam 30.000 cm2'lik bir alanla - çıktığı anımsanmalıdır. Ayrıca bizdeki harflerin iriliği ve satır aralarının açıklığına karşılık daha küçük puntolarla ve sıkışık dizildiği için içeriğinin bizim gazetelerinkinden 15-20 defa fazla olduğunu da kabul gerekir. Buna bir de bizimkilerin bir kaç binle hesaplanan tirajlarına karşılık onların yüzbinlerle belirtilen tirajları eklenirse etkisi daha iyi anlaşılır.

DAĞITIM-KIRAATHANE
-MÜVEZZİ-PROMOSYON

Soruna bir de, Osmanlı devletini bu alanda en çok etkileyen iki Avrupalı devlette 1830'lardaki nüfus yoğunluğu ve yayınların sayısı açısından bakalım:

İngiltere: Nüfus,10.5 milyon; toplam yayın sayısı 274; başkent Londra'daki 42 yayının toplam yıllık tirajı 39 milyon.

Fransa: Nüfus 27.5 milyon; toplam yayın sayısı 219; başkent Paris'deki 59 yayının toplam yıllık tirajı 42 milyon.

Yüzyılın sonlarına doğru nüfusun artmasının yanı sıra tirajlarda da iki mislinden fazla artış olmuştur. Bu durumda 1830'da İngiltere'de günde 10 kişiden biri gazete okuyor sayılırken, Fransa'da da bu sayı 100 kişide bire ulaşır. Aynı yılda Osmanlı devletinde nüfus 60 milyon hesaplanıyordu, ve hiçbir gazete yoktu. 1870'lere varıldığında ise İngiltere ve Fransa'da gazete okumayan hayli azalmışken bizde gazetelerin yaygınlaşması 50-60 bin kişide birini hergün gazete okur haline geldiğini göstermektedir. Üstelik Osmanlı içindeki Türkçe dışı yayınların daha çok olduğu da dikkate alınmalıdır. Açıkçası çağdaş kültürü savunan gazetelerimiz ile zaten Batı'yı anlatan Avrupa dilli gazeteleri okuyan "münevver = aydın" denilen kesimin, yani yüzde beşin dışına gazete henüz yansımamıştı.

Peki bu durumda isteyen aradığında sokağa çıkıp gazete bulabiliyor muydu?

Zaten baskı sayısı az olan gazetelerin okuyucuya ulaşması için bir dağıtım şirketi düşünülmesi mümkün değildi. Esasen Avrupa dilliler ve Rumca, Ermenice gibi gazetelerin çoğu Beyoğlu bölgesinde çıkıyordu. İlk basın polemiklerinin Fransız Devrimi vesilesiyle 1795'de burada, Fransız elçiliğinin matbaasının üretimleri ile İngiliz ve Avusturya yayınları arasında başlaması basın açısından bakışları o zaman daha çok Pera diye anılan bölgeye yöneltmişti. 1835'de Cayol'un Taş Basması (Litograf) yöntemine dayanan matbaasının Galata Mevlevihanesi civarında kurulması özel yayınlara da bölgeyi açmış oldu.

Ceridei Havadis gazetesi daha ilk sayısında (1840) Litografi tekniğini açıklamakla yetinmemiş ve "bir taştan birkaç bin nüshayı pürüzsüz ve sakatsız, ihtimamlıca basmaya muktedir olduğunu" da ilan etmiştir. Zamanla bütün Avrupa dilliler ve yerli Türkçe dışı basın, bütün Avrupa elçiliklerinin toplandığı yer olduğundan özel bir dokunulmazlık statüsü var sayılan Pera/Galata'yı tercih etmişlerdir. Hatta 1868'de Şinasi, 1870'de Ebüzziya Tevfik de matbaalarını burada kurmuşlardır.

Beyoğlu'nun dağıtım konusundaki rahatlığı, Avrupa yapısına uygun ticarethane, dükkan, kahvehane ve meyhanelerin çokluğu idi. Gazetelerin buralara bırakılıp satışa sunulması, hatta bu kurumların müşteri gelsin diye topluca almaları işi kolaylaştırıyordu.

Türkçe ve Arap dilli yayınların ve matbaaların Bâbıâli caddesini tercih etmelerinin kökeninde geleneksel bir anlayış vardır. Daha İstanbul'un 1453'deki fethinden itibaren Pera/Galata bölgesi Avrupalıların ve Levantenlerin özel yaşam yeri sayılmış, çok arzu edilmeyen olaylar çıkmazsa Osmanlı yönetimi fazla karışmamıştı. Buna karşılık Haliç'in diğer yakası Dünya İslamının Merkezi sayılıyordu. Topkapı Sarayı'ndan Eyüp Sultan'a kadar bütün camileriyle de kutsal bir bölgeydi. Burada bulunan tek elçilik de İran'a aitti. Dolayısıyla İslam dilleri dışındaki yayınlar için çekici yer değildi. Müşteri bulmakta da zorlanırlardı.

Avrupa dilliler üzerinde sıkı bir sansür kuramayan Osmanlı yönetimi buna karşılık, Türkçe ve Arapça yayınların din otoritesi kadar siyasi açıdan da tam kontrolda tutulması amacıyla hemen elinin altında olmasını tercih ediyordu. Bu yapı içinde herhangi bir dağıtım düzeni bahis konusu değildi. **Basiretçi Ali Efendi'nin dükkânı** (1870), **Harabat Kitabevi** (1884), **Cihan Kitabevi** (1892) gibi bazı tesisler satışta aracı olabiliyorlardı. Ya da gazetelerde yayınlarımız şu adreste satılır diye tek bir dükkan isminin görüldüğü çoktur.

Tek bir gazeteye erişmek için değil, çeşitli yayınları bir arada okuyabilmek için kahvehane'yi Kıraathane'ye (Okuma yeri) çevirme düşüncesi de basının yaygınlaşmaya başlamasının ürünü oldu. Bizde fikir alış veriş yeri olan kahvehaneler 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşmış, ancak siyaset merkezi haline dönüştürülmelerine yöne-

tim izin vermediği gibi, daha çok Yeniçerilerin idaresine girmeleri de sadece en alt halk tabakasının buluşma yerine dönüşmüştü. Yeniçerilerin kendi eylemleri dışında buraları halkın isteklerini karşılayacak buluşma yerleri olamamıştı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826) ve basının yaygınlaşmasıyla yeni bir ihtiyaç doğdu . 1867 yılında Ramazan vesilesiyle Divanyolu'nda bir Kıraathane'nin Tasviri Efkâr'a (sayı 451) verdiği ilan kitap ve gazete okuma ve satışına getirdiği açıklık bakımından ilginçtir:

> *"Kıraathanemizde Ramazanı Şerif geceleri başka yerlerdeki gibi çalgı ve gölge oyunlarına dair şeyler bulunmayıp, daima teşriflerini beklediğimiz kişiler ve maarifseverlerin olabildiğince eğlenmeleri için, içecekleri meşrubatın parasını almamız dışında (…) nezdimizdeki kitaplardan birer adet meccanen takdim olunacaktır. Böylece çalgı ve sair şeyleri terk ederek okumaya rağbet edeceklerdir (…) Ramazan boyunca kıraathaneme abone olanlara üç ya da altı aylık gazete verilmenin yanı sıra, müstakillen birer kitap da verileceğinden bir ay zarfında içecekleri meşrubattan da üçte bir oranında tenzilat yapılacaktır."*

Kıraathane ancak İstanbul gibi bir büyük ve çağdaşlaşma merkezi şehirde belirdi. Alışkanlıklarını henüz terk edemeyen taşra için aşırı bir yenilikti. Ancak İstanbul'da bile tam yerine oturmuş bir kurum niteliği kazanamadı. 1867 yılında Halep'in Gadir Fırat gazetesi (no.20 ve sonrası) ile İstanbul gazeteleri arasında başlayan bir tartışma Kıraathane'nin rolü ve okuma ihtiyacçının karşılanışına açıklık getirmek bakımından önem taşıyor.

"Gazino neşeli yerdir satılır anda şarab
Zevk ve neş'e düzenidir tad alır şeyhü şab (ihtiyar ve genç)" dizeleriyle başlaya metni aynen aktarıyoruz:

> *"İstanbul gazetesi 181. sayısında Beyoğlu'ndaki gazinoları övüyor, neden buralara kıraathane denilmiyor diyor. İstanbul'da Okcular başındaki kıraathanenin kötülüğüne girişiyorve vilayetlerden oraya gönderilen gazeteleri müşterilerine okutup yırtık pırtık hale getirdikten sonra sahibine gönderdiğini yazıyor. Şimdiye kadar bize matbaamızın Dersaadet memuru olan Serafim efendi vasıtasıyla gazetemiz gönderilen kimselerden bir şikayet gelmediği gibi aracılığımızı yapandan da hiçbir uyarı gelmemiştir. Bununla berabar Serafim Efendi'nin matbaamızın işlerine bakması için teklif eylediğimiz ücreti kabul eylememesine ve güzel hizmetlerine teşek-*

kür olarak kıraathanesi için matbaamızdan sayısız gazeteler gönderilmekte olduğu halde müşterilerimize gönderilmekte olan gazetelerimizi şuna buna okutup fenalaştırdıktan sonra asıl sahibine vermeye ihtiyacı bulunamaz. Buna inanılamaz ise de, öyle bir şey varsa çaresine bakılmak için matbaamıza bir satırcık kâğıt ile lütfen uyarıda bulunulması müşterilerimizden niyaz olunur.

Gelelim Beyoğlu gazinolarına
Miğde (Meyhane) *neşeli yerdir satılır anda şarab*
Zevk ve neş'e düzenidir tad alır şeyhü şab
beytindaki 'Miğde' sözcüğünü Gazino'ya çevirdik.

Gerçekten Beyoğlu'nda bulunan gazinoların süsüne ve temizliğine ve idarelerinin intizamına hiçbir diyecek olmayıp ekserisinde masalar üzerinde konulmuş durur gazeteler vardır. Ancak mesleğin gereği olarak zevk ve şevk sebepleri daha çok ve fevkalade mükemmel olduğundan öyle bir yerde evrakı havadis ve sairenin okunması ve tetkikine engel olması doğal bir şeydir. Zira bazı gazinoda çalgılar çalınıp muhabbet aşkına şaraplar içilir. Ve keyifler kurulup aşk ve sevgiye dair bahisler açılır. Ve bazısında duran gazetelere oyun bedeli meydana çıkarılır ve bazısında da çalgı ve oyun olmayıp sarhoşluk veren şeyler ve şekerleme gibi tatlılar satılır. Şu da inkâr edilemez ki bu kütle içinde gazete okuyanlar da vardır. Lakin onların da gazinoya gidişi, sırf gazete okumak için olmayıp ya bir iki atıp keyif çatmak ve yorgunluk atmak veyahut ahbabı ile boş konuşup görüşmek ve bir işini söylemek için olduğu şüphesizdir. Ancak gazino namıyla açılan yerlerin eski zamandan kalma gedikli meyhaneler gibi olmayıp bütün niteliğinin bir edep dairesi içinde cereyan etmesi dolayısıyla kat kat meyhanelere üstünlüğü bulunduğu da inkâr edilemez.

Ama, Avrupadaki kıraathanelerde nefis ve enfes çeşitli içkiler satılır ve çalınır diyerek sosyal yapısını tarif ettiğimiz Beyoğlu gazinolarını onlara kıyasla kıraathane ad eylemek doğru olamaz. Çünkü Avrupadaki gazinolar da okumaya mahsus bir iki oda vardır ki orada ses çıkmaz ve söyleşi ve tetkikden başka laf olmaz. Beyoğlu'nda en mükemmel ve en muntazam bildiğimiz 'Lüksemburg' isimli gazinoya bile gazeteler bulunduğu için kıraathane denilemez. Avrupa'da kunduracı dükkanlarına kadar her dükkanda bir iki ve belki birkaç gazete mevcuddur. Bu sebeple onlara dahi kıraathane denilmelidir. Sahibi dükkanına gazino der iken bunlara ne için kıraathane denilmediğinin yazarın sahibine ziyadece endişe olması 'sahibi veriyor, tellalı razı olmuyor' örneğine pek uygundur. Velha-

sıl, esası gazino olmak üzere kurulan bir yere kıraathane adını koymak pek uygunsuzdur.

Her ne ise yazı sahibinin havadis evrakını okumayla başlayarak halkı gazinolara davet eylemesine iyi anlam verilemiyor. Eğer maksat iyilik ise bahis konus Serafim efendi ki, 'iyi ya da kötü ne suretle olursa olsun ilkönce İstanbul'da 'Kıraathane-i Osmani' ismiyle bir yerin icadına muvaffak olduğundan dolayı gayreti takdire şayandır'. O adamın icadına muvaffak olduğu kıraathanesinin fenalığından bahisle halkı gazinolara yani Miğde'lere (meyhane) çağırmaktan ise o fenalığın dışlanması için düzeltilmesini ihtar edin…Ve yahut mükemmel kıraathane açılmasının yollarını göstererek iyi niyet sahiplerini teşvik eylemek daha iyi değil midir. Hasılı, varın yokluğuna çalışmaktan ise elde bulunanı geriletmeyip ileriletmek onur ve insaniyetin şanının gereğindendir.

Buna İstanbul gazetesinden gelen yanıtı Gadir Fırat bölüm bölüm aktarıp, her bölüme kendi yanıtını ekleyerek okuyucularına sunmuştur:

"Yazık size gazeteciler hâlâ İstanbul'da ve göz önünde olan bir mahallin durumunu layıkıyla keşf etmeksizin yararlarından dem vurmaktasınız. Ya Çin'den, Japon'dan ve Şark ve Garb'dan bahs ettiğiniz havadis ve malumata artık nasıl güvenip de doğru nazarıyla bakılabilir. Bir de siz bu derece övgüye kulak asıp da yazık ki vilayet matbaalarında bu kahveciye itibar ederek müşterilerine mahsus gazeteleri öyle bir yere gönderiyorsunuz.

Yanıt:
"Yazının sahibi bu yerin önemsizliğinden bahsederken vilayet matbaalarında ilgililer için gönderilen gazetelerin kullanılış şeklini ve yırtık duruma geldikten ve birkaç gün geçtikten sonra verildiğini beyan etmişti. Burası asıl dikkati çeken husus olup gerçekten bu kahvede bu hal geçerli olup sahipli gazeteleri ötekine berikine okutmak kahvecinin kârı olmakla öyle bir yere gazete göndermenin uygun olmadığını biz de tasdike mecburuz."

İstanbul'dan
"Bu yer hakkında daha önce gazetemizde bir zatın gönderdiği varaka yayınlanmıştı. Fakat kendisinin maarif yolunda görülen gayret ve fedakârlığı ve bahis konusu yazının bazı kısımlarının garezden ibaret bulunduğu daha sonra gerçekleşmiştir. Özellikle bu hizmeti diğer hizmetlerine benzetilemediği cihetle vasıfları ile beyana uygun görünmüş olduğunu ilanda mesleğimiz cihetiyle serbestiz."

Yanıt:

"Burada bize ait olan bahis vilayet gazetelerinin bu kıraathanede bozuk hale getirildikten ve birkaç gün geçtikten sonra sahibine verildiği bahsidir. Bu hal gerçek ise bir çaresi görülmek üzere müşterilerimizden gerçek bilgi istemiştik. Şimdiye kadar matbaamıza öyle bir kâğıt gelmemiş ve aksine bahis konusu Sarafim efendi'nin bu yolda sarf ettiği gayretten dolayı bir teşekkürname gelmiştir. İşte asıl bahsi gereken burasıdır ki İstanbul gazetesinin sonraki görüşü bizim evvelki ifademizin sıhhatini ve Serafim'in iyi çabalarını belirginleştirmiştir."

Bu tartışmanın başlamasından hemen önce Levant Herald gazetesi 28.11.1866 tarihli sayısında bir Avrupa gazetesi muhabirinin İstanbul'dan gönderdiği bilgileri aktarıyordu:

"Son günlerde bir Viyana gazetesi 'Avrupa kültürü Türkler için Hıristiyan uyruklulardan daha fazla tehlike arzediyor ve eninde sonunda modern ilerleme ile İslam'ın hareketsizliği arasında bir çatışma çıkacaktır" diye yazıyordu. Bu sözleri geçen gün İstanbul'un Divanyolu'nda, Serafim'in Kıraathanesi'nin bir köşesinde sessizce otururken anımsadım. İtiraf etmeliyim ki, çevremde bulunan Türkçe gazete ve dergilerin sayısına bakınca bu Alman meslektaşımın saptamasını aşırı cüretli ve kesin buldum. Türkiye'nin başkenti ve bazı taşra şehirlerinde entelektüel kültürün gelişmekte olduğunu inkar mümkün değildir; gerçi gayet ağır bir hızla yürüyor ama yine de gelecek için umut vermeğe yeterlidir.

Serafim'deki gazete ve dergiler şunlardır: Takvimi Vakayi, Ceridei Havadis, Tasviri Efkâr, Ceridei Askeri, Sıhhatname, Mecmuai Fünun, Mecmuai Maarif, Mecmuai Fününu Askeri.

Vilayet gazeteleri ise : Tuna, Bosna, Trablusgarp, Suriye (Şam), Hadikat al Ahbar, Vakayii Mısriye, el Tunus.

Şunu da eklemeliyim ki, bahsettiğim okuma odası hergün saygıdeğer görünüşlü bir sürü insanın uğrak yeridir."

1860'larda çok gözde olan Serafim Kıraathanesi'nin elli yıl sonra 1910'larda bile hâlâ itibarlı bir okuma salonu niteliğini taşıdığının tanıkları vardır. **Yusuf Ziya Ortaç** *"Bizim Yokuş"* adlı anı kitabında *"Cumaları mektebimizin tatil günüydü. Çarşıkapı'da Serafim kütüphanesine gider,*

yirmi paraya hem bir demli çay içer, hem saatlerce istediğim kitapları, divanları, Serveti Fünun koleksiyonlarını karıştırırdım" diye yazıyor.

Bu bilgiler, gazeteye ulaşma yolunun henüz çözümlenmemiş olduğunun kanıtıdır. Batı dünyasında kişiler evinden çıkıp işine giderken köşe başında istediği gazeteyi buluyor ve ilgilendiği bölümü en kısa zamanda okuyordu. Serafim Efendi Osmanlı toplumunun koşullarına uygun bir yöntemi gündeme getirmiştir. Kitaplıkların tam oluşmadığı ve işlemediği bir dönemde Gazetelerin ağırlık taşıdığı bir okuma mahalli oluşturmak önemli bir düşünceydi. Ancak kişinin bütün işini bırakarak sadece okumak için her gün buraya gelmesi düşünülemezdi. Dolayısıyla bunun da pek işlemediğini zaman göstermiştir.

Bu noktada ister istemez, gazete dağıtımı sisteminin açıkça bayi ve dağıtım (müvezzi) sisteminin oluşma süreci üzerinde durmak gerekiyor.

Cem'in çizimiyle "küçük şimendifer" adını verdiği müvezzi

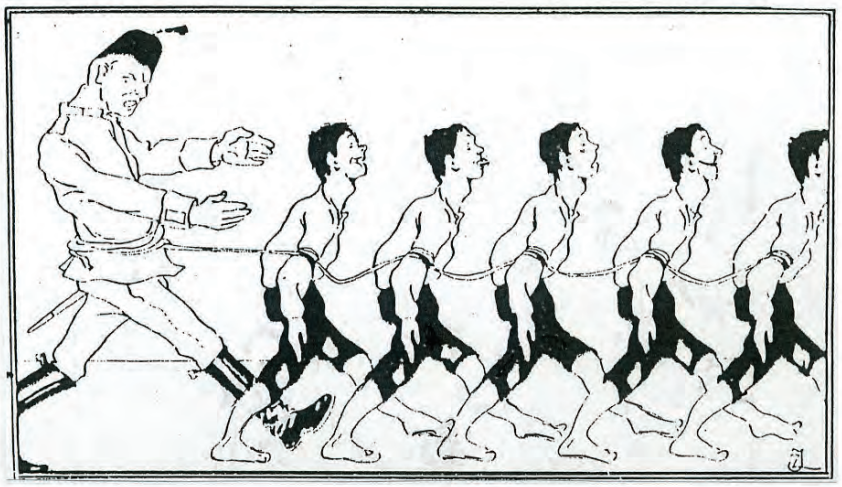

Biri - Canım her gün serseri götürüyorlar, bunlar neden şehrimizde çoğalıyor?
Öbürü - Gazete satışlarının eksilmesinden müvezzileri sınıfına naklediliyorlar (Kalem, 1909)

Gazete tirajlarının gayet sınırlı olduğu bir dönemde bunu bölgelere (örneğin İstanbul'da Beyoğlu, İstanbul ve Kadıköy) ya da vilayetlere göre alıp dağıtacak bir mekanizma düşünülemezdi. Nitekim gazeteler abonelere posta ile ulaşma yöntemini teklif ediyorlardı. İstanbul'da da "gazetemiz şu mahalledeki şu dükkanda bulunur" şeklinde açıklamalara rastlanır. Müvezzi ihtiyacı 1870'lerin başından siyasi çekişmeler arttığı ve satışların artma eğilimi gösterdiği bir dönemde belirmiştir. 1875'de Hayal gazetesinde yer alan bir karikatür bunu ilk çizgili kanıtıdır. Sayıları pek az da olsa bunlar haberleri bağırarak gazete satma yöntemine başvurmuş ancak yönetimce hemen engellenmişlerdir. Müvezziliği daha çok Türkçeyi de iyi bilen gayri Müslimlerin yaptığı anlaşılıyor. 1880'lerde kitapçılıkta kendine bir yer edinmiş olan **Kirkor Efendi** bu alanı nasıl kullanmış olduklarını Ahmet Rasim'e şöyle anlatmış:

"Kitapçılığa nerede başladın?" diye sordum "Gazete müvezziliğiyle" diye yanıtladı.
Durdum. Hiç hatırıma gelmemişti.
- Müvezzi mi idin?
- Hangimiz değildik. Arakel, Kasbar, Karabet, kardeşim Ohannes Ferit ne idiler? Hepsi müvezzi... Arakel Köprü başında, Kasbar ile Karabet de Beyazıt tarafında bulunurlarmış. Sonradan Kasbar Efendi benimle Ohannes'i mem-

leketten getirtti, müvezzi yaptı. Biz ta Yedikule dışarısındaki Kazlıçeşme'ye kadar giderdik. Bizim geldiğimizde Kasbar Efendi Ferah Apartımanı tarafında bir dükkanda kitapçılık ediyordu. Sonradan Karabet ile ortak oldu. Ebussut Caddesinin karşısındaki sokağın başında dükkanı açtılar."

Abdülhamit dönemi haberi bağırarak gazete satma yöntemine hiç izin vermedi. İkinci Meşrutiyet ile birlikte bu alanda da büyük bir patlama yaşandı. Bu konuda **Volkan** gazetesinin 19.12.1908 tarihli sayısında çıkan *"Müvezziler"* başlıklı bir yazı yeni yapılanmayı en ilginç şekilde açıklamaktadır:

"Gazeteciliğin ruhunun müvezziler olduğunu bilmiyordum. Bakalım zavallı Millet'in, İttifâk'ın, üç gazetenin daha daha nicelerin mahvına sebep bunlar değil mi? Bir gazeteci çalışır, para sarf eder, uykusuz kalır. Bu kadar maddî, manevî sıkıntıları göğüslemeye çalışır, nihayet gazetesi tevzi olunacak. Nerede? Bir başmüvezzi gazeteyi yalnız kendisi satmak ister. Acemi bir gazeteciye neler yapmaz, neler?

Evvel emirde bedava olmalı imiş. Bu birkaç gün böyle olduktan sonra, beş paraya vermeliymiş. Gazeteci cömertlik gösterdikçe, müvezzi sarfiyatta hergün bin bin, fazlalarla satmaya çalışır. Sen parayı beş paradan, altıya, altıdan altıbuçuğa, yediye çıkardıkça ters orantılı bir surette satış gerilemeye başlar. Gazeteci, zavallı yevmiye liralarını saçar, istifade mümkün değil.

Gazeteci çareler bulur. Meselâ bir baş müvezzi vasıtasıyla satış yapacağına, birkaç koldan tevzi olunmasını düşünür.

Hele gazeteci biraz kadere boyun eğici olup da müvezzileri de kendisi gibi sanarak müşavere etmek isterse vay haline!

Mümkün değilmiş, olmazmış. Mübadelede yanlışlık olurmuş! Yanlışlık olurmuş da sonra kendisi sırf ticâretten yevmiye iki üç kuruş zarar eylermiş. Ya gazeteci günde iki üç lira zarar ederse, nesine lâzım. Velhasıl şu tahkikat esnasında üç müvezziye rast geldim ki: Namus desem sezadır. Biri Bursalı Jön Kadri Efendi, birisi de yine Bursalı Kitapçı Haydar Efendi, biri de Haydar Efendi'nin müvezzii, İnegöllü Mustafa Efendi. Müvezzilerden yıldığım için bunlar hakkında ihtiyatlı davranacağım. Bunlar istikâmet gösterirse gazetemde kendileri için sütunlar yazacağım. Ümidvarım ki, bizi mahcub etmezler."

Müvezzi sisteminin özellikle İstanbul'un işgal altında olduğu 1919 ve sonraki yıllarda arttığını **Reşat Ekrem Koçu** ansiklopedisi' nde şöyle anlatıyor:

"İstanbul'da çıkan Türk gazeteleri işgal kuvvetleri kumandanlığının sansürü altına konmuş idi; sansürün yayınını yasakladığı haberleri ve makaleleri İstanbul halkına duyurmak ve okutmak isteyen gazeteler kapanmayı göze alıp bunları yayınlar iken, müvezzi olarak da cezai ehliyeti olmayan çocukları kullandılar. Büyük şehrin ayak takımı arasından seçilen, koşarlı, sırım gibi pırpırı oğlanlar, delikanlı ve olgun yaşdaki müvezzilere nisbetle hem korkusuzdu, hem de işgal zabıtası önünden çok daha kolaylıkla kaçıyorlardı. Yakalandıkları zaman da çocuk oldukları için yakayı birkaç tokatla kurtarıyorlardı.

Sadece rivayete dayanarak kaydediyoruz, çocuk müvezziler eli ile dağıtılan ilk gazete, Hadisat'ın Süleyman Nazif tarafından yazılmış'Karagün' başlıklı makaleyi içeren nüshasının işgal zabıtasınca toplanmasından sonra kaçak yayınlanan ikinci baskısıdır. İlk adımı vatan hizmeti yolunda böylece atılarak, İstanbul'da çocukların gazete satması, o günden zamanımıza (1960'lara) kadar devam edegelmiştir."

Yayının tutunması, satışının artması için günümüzde **"Promosyon"** adıyla anılan, okuyucuya bir şeyler dağıtma yöntemi de özel basının belirmesiyle gündeme gelmiştir. Bizim saptadığımız ilk girişim 1870 yılına aittir. **Hadika** (= Bahçe) gazetesinin 24.Nisan1870 tarihli 10. sayısında şöyle bir açıklama vardır:

"Gazetemizin vazifesi umumen vatan ve millete hizmet olduğundan bu konuda gereken sebepler ve vesileler herhalde sağlanmağa çalışılacağından, bundan evvel bir kere daha beyan olunmuştu ki, merak sahiplerine her çeşit meyve fidanının âlâ cinsinden aşılık kalem ve bazı cins tohum vereceğiz. Bu açıklamamız üzere o kalem ve tohumlardan şimdiye kadar bazı meraklı kişilere verilmiş ise de, vatan evlatlarına bir hizmet ümidiyle bu kere bir zatın yirmi beş otuz çeşit kadar ve türlü türlü sebze tohumlarıyla bir takım hububat ekmesi ve ağaç dikmesi doğrusu şayanı takdir olduğundan yine evvelki gibi öncelikle abonelerimizden merak sahiplerine dağıtılacağı gibi, diğer isteyenlere dahi verileceğinden idarehanemize başvurmaları rica olunur."

Böylece abone olanlara tohum ve fidan dağıtmak suretiyle gazetenin satışını artırma planlanmaktadır. O zamanlar gazete satış yerleri bütün İstanbul'da beş-altıyı geçmediğinden ve Hadika gibi dergi nitelikli yayınlar da müvezzilerce dağıtılmadığından tek umut posta aracılığıyla ulaşıma bağlanıyordu. Bu da abonelerin paralarını zamanında ödemeleri ile işliyebiliyordu.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra bu alanda büyük bir hareketlenme görülür. Kabul etmek gerekir ki işi körükleyen özel şirketlerin gazetelerde ödüllü yarışmalar düzenlemeleridir. Örnek olarak *"Nestle Sütü Etiketleri"* yoluyla düzenlenen bir yarışmayı kaydedebiliriz. Osmanlı piyasasına önemli ölçüde hakim olan bu kumpanya, gazetelere ilan vererek her oniki etikete bir kura numarası kazandıran bir tür piyango düzenlemiştir. Verilecek ödüller de gerçekten kıymetliydi:

Birinciye, Paris'ten getirilmiş altın ve elmaslı yüzük; ikinciye, bir adet Mısır tahvili; üçüncüye, maundan oymalı büfe; dördüncüye, Amerikan sistemi bir yazıhane; beşinciye, Singer dikiş makinesi; altıncıya; maundan bir kadın yazınhanesi; ayrıca elli kişiye gümüşten, altından ve çeşitli makinelerden oluşan hediyeler dağıtılacaktır.

Bu girişimin gazetelerle ticarethaneleri ortak işler düzenlemeye sevkettiği anlaşılıyor. 1913'te Beyrut'ta çıkan Fransızca **Le Réveil** gazetesinde Orosdiback mağazasının kendisinden alışveriş yapanlara sinema bileti hediye etme vaadi var. Herhalde bu ilandan esinlenmiş olmalı ki aynı gazete bu kez son sayfasında, yüzde elli tenzilat hakkı veren bir sinema bileti yayınlıyor. Ancak bilet belli bir gün için geçerli. Bu suretle gazetenin satışını artırmak tasarlanıyor.

İstanbul'un **Şehbal** dergisi de 14.Kasım.1913 tarihli 85. sayısında, gelecek dört sayısında birer kupon vereceğini, sonuncusunda bir de kur'a numarası bulunacağını, çekilişte birinciye 2000 kuruş olmak üzere, 15 okuyucuya toplam 5000 kuruş dağıtacağını ilan etti. Önemli koşul, kur'aya sadece abone bedelini ödemiş olanların katılabilmesiydi. Bu girişimle birlikte dergi fiyatının önemli ölçüde artırılmış olması promosyonun amacını kanıtlıyor. Dünya Savaşı ve Mütareke yılları bu alanda bir duraksama getirir, Cumhuriyet'e geçildikten, özellikle Latin

harflerinin kabulünden sonra konu daha yoğun şekilde gündeme gelecektir.

BAŞYAZAR NEYLE GEÇİNİR

Abdülhamit döneminin sonuna kadar gazetelerin genelde devlet desteği ile yaşadıkları biliniyor. Maliyet sorununun bu şekilde düzenlenmesine karşılık asıl sorun yazarın yaşamını ne şekilde düzenlediği ve bağımsızlığını sürdürebildiğidir. Bu konuda çeşitli kaynaklardan yararlanmakla birlikte özellikle **Alpay Kabacalı**'nın *"Türkiye'de yazarın kazancı"* kitabından yararlandık.

Yazar haklarından bahseden ilk hukuksal metin, 1850'de çıkarılan Encümeni Daniş Nizamnamesidir. Bu metin *'telif'* yapıtların incelenerek yazarlarına telif hakkı tanınabileceği yolunda bir cümleyi kapsamaktadır. Ancak burada söz konusu olan okullarda ders kitabı olarak okutulan kitaplardır. 1857'de çıkartılan Matbaalar Nizamnamesi ise, kitap sansürünü konu almakla birlikte, 8. maddesinde *'…her yazar hakkında yaşadığı sürece imtiyaz verildiği'* ni öngörerek, basımevlerinin bu tür kitapları yazarından izin almadan basamayacaklarını belirtir. Aynı yıl çıkan ilk Telif Nizamnamesi, yazar haklarını koruması yönünden önem taşır. 'Kitap basımı hakkındaki inhisar maddesini ilga eden nizamname' olarak da tanınan bu metin, herkese istediği kitabı bastırma hakkı ve yazara yaşamı süresince 'imtiyaz' tanımakta, yazarın basımcı ile anlaşması ve kitabın satışı gibi konuları düzenlemekte, anlaşmadaki sayıdan fazla kitap basan basımevi sahibinin cezalandırılmasını öngörmektedir. Ceza yasası da bu nizamnameyi güvence altına almaktadır.

Kitap yazarlarının hakları konusundaki bu dikkate karşılık gazetelerin yazar kadroları konusunda bir kayıt bulunmaması dikkati çekicidir. Şunu da anımsatmak gerekir ki, o çağda pek az bilimsel kitabın dışındakiler genelde gazetelerde tefrika edilir, kurşun dizgileri muhafaza edilir ve sonunda kitap halinde de yayınlanırdı. Dolayısıyla gazete yayınlarının mali sorununu iki ayrı grupta ele almamız gerekir. Baskı masrafları ve yazar masrafları.

Devlet tarafından gazete çıkaracak olana maddi yardım yapıldığında bu öncelikle baskı masraflarını karşılamayı hedefliyordu. İlk özel gazete olan Ceridei Havadis ve devamı Ruznamei Ceridei Havadis'in yazar kadrolarının tamamen devletin Tercüme Bürosu memurları oldukları bilini-

yor. Şu halde devletten aldıkları aylığın karşılığında yaşamlarını sürdürüyor, gazeteye katkılarından dolayı ayrıca kazanç sağlamıyorlardı. Buna karşılık gazeteyi basan matbaa kazanç sağlıyordu. Zaten gazeteler, matbaa masraflarını karşılayamayacak duruma düştüklerinde kapanıyordu. Daha sonraları da gazete yazarları devlet memuru olarak yaşamlarını güvencede sürdürmüşlerdir. Örneğin Vilayet gazetelerinin idaresi – yani yazarlığı – vilayet mektupçularının işiydi. Ayrıca bütün gazetelerde bol bol rastlanan "okuyucu mektupları" da işi kolaylaştırıyordu.

Kadro olarak Türkçe gazetelerde asıl önem taşıyan **musahhih'**ler (düzeltmenler) di. Vakayii Mısriye'de bile bu sorunun ön planda tutulduğuna dair kayıt vardır.

Avrupa'da yayınlanan sürgün basının doğrudan doğruya **Mustafa Fazıl Paşa**'nın cebinden ödediği para ile çıktığı biliniyor. O yayınlarda hizmet veren **Namık Kemal, Ali Suavi** gibilerin başlangıçta beraberlerinde götürdükleri paralarla yaşamış olmalarına karşılık daha sonra Paşa'dan yardım gördükleri bellidir. Esasen yayınladıkları gazetelerin daha çok parasız dağıtım amacı güttüğü de malumdur.

Basiretçi Ali Efendi'nin anılarındaki Basiret'inin yayınına izin veriliş öyküsü, gazete çıkarmanın koşullarını iyi yansıtır:

"1866 yılında eğitim bilimlerinden ve politikadan söz etmek üzere Basiret adıyla gündelik bir gazetenin yayınlanması konusunda yazdığım dilekçemi Hariciye Nazırı Fuat Paşa'ya sunulmak üzere adı geçen nezaret müsteşarı Sait Efendi'ye verdim. Sait Efendi Nazır Paşa'nın odasına girip biraz sonra çıktığında altına kırmızı mürekkeple havalesini gösterdiler: "Bu dilekçenin şimdilik saklanması" işareti yazılmıştı. "Acaba bunun nedeni nedir?" diye sorduğumda "Şimdi Girit'te karışıklıklar var. Sana müsaade edilmiş olsa bir takım Rumlar da gazete imtiyazı istiyorlar; onlara da vermek gerekir. Evraktan numarasını alınız da bu karışıklık son bulunca başvurunuz, o vakit müsaade olunacaktır, buyurdular" diye cevap verdiler. Artık Girit karışıklığının ortadan kalkmasını beklemeye koyuldum ve iki yıl bekledim. Sözünü ettiğim karışıklığın ortadan kalktığını gördüğümde hemen adı geçen müsteşar Sait Efendi'nin yanına gittim. Nazır Paşa'ya da anlattıklarından bizi istetmiş; huzuruna çıktım. Basın yayın Müdürü Macit Beyi çağırttılar. "Şimdi ruhsat kâğıdını yazıp getiriniz" emrini verdiler. Yarım saat sonra ruhsat kâğıdı yazıldı. Nazır Paşaya

sunuldu. Bunun üzerine Nazır Paşa "İşte ruhsat kâğıdınız, hemen bir iki güne kadar çıkmasını isterim" buyurduklarında bir an duraksadım. Nazır Paşa bu halimden sezinleyip muhasebeci Efendiyi çağırıp kulağına bir şey söyledi. "Hayde Muhasebeci Efendi ile gidiniz ve aralıkta beni ziyaret edeniz" buyurdular. Muhasebeci Efendi ile gittik "Nazır Paşa hazretleri size yardım olmak üzere üç yüz lira verilmesini emrettiler" deyip sözü geçen parayı elime teslim etti. O vakitler matbaa bulmak çok zor olduğundan Vezir Han'ında Tatyos'un kırık dökük bir makinesine baş vurdum. Pazarlığı kesip sayısı yirmi paraya olmak üzere küçük boyda Basiret'i yayınlamaya başladım. Üç yıl kadar yayınını sürdürmeyi başardım."

Basiretçi Ali'nin yabancı bir devletten para alan ilk gazeteci ünvanını taşıdığını da ekleyelim. 1870-71 Fransa-Prusya savaşı sırasında gazetenin yazı kurulu sonradan Erzurum mektupçusu olan Suphi Paşazade Ayetullah, sonradan Yemen mektupçusu olan İsmail, Polonya asıllı Mustafa Celalettin Paşa ve yazar Halet Bey'den oluşuyordu. İki taraftan gelen haberlerin birbirini tekzip eder niteliği karşısında hangisine inanmak gerektiğini tartışırlar. Fransız haberlerinin aşırı zafer iddiasına karşılık Almanlarınkinde kendi kayıplarını da belirten bilgilerin bulunmasını dikkate alarak onlarınkilere ağırlık verirler. Bu tercih, zaferi Prusya kazanınca Basiretçi'nin Almanlar tarafından Berlin'e davet edilmesine yol açar. İstanbul'daki elçilik yol giderlerine karşılık 10 bin frank , sadrazam Âli Paşa ise bu çağırıya lâyık görüldüğü için "millet adına teşekkürler ederek" 500 lira verirler. Gezisinin sonunda Prens Bismarck bir zarf içinde 1000 lira verir, oradan satın aldığı 1300 lira tutarındaki baskı makinelerinin bedeli de alınmaz.

II. Meşrutiyet'e kadar en ünlü gazetemiz olacak **Ahmet Midhat**'ın İstanbul basın piyasasına giriş öyküsü de Basiret'le ilişkilidir. I. Meşrutiyet'in lideri Midhat Paşa'nın Rusçuk ve Bağdat valiliklerinde yanında bulunan vilayet gazetelerinin **(Tuna ve Zevra)** çıkarılmasında çalışarak deneyim kazanan Ahmet Midhat 26 yaşında İstanbul'a döner ve dönemin en sağlam gazetesi olan – zira İbret gibi hükümeti eleştiren yazılar yayınlamıyordu – Basiret'e başvurur. Kendisini tanıtır yazarlık yeteneği gibi bildiği Fransızca ile çeviriler de yapabileceğini söyler. Derhal bin kuruş aylıkla göreve alınır. Ancak yazarlığın güvenilir bir kazanç kaynağı olmadığının bilinciyle, hemen kendi matbaasını kurmaya yönelir ondan sonra da toplumumuzun en verimli yazarlarından biri haline gelir.

Basına yönelik para oyunlarına bir örnek olarak Mısır Hidiv'i İsmail'in, Bâbıâli'ye muhalif **İbret** gazetesinin yazarlarını yanına çekmek için yaptığı girişim ileri sürülür. Bu maksatla **Namık Kemal'**e 2000, **Kayazade Reşat'**a 1000, **Menapirzade Nuri'**ye 1000, **EbüzziyaTevfik**'e 1000 altın tasarlanmış. Ancak onları satın alamayınca, ayırdığı 5000 altının 2000'ini Sultan Aziz'in Kuşçubaşı'sına gönderip İbret'i padişaha kapattırmıştır. Namık Kemal üçüncü sürgün yeri olan Midilli'den, müstakbel damadı Rifat'a 1880'de şöyle yazacaktır:

"Eğer benim de kalemden başka bir sermayem olsaydı, onu da ticarete sarfederdim. Kalemimi ticarete sarf etmedim değil. Fakat bırakmadılar. Bizde fikir alış verişi yasak olmuş. Bir gazeteden, birkaç kitaptan ortalama ayda yirmi bin kuruş kazanabilmekliğim hem olası, hem de delil ile sabit iken Magosa'da filanda dolaştırdılar. Fakat pamuk, kalem gibi kimsenin vücuduna batmaz."

Namık Kemal gibi yazıları en çok okunan bir yazarın sadece bu işten kazandığı ile yaşar olması mümkündü. **Mithat Cemal Kuntay,** İbret gazetesinden Namık Kemal'in 2000 altın, arkadaşlarının da buna yakın bir para aldıklarını Ebüzziya Tevfik'i de tanık göstererek doğrular. 'Yeni Osmanlılar Tarihi'nde Ebüzziya gazetelerinin gördüğü ilgiyi şöyle anlatmaktadır:

"Sabahları şirket vapurlarının Köprü'ye naklettiği Boğaziçi halkının ilk işi İbret gazetesini almak olmuştu. Bu rağbet her gün artıyordu. Biz dört arkadaş, gazete ve matbaanın tahmin edilen giderlerini düşdükten sonra günde beşer, altışar lirayı aramızda taksim ediyorduk."

1921 yılında yayınlanan *Matbuatı Osmaniye Hatıraları*'nda **Abdurrahman Adil** de benzeri bilgiler veriyor:

"Malumdur ki bizde matbuat pek fakirdir. Muharrir olarak geçinmek pek güç bir iştir. Sadece İbret gazetesinin muharrirleri böyle değildi. Namık Kemal Bey'in kalemi fevkalade etkileyici bir güce malik olduğundan İbret gazetesi pek çok satılıyordu. Günde 2000 nüsha basılır ve birer kuruştan satılır , halk tarafından teki kalmayacak şekilde kapışılırdı. Her yazar günde 4-5 altın akçe kâr alırdı. Namık Kemal Bey ve arkadaşları İbret çıktığı sürece pek müreffeh yaşarlardı."

Bu bilgileri İbret gazetesinin Namık Kemal ve arkadaşlarının yönetimindeki dönemini hesaplayarak değerlendirmek gerekiyor.

13.Haziran.1872'de başlayan bu süreç içinde 19. sayısında 19 bin tiraja ulaştığı ileri sürülen gazete aynı gün dört ay için kapatılmış yazar takımı da İstanbul dışına gönderilmişlerdi. Tekrar yayınlandı ama uzaktan yazılan yazılar etkili olmadı. Namık Kemal Gelibolu'dan döndükten sonra 97. sayıda tekrar yönetimin başına geçti 6.Şubat.1873'de tekrar kısa süre kapatıldı. 132. sayısında Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* piyesi üzerine olaylar çıkınca 5.Nisan.1873'te kesin olarak kapatıldı. Dolayısıyla bu kadar kısa süren bir refah içinde yaşamın adeta yıllarca sürmüş gibi sunulması, sadece kazanç konusunda gerçekleri değil nasıl bir özlem duyulduğunu kanıtlar.

1870'li yılların ikinci yarısına yani Abdülhamit dönemine varıldığında artık basının merkezi sayılan Bâbıâli'de tecrübeli bir yazar kadrosunun temeli oluşmuştu. Yine de temelde geçimlerini memuriyetten sağlıyorlardı. Darüşşafaka'da eğitimini yeni tamamlamış Posta idaresinde memur olarak çalışan sonraların en ünlü gazetecilerinden olacak Ahmet Rasim, 1880'lerin ortasında yirmili yaşlarının başlarında büyük bir arzu ile gazeteci olmak ister. Haftalık 2 mecidiye ile çalışmaya başlar, Tercümanı Hakikat'te aylık 600, İkdam'da bin kuruş daha sonra 1200 ve 1300 kuruşa kadar çıkar. Daha sonra iniş başlar 6, 5, 4 Mecidiyeye düşer o da Malumat'ın başyazarlığına geçer ve aylığı 2000 kuruşa çıkar. Yazılarına da ayrıca ücret ödenir. II.Meşrutiyet'ten sonra 2500 kuruş aylıkla Sabah'a başyazar olur. Gazetelerin başyazarları ile anıldığı ve başyazarlarından dolayı okunduğu o çağlarda yardımcı kadrolar, pek nadir bulunan muhabirler ne kazanıyordu? Bu soruya A.E.Yalman şu yanıtı veriyor:

"Gazeteciler ağır koşullu bir gece hayatına sahiptiler. Her an sürgün ya da hapis endişesi içindeydiler. Aldıkları ücretler de pek düşüktü. Aslında bu hizmeti gönüllü yapıyorlardı."

Ahmet Rasim 8.9.1921'de Vakit'te çıkan bir yazısında şöyle bir açıklama getirir:

"Gazetenin Fazla gelir getirmiş olması, fevkalade tahsisata sahip oluşu, bu maaş veya haftalık üzerinde katiyen bir tesir yapmaz, yalnız sahibini zengin ederdi. Yani imtiyaz sahipleri; gazetenin varidatını artırdıkça yazı yazanları düşünmekten daha yüksek bir mevkide bulunurlardı. Bu cihet de sırf ticari olduğu için bunlar, yani gazete imtiyaz sahipleri, muharrir ve müstahdemleri çiftliğin sağmalı hükmünde görürlerdi. İçlerinde Baba Tahir gibi ahla-

ken pek ziyade lâubali bulunanlardan muharrirleri jurnal vesaire ile tehdit ederek pir aşkına çalıştırmak rezaletini işleyenler bile bulunmuştur."

Diger bir yazısında da başyazar oluncaya kadar nasıl sıkıntılar çektiğini şöyle açıklar:

"Tercümanı Hakikat'te çalışıyordum. Gazetenin asıl başmuharriri ve amiri olan Ahmet Midhat Efendi Karantina başkâtipliğinden reisliğine geçince işlerinin çokluğu, ihtimal ki sarayın tenbih ve ihtarı üzerine matbaaya hiç gelmez olmuştu. Bu sebeple matbaasının idare işleri emektar başmürettiplerden Çerçeve Abdullah, ikinci derecede olarak imtiyaz sahibi ve Birinci Belediye Dairesi Müdürü Cevat Efendi ve üçüncü olarak da eski başmürettiplerden Nikoli'nin elindeydi. Ben ise hem başyazar vekaletinde, hem yazı işleri müdürlüğünde, hem de 8 sayfalık gazete doldurma mecburiyetinde bulunuyordum.

(…) Ahmet Midhat Efendi arada sırada yine Tercüman'a makaleler gönderiyor ve bu suretle yardım ediyordu amma 8 sayfalık bir gazete için bu yardım devede kulak kabilindendi. Beyoğlu va Avrupa gazeteleriyle ajans telgraflarının tercümeleri, Bâbıâli'den , 'Sansür'den ilham alınarak bazı yazıların yazılması, vilayet gazetlerinden yazılar seçilmesi, gelen evrak ve makalelerin okunup düzeltilmesi, Sansür'e göre çıkarılıp hale yola konulması, Cevdet Efendi'nin hergün Birinci Belediye Dairesinin başardığı işler hakkında yazılar kaleme alması, o kocaman 8 sayfanın neler ile olursa olsun dolması benim üstümde bulunuyor, ekseriya geceleri geç vakte kadar matbaada kalıyor böylece sıkıcı, zahmetli bir iş için ancak 1000 kuruş kadar bir aylık alıyordum: o da bölük pörçük! Mesela üç Mecidiye (60 kuruş) koparabilmek için bazan bir günde iki üç defa Çerçeve Abdullah'ın ikinci memuriyeti olan ve Midhat Efendi'nin öz varidatından bulunan meşhur Sırmakeş suyu depolarının bulunduğu Sirkeci kıyısına gitmek, orada Abdullah'la hırlaşmak icap ederdi."

Gazete sahibi ve başyazarını hem memuriyet hem de diğer çıkar kaynakları sağlayarak elde tutmak Osmanlı dönemi basınında. Özellikle de Abdülhamit'in saltanatında bir gelenek olmuştur. Bu sayede gazetenin iktidar aleyhinde yayın yapması engellenmiş oluyordu. Çalışan kadrolarla bir ilgi ise hiç mevcut değildi. **Hüseyin Cahit (Yalçın)** sayfası kırk paradan Fransızcadan çeviriler yaparak bu alana atılır. Asıl amacı istediği kitapları alabilmektir. 17 ciltlik Larousse ile bunun ciltlenmesinin 35 liraya mal olduğunu bunun için 3500 sayfa roman çevirmek zorunda kaldığını anılarında belirtiyor. Buna karşılık Vakit gazetesinin başyazarı

Kemalpaşazade Sait Bey'e başyazı başına bir sarı altın ödeniyordu. Aslında aynı zamanda devletin en üst düzey memurluklarında bulunuyordu: 50 altın lira ile Devlet Şurası Adliye Dairesi Başkatipliği gibi. Ama en ufak hatasında da dokuz yıl kalacağı Yemen'e sürülür.

Hüseyin Cahit önce 500 kuruş aylıkla **Tarik'**e sonra 600 kuruşla **Sabah'**a girer, tabii ki 300 kuruş aylıklı öğretmenliği devam ediyordu. **Servetifünun'**a ise **Tevfik Fikret** de dahil parasız katkıda bulunuyorlardı. En sonunda Tevfik Fikret derginin sahibi ve Abdülhamit'ten resmi destek alan Ahmet İhsan nezdinde girişimlerde bulunarak kendisi için haftada 80 kuruşluk yazarlık ödeneği sağladı ve bunu arkadaşları arasında bölüştürdü.

Saadet gazetesinde on yıl çalışan ama on para alamadığını söyleyen **Macit Çetin** makalelere ödenen paralar konusunda da şu bilgileri veriyor:

> *"Mevzuları muhtelif olan makalelere ikişer, üçer mecidiyeden fazla vermezlerdi. Hatta muharrirlerden bedava almak kurnazlığını bir dakika gözden uzak tutmazlardı. Bunun bir istisnası vardı. Gazetesinde tumturaklı cümlelerle, seçilmiş şatafatlı kelimelerle yazılmış cülusiye (Padişahın tahta çıkış yıldönümü) ve veladetiye (doğum günü) günlerini kutlayan yazılar gazete sahiplerinin en önem verdikleri ve dikkat ettikleri şeydi. Bu tür şiirler, makaleler için 2, 3 hatta 4, 5 liraya kadar hakkı tahrir (yazı ücreti) verirlerdi."*

Bu durum az farkla II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Başyazarlar milletvekili yapılmakla sistem benzer şekilde işletiliyordu. Buna karşılık yazı işleri kadrolarındaki şartlar fazla değişmemiş, sadece bazı seyyar muhabirlerin röportajları için mali destek uygulandığı görülmüştür.

1917 yılında **Mehmet Asım (Us)** ile **Ahmet Emin (Yalman) Vakit** gazetesini 250'şer lira koyup ortak olarak yayına çıkarmışlardır. İkisinin de görevi başyazarlıktı. Getirdikleri yenilik ise öykü başına değil satır hesabıyla para ödemek olmuştur. Bu dönemde de devletin işine yarayan eser verene para geliyordu. Örneğin savaş yıllarında askere cesaret verecek içerikli bir kitap siparişini *"Akından Akına"* başlıklı eseriyle karşılayan **Yusuf Ziya (Ortaç)** karşılığında Harbiye Nezareti'nden 220 lira alır. Her zamanki gibi devletin propagandasına yarayan konulara değer veriliyordu. Buna karşılık yazarlık dünyasında ancak başyazarların ka-

zandığıyla yaşayabilecek bir düzeyde itibar gördüğünü belirten "Bizim Yokuş" isimli anı kitabındaki anılarını şöylece özetleyeceğiz:

"Yazdığım yazılar ve şiirlerden Türk Yurdu'ndan ayda 1 altın, Malumat'tan 4 Mecidiye alıyordum. Yetmiyordu. İki yıldır hiç para almadan Abdullah Cevdet'in İçtihad'ına her ay yazı veriyordum. Sonunda Gidip istemeye karar verdim. Cimriliği biliniyordu. Bir gün Celal Nuri, 'Abdullah Cevdet meteliğe kurşun atar' deyince Süleyman Nazif düzeltmiş 'Hayır meteliğe göbek atar.' Karşılıklı hayli sıkıntılı konuşmalardan sonra A.Cevdet cebime şıkırtılı bir sürü para koyup beni gönderdi. 40-50 altın aldığımı sanırken bir de saydım ki iki yıllık emeğim için 23 kuruş vermiş.

Gidip kafasına atmayı tasarladım. Belki sevinecekti 23 kuruşuna kavuştuğu için. Onu sevindirmedim… O kadar parasızdım ki, sevindiremezdim de! Bizim Yokuşu o gün tanıdım biraz.

1919 başında yeni çıkacak bir gazetede gece sekreterliğine atandım. Yatağımı da dairede kurduk. Ama diğer görevliler istifa edince hem Yazı işleri Müdürlüğü hem de musahhihlik bana kaldı. Ama yemek yiyecek param yoktu. Vermiyorlar gazete çıksın kazansın o zaman diyorlardı. Bir ay sonra ben de görevi bıraktım."

Anılarında yayın dünyasının durumunu da şöyle özetliyor:

"Kitap mı? Ya ikiyüz alıcısı vardı, ya üçyüz. Dergi mi? Ya bin okuyucusu vardı, ya binbeş yüz. Gazete mi? Hüseyin Cahit'in satış rekoru kırdıran 'Molla Bey Selam Ediyor'u bile Tanin'i on bine yükseltmişti ancak.

İmzalar sayılıydı gazetelerde: Ahmet Cevdet, Ali Kemal, Diran Kelekyan, Ahmet Rasim, Mahmut Sadık, Hüseyin Cahit, Babanzade İsmail Hakkı, Celal Nuri, İsmail Müştak… Bu eski şöhretlerin içinde bir tek genç imza vardı: Tanin'e İstanbul Mektupları yazan Falih Rıfkı.

Küçücük kadroları vardı o zamanki basının: Bir başyazar, bir heyeti tahririye müdürü (Yazı işleri müdürü), bir tercüman, iki muhabir, bir de musahhih (düzeltmen). Mecmualara gelince… Ne kadrosu?... Çoğunun tek odası, tek masası, tek sandalyesi yoktu.

Ama ben yaşayacaktım, Bizim Yokuş'ta, ekmeğimi mutlaka burada kazanacaktım ben… Hemen o günlerde kendi adını verdiği bir kitabevi açan Sudi bana iki iş birden teklif etti: Çıkaracağı romanların tashihlerini yapa-

caktım, bir. Şiirlerimi basacaktı, iki.Forma başına (16 sayfaya) on kuruş verecekti tashih için. Ama sütun tashihi, sayfa tashihi, makine tashihi, üçü birden on kuruş

Bir gün Suhulet Kitabevi bir mizah dergisi çıkarmıştı, dört sahifelik Ayna. Benden yazı istediler. Hemen hemen tek başıma doldurmaya başladım Ayna'yı: Fıkra, hikaye, şiir. Bilirsiniz tatil günü Cuma idi eskiden. Perşembeleri, akşama doğru uğrar, haftalığımı alırdım… Alırdım'ı söz gelişi söylüyorum size. Almayı düşünür, almayı dener, almayı hayal ederdim. Dükkandan içeri girdim mi, sessiz bir hüzün çökerdi yüzüne. Dili tutulurdu adeta…"

Dikkati çeken geçim şartlarının artmasına koşut olarak ödenen miktarlarda sadece zirvedekiler için bir farkın belirmesidir. Peyamı Sabah'a haftada altı gün hesabıyla yazı veren **Refik Halit (Karay)** aldığı yüz yirmi liranın geçinmesine yetmediğini belirtir. 1922'de Aydede'yi çıkardığında Sultan Vahidettin'den de 200 lira yardım almıştı.

MUHBİR'İN YAŞAM KOŞULLARI

Yukardaki bölümde, Osmanlı döneminde yeteneklerini ispatlayarak başyazarlığa ve gazete yöneticiliğine erişenlerin öyküleri anlatıldı. Bu, masa başında önlerine gelen gazeteleri okuyup özetleyerek ya da tercüme ederek kaynak üretme yönteminin egemen olduğu dönemin çalışma tarzıydı. Esasen gazeteler daha çok onların üretimleriyle doldurulyordu. Oysa zamanla, gazeteye makale yazmayan sadece haber getiren kadro ihtiyacı da belirdi.

Bunlara başlangıçta *Muhbir* yani *haber veren* ismi layık görülmüştür. Ancak özellikle Abdülhamit döneminde saray hizmetinde jurnalciliğin çok yaygınlaşması bunda gazetecilerin yoğunlukla kullanılması muhbir deyiminin saygınlığını kaybetmesine yol açmış onun yerine zamanla *Muhabir* sözcüğü yaygınlaşmıştır.

Cenap Şehabettin "Evrakı Eyyam" isimli kitabında muhbirlerin önemini anlattığı oranda bizdeki eksikliğini de gündeme getirir:

"MUHBİRLER

Gazeteler ve Gazetecilik' isimli sohbetimizi okumuş olanlardan bir zat - gülümser bir az da mütehakkim– dedi ki:

- Sohbetinizden amacınızı pekiyi anlayamadım. Kusur varsa okuyucuya aittir, bizim gazetelerimiz mükemmeldir mi demek istiyorsunuz?

- En kıdemlisinin numarası henüz onlu sayı hanesini geçememiş gazeteler, mümkün mü ki, kusursuz olsun. Gazetelerimizin eksiği var, hem de pek dikkati çekecek eksikler. Ezcümle gazetelerimizde haber yok. Gündelik yayınların bir ismi de havadis varakası iken habercilik görevi pek eksik bir surette yapılıyor... Fakat bu haber azlığından dolayı yazarları azarlamaya lâyık görmemeliyiz. Dünyanın hiç bir tarafında yazarlara havadis toplatmak kimsenin hayalinden geçmemiştir. Muntazam gazetelerin tetkik ve haberdar olmakla yükümlü bir sınıf memuru vardır ki 'muhbir' derler. İşte havadis sütunlarını bunlar doldurur. Bizde maatteessüf muhbirlik sanatı hemen hemen tamamen meçhul, muhbir hemen hemen hiç yok. Böyle olduğu için havadise ait sütunlar diğer konuların uzun ikame bentlerinin hücum ve işgaline uğrarlar... Gerçekten şunu itiraf etmeliyiz, bizde Avrupa'da muhbirlerden beklenen görevleri iyice yerine getirecek muhbirler yoktur.

Muhbirleri Avrupa'da görmeli. Onlar zekaları, çalışmaları, süratleri, nüfuz etme yetenekleri itibariyle insandan ziyade bir şey, bir tür seyyaledirler (su gibi akan şey). Muhbir istediği binaya girmenin kolayını bulur. Siz kapıyı, pencereleri kapayınız, hanenin bütün girişlerini örtünüz, muhbir toz gibi hafif, tuz gibi ince olur, bir aralıktan nüfuz eder. Nasıl yol bulduğunu anlayamazsınız. Üzerine hiç bir is zerresi temas ettirmeksizin, ayakkabılarını rutubetlendirmeden su borularından geçer.

Kendisinden bir haber alabileceklerini ümit ettikleri adam nereye saklanırsa saklansın muhbirler onu bulurlar. O ağzından bir lakırdı kaçırmamak için çenelerini kilitlesin, muhbirler kendisini söyletmenin çaresini keşf ederler. Bundan başka, bir kere geçtikleri yerde neler mevcut ise hepsini görürler, hiç bir şey nazarlarından kurtulmaz, gördükleri şeylerin bütün eksiklerini ve olgunluğunu anlarlar. Onların nazarında hiçbir şey donuk ve dilsiz değildir. Onlar için bütün varlıklar konuşur. Oturduğunuz daireye bir kere baksınlar, kütüphanenizi, salonunuzu, mutfağınızı, bahçenizi, karargâhınızın iç ve dış intizamını söyletirler... Hele en ağzı sıkı hizmetçiniz onların elinde açık bir yaşam öykünüzün varakası olur.

O kadar hassas, o kadar zeki, o kadar hızlı kavrayıcılardır ki, bir ses, bir koku, bir sandalyenin vaziyeti onlar için birer bilgi kaynağıdır, sanki yalnız gözleriyle değil kulaklarıyla, burunlarıyla bütün duygu azalarıyla görürler. Onları sokakta gördüğünüz zaman adi bir geçiciden farklı bulamazsı-

nız, sanırsınız ki bir yazıcı ticarethanesine gidiyor. Bir de onların gözüyle etrafa bakınız. Kapıların, camekânların, pencerelerin gösterdiği bir hayat köşesi, biraz insaniyet vardır.

Bir araba bir ihtiyar kadına dokunsun, iki kişi gayet ehemmiyetsiz bir sebepten dolayı mini mini bir tartışma çıkarsınlar, bir nazır bir sefiri selamlasın, yağmur yağsın, yahut hava güzel olsun... Bu hadiseciklerin en küçüğünden Avrupa muhbirleri bir sütun yazı, tatlı tatlı okunabilecek bir sütun yazı çıkarırlar.

Onlar, içerisinde yaşadıkları memleketin bütün ünlülerini eserleriyle, fikirleriyle, hissiyat ve hayalleriyle tanırlar. Bir adam bir alanda biraz sivrildi mi onun Tufan devrine kadar geçmiş ecdadı, bütün hayatı, çocukluğunda tercih ettiği oyunlar, mektepteki tavırları, sınıf arkadaşlarının görüşleri, her şey sorulur, öğrenilir, yazılır. Akrabası, dostları, komşuları, hocaları ve hatta düşmanları sorgulanır ve cevaplar kayıt ve zapt olunur; bunlardan, bir gün müracaat ve yararlanılmak üzere vesikalar düzenlerler.

Vatanlarının ünlüleri, filozofları bakanları hakkında muhbirlerin gayet güvenilir fikirleri vardır; bu sayede filan meselede bakanlar kurulunun benimseyeceği mesleğin, vereceği kararın, izleyeceği hattı hareketin ne olacağını genellikle kestirirler. Tahminlerinde isabetsizlik pek nadir olarak görülür. Devletlerinin daireleri kadar sefarethaneleri de tanırlar. Filan elçi ne yer, nerelerde geziniyor, kimlerle görüşüyor, fikri nedir, muhbirler bunları bilir. Bakanlar kurulunda, sefirler meclisinde neler söyleniyor, neler düşünülüyor, karineler ile bulurlar. Papa'nın, Roçild'in, Edison'un, Togo'nun bütün ünlü kişilerin yaşam öyküleri hatırlarındadır.

Bir cinayet vukuunda olay yerine polisten önce yetişirler. Cinayetin ayrıntılarını polisten önce haber alırlar. Resmen sorgulama, araştırma yapmadıkları halde bazı kere adliyeden evvel suçluyu keşf ederler. Ma'nen zabıtaya ders verir, hâkimlere yol gösterirler. Ömürleri sokaklarda olay avı, dünyayı sorgulama, vesika toplama ile geçer.

Avrupa'da bisikletli, arabalı ve hatta otomobilli muhbirler görülür. Dolaşmalarını bir şehrin duvarlarının içiyle sınırlandırmazlar. Her hafta, Taymis, Sen, Tiber, Sepre, Neva nehirlerinden birinin kenarında dolaşırlar. Fırtınalı zamanlarda deniz kazaları yazmak için vapurlara atlar, deniz seferine çıkarlar. Savaş mevkilerine, hastalıkların yahut kıtlığın egemen olduğu şehirlere girerler. Zevkleri tehlikeden tehlikeye atlayarak, ölüm üstünde yürüyerek havadis toplamaktır.

Güçlü bir fikri terbiye almışlardır. Geniş bilgi sahibidirler. Mevcut ittifakların şartlarını, bütün antlaşmaları, kongrelerin, konferansların bütün kararlarını, devletler hukukunu, devletlerin siyasi hayatlarını gelenekleriyle hava boşluğu ilminden balistikten, kimyevi organlardan, İbni Reşid felsefesinden, Kırgız tarihinden, her şeyden az çok vukuf ve ihata ile bahis ederler.

Bulundukları noktadan kımıldamaksızın cihanın uzak bir bucağında zuhur eden olay hakkında tafsilat verebilirler. Bilgileri sayesinde örneğin Paris'te oldukları halde Martinik'de zelzele akabinde ada ahalisinin gösterdikleri feci manzarayı anlatır, genel sefalet hakkında haberler verirler. Tekzib ediniz ama onların size cevap verecek vakti yoktur. Yeni bir olaya dair taze bir silsilei havadis icat ederler. Siz 'yalan, yalan' diye haykırınız. Onlar haber vermelerinin hedefini değiştirmekten başka bir harekete lüzum his etmezler.

Avrupa'da muhbirler lakırdı, yazı, havadis makinesi haline gelmişlerdir. Onlar kadar kuvvetli bir muhbir olmak için bir edebi kuvvete, müthiş bir gözlemleme yeteneğine, geniş bir hissi görüşe malik bulunmalı. Muhbire hem kolay cereyan, hem metin ve dayanıklı bir üslup, kapsamlı bir seçme gücü yorulmak bilmez bir sevinç, sonsuz bir hayal gereklidir.

Muhbir her sabah bütün gazeteleri gözden geçirerek önemli olaylar arasında umumun en çok önem vereceği hadiseyi keşfedecek, onu izleyecek, onu tasvir, onu tafsil edecek...

Diyebilirsiniz ki: Bu kadar yetenek ve hünerliliği olan bir adam niçin muhbirliğe tenezzül eder?

Evet, bu soru bizim memleketimizde pek vardır. Çünkü aramızda muhbirlere pek yüksek makam gösteremeyiz. Fakat Avrupa'da hele İngiltere'de hiç böyle değildir. Düşününüz ki Stanley, Livingston birer muhbir idiler.

Muhbirler, ama ciddi ve gerçek muhbirler pek saygıdeğerdirler, çünkü fedakârlıkta gazete yazarlarından daha ileri varmışlardır. Düşünelim, bir muhbir nelere katlanıyor! gördüğünü, işittiğini, anladığını, bildiğini değişik haberler (Havadisi mütenevvia) yahut çeşitli hadiseler (Şuunu muhtelife) sütunlarına teslim edecek bu kalem ürünlerinin bazı ezik böcekler gibi yalnız bir günlük ömrü vardır, muhbirin yetiştirmek için koştuğu, yorulduğu, terlediği şey okuyucunun ön görüşünde ancak bir saat yaşayacak!. Çabanın semeresinin bu kadar şiddetli hızla yok olmasından üzülmemek bir olağanüstü mizaca delalet etmez mi?

Vakıa muhbirlerin bir tecellisi vardır. Kalben diyebilirler ki:

- Evet, yazdıklarımız ebediyen koleksiyonlarda gömülü kalacak... Fakat tarih biraz da o bizim parça parça yazılarımızdan oluşmaz mı?"

Osmanlı döneminin sonuna kadar basınla ilgili bütün mali sorunların, serbest piyasa dönemine giremememiş, ekonomisi henüz yerine oturmamış bir topluma özgü nitelik taşıdığını kabul gerekir. Örnek aldıkları Avrupa basını ise yüzlerce yıldan beri özel teşebbüsün sağladığı kaynaklarla yayınlanıyor ve yazar ve muhabir kadroları da bu çerçevede ayrı ayrı varlıklarını sürdürüyorlardı. Bizde ise her şey hâlâ Yazı İşleri müdürü ve Başyazarın elindeydi. **Halil Lütfü Dördüncü** muhbir olarak 1918-19'lu yıllarda başladığı mesleğinde nasıl çalıştıklarını anılarında şöyle anlatıyor:

" Birinci Cihan Savaşı bitmiş, Mütareke dönemindeyiz, İstanbul işgal altında, Anadolu harekâtından haber alınamaz bir zamandaydı. Gazete muhbirleri Marmara'dan, İzmit Körfezi'hden ve Karadeniz'den gelen vapur, motör, taka ve sair deniz vasıtalarını kollayarak haber ve havadis almağa çalışıyorlardı. Bizim için bu deniz vasıtalarının geldiğini veya geleceğini öğrenmek ve kaptan, tayfa veya yolcuların getirdikleri resmi tebliğ veya Hakimiyeti Milliye gazetesini ve hatta Ahadolu'nun muhtelif vilayetlerinde çıkan gazetelerden bulduklarımızı edinmek birinci meşgale idi. Bunun için Sirkeci'de tramvayın saptığı sokağın başında, altında birahane, üstünde kahvehane olan yerde muhbirler toplanır, oturur ve oradan Kızkulesini gözlerdik. Kızkulesi önünde İngilizlerin karakol gemisi durur, Marmara'dan, İzmit Körfezinden, Karadeniz'den gelen deniz vasıtalarını kontrol ederdi. Biz kontroldan çıkan gemilere derhal sandalla gider, haber, havadis ister ve varsa resmi tebliğ ve Anadolu gazetelerini alırdık.

Bazı tayfalar bunları para karşılığı satarlar ve bu suretle bir de havadis ticareti yaparlardı. Gazete muhbirleri bu parayı aramızda taksim ederek öderdik.Bir gün Akşam gazetesinin muhbiri rahmetli Sadettin ile Tercüman'ın muhbiri Talat Hemşehri on liraya pazarlık ettikleri bir resmi tebliğin parasını vermek için takanın bu tayfasını Akşam matbaasına götürdüler. Ali Naci Karacan parayı verdi fakat adamı odaya kilitledi. Çünkü haberi rekabet dolayısıyla Tercüman'ın koymasını istemiyordu. Zavallı Talat söylene söylene ayrılmağa mecbur oldu."

Gazetelerde başyazarların resimlerinin kullanılması doğaldı, ama muhabirlerinkine hiç rastlanmazdı. Belki de ilk kez, Temmuz 1913'de Edirne'nin Bulgarlardan kurtarılışında askeri birliklerle beraber bulunan muhabirlerin resmi "Erkânı Matbuatı Osmaniye" başlığı altında Servetifünun'un 1164. sayısında yayımlanmıştır. Sağdan sola oturanlar: Hakkı Cemil (Tanin), Hasan Bedreddin (Sabah), Falih Rıfkı Atay (Tanin); yerde oturanlar: Sabri (Tanin), Hilmi oğlu İsmail Hakkı (Tasviri Efkâr); ayakta: Macid (İkdam).

Muhbirlerin birbirini atlatma olaylarına örnek olarak da Adapazarı'nın Milli Kuvvetlerce kurtarıldığı haberi üzerindeki çekişmelerini aktarıyor. İçlerinden biri (Naşit Uluğ) gelen ek bir haberle kurtarmanın gerçekleşmediğini diğer muhbirler arasında yaymış. Herhalde diğerleri yazmazsa onları atlatmış olacaktı. Buna inanmayanlara da "Siz bilirsiniz, yazarsanız telgrafçı arkadaşımızı sürgüne yollarlar" demiş. Postanedeki İngiliz kontrolundan sıyrıldığı anlarda Ankara'dan şifreli telgraflarla haber alıp muhbirleri besleyen bu telgrafçının uzaklaştırılması en büyük kaynaklarını yok edebilecekti. Yine de hepsinin gazetesi haberi kullandı, sadece Ankara'ya muhalif olan Sabah yayınlamadı. Ama ertesi gün haber doğru çıkınca muhbir Talat görevinden atılmış.

Anılarının "Nasıl Muhbirlik Yapardım?" başlıklı kısmında mesleğin bu bölümü hakkında şu bilgileri veriyor:

"İyi bir muhbir bir gazetenin başmuharririnden daha mühim bir adamdır. Bir çok başmuharrire yazı sermayesi dahi hazırlar. Başmuharrir yazdığı herhangi yazıda yalnız bir fikri müdafaa eder o kadar. Muhbir küçük veya büyük bir çok haberi biribirinden ayrı vak'a ve hadiseleri yazar, değişik okuyucunun alakasını, dikkatini çeker. Muhbirlere bunu telkin etmek, onları sevk ve idare etmek, onları sevmek ve onlara iyi örnekler vermekle bu usul kabul olur. (…) Ben bütün gazeteleri yerli yabancı okur, aynı haberin muhtelif gazetelerdeki yazılış ve gazeteye konuş tarzını tetkik ederdim. Eksiklerimi ve diğer arkadaşlarımın buluşlarını gözden kaçırmazdım. Notlar alırdım. Benim bir muhbirlik defterim vardı. Bu defter haber ve havadis alacağım kaynaklara göre sayfalara ayrılmıştı. Nezaret, müdürlük, şirket, müessese, fabrika veya herhangi bir haber ve hadise kaynağının teşkilatı, taksimatı, nazır, müsteşar ve umum müdürleri, hususi kâtip ve hatta odacılarının isimleri yazılmış ve hangi haberlerin alınacağı ve nelerin kendilerinden öğrenileceği işaretlenmişti."

Muhbir olarak çalışmasını düzenlemiş olmasına karşılık getirdiği haberlerin gazeteye yerleştirilişinde bir rolü olmadığını, aksine yayınlanan metnin yazı işleri müdürünün değerlendirmesine bağlı kaldığını da şöyle anlatıyor:

"Yunus Nadi Yeni Gün adıyla günlük bir gazete kurmuştu (1918) Yazı işleri müdürü Yusuf Osman idi. Kemal Salih Sel ile ben de muhbirlik yapardık. Buradaki muhbirliğimizde adeta ders görür ve bu işde bilmediklerimizi öğrenirdik. Yusuf Osman gazete tekniğini, haber ve havadisi çok iyi bilir,

makale yazar, Türkçe ve Fransızcaya hakkıyla vukufu sayesinde tercümeler yapar, roman, hikaye yazar, çoğu gün dört sayfadan ibaret olan gazetenin büyük bir kısmını doldurur ve bir makine gibi intizamlı ve sürekli çalışırdı. İşte o günün en üstün gazetecisi olan bu zat bizim yazdığımız haber ve havadisi alır okur, düzeltir, başlığını koyar, sayfasını işaret eder, mürettiphaneye verirdi. Ertesi günü Kemal ile beni çağırır neşeli ve güler yüzü ile biraz da takılarak dün yazdığımız yazı ile bugün gazeteye giren tashihli şeklini bize gösterir, eksiklerini işaret eder ve iyi, kuvvetli taraflarını överdi."

Verdiği ek bilgiler arasında dikkati çeken gazetenin her şeyini yapan Yusuf Osman'ın aynı zamanda bazı liselerde Fransızca hocası olmasıdır. Yani o da sadece gazeteden aldığı aylıkla yaşayamıyor, geçimini iki kaynaktan sağlıyordu. Muhbirlikten yazı işleri müdürlüğüne ya da başyazarlığa geçemeyen Halil Lütfi, haber toplamaktaki yeteneğini bir tür haber ajansı sayılabilecek **"İstanbul Muhabiri Bürosu"** kurarak yararlanılabilir hale sokmayı denediğini de şöyle anlatıyor:

"İstanbul'un muhtelif gazetelerinde muhbirlik yapar ve Hüsnütabiat matbaasının idare işleriyle meşgul olurken bir gün hatırıma şu fikir geldi: 'Hiçbir gazeteye aylıkla bağlı olmadığıma göre, ne diye aldığım haberleri satır hesabıyla teksir ederek kopyalarını diğer gazetelere ve belli başlı taşra gazetelerine vermeyeyim.'

O günden sonra İstanbul'a ve taşraya mahsus bir tamim hazırladım ve gazetelere gönderdim. Umduğumdan fazla rağbet gördü. Gazeteler abone olmaya başladılar. Bir kişi bunları yetiştiremez oldum ve İstanbul'un muhtelif gazetelerinde çalışmış ve talebemden olan Ahmet Kadir Başçı'yı yardımcı aldım. Türkiye'de ilk defa olarak Anadolu Ajansı'ndan başka küçük mikyasta haber ve havadis dağıtan İstanbul Muhabiri bürosu oluştu."

KAYNAKÇA

Ahmed Emin, The Development of Modern Turkey as Measured by its Press, Columbia University , New York, 1914

Çapanoğlu, Münir Süleyman; Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar, 1962

Gökçepınar, Sadeddin, "Halil Lütfü Dördüncü'nün Anıları", 20.Asır'ın 19.6.1953 tarihli 45. sayısından itibaren tefrika; Müteferrika'nın Bahar 1994 tarihli 2.sayısında da yer aldı.

İskit, Server, Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Rejimleri 1943

Kabacalı, Alpay, Türkiye'de Yazarın Kazancı, Cem yay., 1981

Koloğlu, Orhan, Takvimi Vekayi, Çağdaş Gazeteciler Der. Ankara 1981

Koloğlu, Orhan, İlk Gazete ilk Polemik, Çağdaş Gazeteciler Der., Ankara 1989

Ubicini and Courteille, Etat Présent de l'Empire Ottomane, Paris 1876

Yalman, Anmet Emin, Gördüklerim Geçirdiklerim, İstanbul 2 cilt 1971

BASIN MESLEK KURULUŞU

Gazetecileri bir meslek kuruluşu, bir cemiyet içinde bir araya getirme düşüncesi ilk kez 1908'de gündeme gelmiştir. Bireysel yeteneklerine karşılık o dönem düşünürlerinin belirli fikirler çevresinde birleşme alışkanlığı yoktu. Abdülhamit rejimi biribirinden şüphelenmeyi kökleştirmişti. Bu yüzden ilk gazeteciler cemiyeti kurma girişimi de sonuç vermedi. **Millet** gazetesinin 12 Ağustos 1908 tarihli sayısındaki uyarısı temeldeki anlaşmazlığı yansıtıyordu:

"İlânı Hürriyetin üçüncü günü bir cemiyet teşkil etmek üzere Osmanlı yazarları toplandılar. Geçici bir heyete kurma görevi verildi. Ama heyet hâlâ bir şey yapmadı. Şu soruyu soruyoruz:

Cemiyet ne zaman kurulacak. Bu cemiyete olur olmaz yazanlar kabul edilecek mi? Eğitim çevrelerini jurnal edenler, bir takım gazetelerin yayınına türlü hilelerle engel olanlar, istibdat döneminde jurnalcilik sayesinde rütbe ve nişan alanlar, sütun doluları yazılarıyla sitayişte bulunanlar, casusların meşhurlarına bâlâ rütbesi verildiği zaman onları halka Devleti Âliye'nin en üst düzey ricalinden olarak tanıtmak isteyenler, gazetelerin sansüre gönderilmemesi karargir olduğu bir sırada yine sansüre prova gönderenler, hürriyetin ilânı gecesi özgürlükçü yazarlar arasında bulunmamak için sayfiyelerine kaçanlar, acaba ***Muharririni Osmaniye Cemiyeti'****ne kabul edilecekler mi?"*

Basının henüz ilkelere sahip bir meslek haline gelmek için ilk adımları atma sırasında bulunmasının yanı sıra, her dilin arkasında ayrılıkçı bir akımın var olduğu çok dilli çok çıkarcı yapı sebebiyle de arzulanan Muharririni Osmaniye Cemiyeti kurulamamıştır. Tanzimat'la yaratılmasına çalışılan İttihadı Osmani, yani çeşitli cemaatlerin Osmanlı kimliği altında birlik oluşturması fikri tamamen iflas aşamasına böylece 2. Meşrutiyet'in daha ilk günlerinde geldi.

A. E. Yalman da doktora tezinde şöyle anlatıyor:

"Halkın büyük kısmı Meşrutiyet'in ilanından bilgili olmadığı için kararın ani bir yankılanması görülmedi. Yabancı gazeteleri okumak iznine sahip olan gazeteciler daha iyi bilgi sahibiydiler. Halkı ayaklandırmak için ilk adımları attılar. Çekingen bazı sokak gösterilerinin başlamasının aleti

oldular ve gazete sahiplerini de mutluluk işareti olarak binalarını ışıklarla süslemeye zorladılar. Gece de bütün Osmanlı gazetecileri durumu ve bir 'Osmanlı Matbuat Cemiyeti' kurulmasını tartışmak için yemekte bir araya geldiler. Yeni dönemin daha birinci günü atılan bu adım, ani değişiklikle gelen değişimin doğurduğu ruh haletini ve bunun baskısının derecesini yansıtır. Daha sonra durum normale dönüşünce bir cemiyet teşkili için bir sürü girişim tekrarlandı, ancak bir tüzük taslağı hazırlanmasından öteye gidilemedi."

Aslında olaya bir başka açıdan bakmak gerekiyor. Girişimin başında **Hüseyin Cahit** gibi İttihatçı yanlısı gazeteciler vardı, sayıları sınırlıydı. Buna karşılık otuz yıldan beri Yıldız Sarayı'nın güdümünde yaşamış, başında **Ahmet Midhat** gibi bir ustanın bulunduğu büyük çoğunluğun ihtilalci kesimle tam uyuşması kolay değildi. Üstelik Abdülhamit'in tahtta kalmasını İttihatçılar da kabul etmişlerdi. Ancak bir yandan da gazetelerde Yıldız'a jurnalcilik yapmış olanlara karşı kampanya da başlatılmıştı. Önemli bir husus da, ayrılıkçı fikirleri savunan Rum ve Ermeni kökenli yazarların İttihat ve Terakki'nin Osmanlı bütünlüğünü ön planda tutan çizgisine girmeyi düşünmemeleriydi. Ayrıca Jöntürk adıyla anılan kesim içindeki Prens Sabahattin gurubunun İttihat ve Terakki'den tamamen farklı bir politika önermesiydi.

Bu karmaşa, bırakınız gazetecilerin birleşmesini aksine birbirilerine girmeleri sonucunu doğurdu. 31.Mart Olayı diye tarihe geçen 1909 Nisan'ının kanlı çatışmalarına varan tartışmalarda başrolü basın oynamıştır. Dolayısıyla "farklı görüşlere sahip basın mensuplarını bir araya getirecek" yani bir anlamda demokratik bir mantığa sahip bir cemiyetin oluşturulması o günlerde mümkün değildi. 31 Mart gerginliğini doruğa ulaştıranın İttihat ve Terakki karşıtı Serbesti yazarı **Hasan Fehmi**'nin öldürülmesi olduğu anımsanmalıdır.

1909'dan sonra gerçi basının kanunlar çerçevesinde serbest olduğu ilkesi anayasada pekiştirilir ama pratikte İttihat ve Terakki'nin baskısı kurulur, hatta 1913'te bir çok muhalif gazeteci sürgüne gönderilir, dolayısıyla bir bütünleşme bahis konusu olamaz. Daha sonra İttihatçıların başlattığı girişim hakkında 1950'lerde İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Genel Sekreterliğinin yaptığı açıklama şöyledir:

"İstanbul'da bir Matbuat Cemiyeti kurulması hareketi, 1914 yılında başlamış ve 1917 yılında da 'Osmanlı Matbuat Cemiyeti' adıyla memlekette ilk basın teşekkülü kurulmuştur. Cemiyetin ilk başkanı Sabah gazetesi başyazarı Mahmud Sadık Beydir. Cemiyet bir yıl müddetle Sabah gazetesi binasında faaliyet göstermiş, ertesi yıl Beyoğlu Taksim'de Azaryan apartımanının ikinci katına taşınmıştır. Aynı yıl, yani 1918'de yapılan umumi heyet toplantısında başkanlığa Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) seçilmiştir. 1919'da cemiyet binası, gazetelere yakın olması düşüncesiyle Bâbıâli'ye, bugünkü Türkiye Yayınevi'nin bulunduğu binaya nakletmiştir. O yıl yapılan seçimde de başkanlığa Ebüzziya Zade Velid Bey getirilmiştir."

Bu noktada anımsatmak gereken bir husus, İstanbul'un işgali yıllarında yine Rum ve Ermeni gibi kesimlerin gazetecilerinin bu kuruma üye olmaktan kaçınmalarıdır. Ayrıca Anadolu'da Milli Mücadele başlayınca İstanbul basınının içinde de tam bir kopmanın belirdiğini anımsamak gerekiyor. Ankara'ya destek verenlere İttihatçı damgası vurulması tutkusu büyük zafere kadar sürmüştür. Buna karşılık İstanbul basının 7/10'u Ankara'yı açıkça destekliyordu. Cemiyetin sadece başyazarlar cemiyeti niteliği taşımasını tutarlı bulmayanların daha sonraki girişimleri şöyledir:

"1921'de mürettiplerin de katıldığı muhabirler ve muharrirler, bir Gazeteciler Cemiyeti kurmuşlar, Matbuat Cemiyeti sadece patronların katıldığı bir birlik mahiyetini almıştır. Bu bölünmeyi doğru bulmayan Hakkı Tarık Bey (Us) iki tarafı birleştiren bir şekil buldu ve "Osmanlı' kelimesini atarak 'Matbuat Cemiyeti' adı altında iki teşekkülü birkaç ay sonra birleştirmeye muvaffak oldu. Bu teşekkülün başkanlığına Ebüzziya Zade Velid Bey getirildi ve iki umumi kâtiplik ihdas edildi. Umumi kâtipliklerden birine gazete sahiplerini temsilen Babanzade Şükrü Bey (Baban), çalışanları temsilen de Hakkı Tarık Bey seçildi. Cemiyet'in 1922-23 kongresinde başkanlığı Uşakizade Halid Ziya Bey (Uşaklıgil) almış ve Bâbıâli'deki Donanma Cemiyeti binası Matbuat Cemiyeti'ne tahsis edilmiştir."

Cumhuriyet döneminde cemiyet'in başına Türk sözcüğünün eklenmesiyle "Türk Matbuat Cemiyeti" belirmiş ve tek parti döneminde ülkedeki bütün basın mensuplarını bağlı sayan bir nitelik kazanmıştır. 1938'de de **"Türk Basın Birliği"** onun yerini almıştır. Çok partili sisteme geçilmesinin arkasından 1946'da kurulan **"Gazeteciler Cemiyeti"** ile demokratik yapılı bir meslek kurumu belirmiş oldu. Daha sonra **"Tür-**

kiye Gazeteciler Cemiyeti" adını almıştır. Basın Birliği de varlığını sürdürmektedir.

Bu vesile ile Gazetecilik mesleğinde bir sosyal kurumlaşma düşüncesinin başlangıcından 80 yıl sonra fark edilmiş olmasına bakarak, tarihine yöneliş konusunda da kısa bir açıklamayı yararlı görüyoruz. Takvimi Vakayi'nin sunuş yazısında gazetenin, vakayinüvisliğin, yani "zamanın hadiselerini anında kaydetme ama yıllarca sonra açıklama" geleneğinin güncelleştirilmesi ve topluma da açıklanması şeklinde sunulduğunu belirtmiştik. "Bizim gazeteciliğimizin bu işlevi yerine getirmekte ne derece başarılı olduğu konusunda bilimsel, tarihi araştırma yapma gereksinmesi ne zaman duyulmuştur?" sorusu akla geliyor.

Osmanlı toplumunda gazeteler başlar başlamaz Avrupalı Oriyantalistlerin bunları yakından izlediğini görüyoruz. 1830'lu yıllarda Fransızların **Journal Asiatique'**inde, İtalyanların **Annali Universali** ya da **Giornale Privilegiata di Venezia** gibi yayınlarında bizim gazetelerin içerikleri aktarıldığı gibi yorumlar da yapılmıştır. **Ubicini, Englehardt** gibi 1850-70'in tarih yazarlarının eserlerinde, Hele Abdülhamid döneminde **Fesch** ya da **P.Risal** gibi araştırmacıların kitaplarında basınımızın geçmişi hakkında bilgilere, tahlillere rastlanır. Hele 1907'de yayına giren Fransızların **Revue du Monde Musulman**'ı sadece Osmanlı değil, Arap, İran, Orta Asya, Hint basınlarını da çok yakından izleyip en sağlıklı bilgileri ve geçmişe ait değerlendirmeleri aktarmışlardır. Doğu ile ilgili diğer konularda olduğu gibi bu alanda da Oriyantalistlerin bizi bizden iyi tanıma çabası içine girdikleri görülür.

1950-60'ların ürünü olan İstanbul Ansiklopedisi'nin Hem yayıncısı hem de neredeyse tek yazarı diyebileceğimiz **Reşat Ekrem Koçu** bu konuda "gazete" maddesinde şöyle yazar:

> *"İstanbul'da, dolayısı ile Türkiye'de bir serbest meslek olarak gazetecilik, yüzüncü yılını idrak etmiş bulunmaktadır. Gazete matbaaları en iptidai halinden zamanımızın en kudretli seviyesine ulaşmıştır. İstanbul'da hazırlanıp da aynı günde Ankara, Adana ve İzmir gibi büyük şehirlerimizdeki özel matbaalarında basılan İstanbul gazeteleri vardır (…) Toplum hayatının her yolunda olduğu gibi, gazetecilikte de mağdur olmuş büyük kıymetler ve uydurma şönretler bulunacaktır. Onlar da hakiki yerlerini*

bir gün elbet ki yazılacak olan bir Basın Tarihinde alacaklardır. Bu tarih zamanımızda henüz yazılmış değildir. Zor işdir ve yakın geçmişin basın aleminde zengin görgüleri ve hatıraları olan simalar yavaş yavaş azaldıkça daha da güçleşecektir.

Bir örnek kaydetmek isteriz. Geçen yüzyılın içinde İstanbul basınında pek çok yazar takma isimler kullanmışdır, eski deyimi ile 'Müstear isim'. Gazete ve mecmua koleksiyonlarında o isimlerden birinin hangi yazara ait olduğunu bilecek kimse çıkmayacaktır. Münir Süleyman Çapanoğlu, çalışamayacak hale gelinceye kadar büyük emekler sarfı ile 'İstanbul Basınında Müstear İsimler' adı ile bir lügatçe hazırlamıştır ve bir kitap halinde bastırmak imkanını bulamamıştır. Aslında ise o lügatçe İstanbul Basın Tarihinen bir önemli faslından ibarettir.

Büyük yazar Ahmed Rasim, İstanbul basın hayatını köşe köşe aydınlatan çok kıymetli hatıralar bırakmakla beraber bir basın tarihini yazamadığının üzüntüsünü duymuş ve "Muharrir bu ya.." isimli eserinde bu üzüntüsünü "elimizde gazeteciliğimizin kısa bir tarihi bile yok, bundan sonra şayanı teessüfdür ki böyle bir tarihi vücuda getirmek adeta imkansız olacaktır" diye belirtmiştir.

Ebüzziya Tevfik Bey 1873-74 arasında yayınladığı bir yıllıkda (Hadika Salnamesi) "Türk gazetelerinin Tercümanı Ahvali" başlığı ile 23 sayfalık bir makale yayınlamıştır. Türk basın tarihinin yazılması yolunda atılmış ilk adımdır. (…Ansiklopedimiz binlerce sayfasına dağılmış yazılarla bu alanda mevcut eksiği tamamlamaya çalışmaktadır) . Server İskit'in "Türkiye'de Matbuat Rejimleri", "Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine bir Bakış", "Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları " ve "Tercümanı Ahval ve Agâh Efendi" isimli eserleri büyük himmet eserleridir."

STUDIES IN HISTORY, ECONOMICS AND PUBLIC LAW

EDITED BY THE FACULTY OF POLITICAL SCIENCE
OF COLUMBIA UNIVERSITY

Volume LIX] [Number 1

Whole Number 142

THE DEVELOPMENT OF MODERN TURKEY AS MEASURED BY ITS PRESS

BY

AHMED EMIN, Ph.D.,

New York
COLUMBIA UNIVERSITY
LONGMANS, GREEN & CO., AGENTS
LONDON: P. S. KING & SON
1914

Basın tarihimiz üzerindeki ilk bilimsel çalışma: Ahmet Emin (Yalman)'ın 1914'te Columbia Üniversitesince yayınlanan doktora tezi (üstte); Abdullah Zühtü de (1869-1925) basın yaşamındaki izlenimlerini 1896'da Rehgüzarı Matbuatta adlı eserinde ilk yayımlayanlardandır.

Bunlara, 1910'lu yıllarda Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası'nda

çıkan yazılarla, Selim Nüzhet Gerçek'in "Türk Gazeteciliği"(1931), Mustafa Nihad'ın "Yüz Senelik Gazeteciliğimiz" (Ayın Tarihi no.46/47, Ocak/Şubat 1928) gibi çalışmaları ekleyebiliriz. Yine de Koçu'nun yargısına katılıyor ve 1960'ların başında bu konuda çaba sarfedenlerin emeklerini büyük saygıyla anmakla birlikte, yakın zamana kadar tam bir basın tarihinin yazılmamış olduğunu da kabul ediyoruz. Buna karşılık aradan geçen yarım yüzyıllık sürede büyük ilerleme kaydedildiğini de kabul ediyoruz. Artık eskisi gibi Osmanlı basınını 1860 ya da 1831'de başlatmak alışkanlığı sona erdi, 1828'de Mısır'da çıkan ilk Türkçe-Arapça gazete ile başladığı kabul ediliyor. Aynı zamanda Osmanlı topraklarında ilk sürekli yayın olan 1821'de İzmir'de çıkan Fransızca gazetelerin önemleri de red edilmiyor.

Ancak Osmanlı dönemi basınını sadece Türkçe yayınları ele alarak değerlendirmek asla yeterli değildir. Başta İstanbul, Osmanlı Devleti iki düzüneye yakın dilde yayının çıktığı bir ülkeydi. Bunların hepsinin dikkate alınması gerekli. Osmanlı arşivinde henüz girilmemiş çok belge bulunduğu gibi, nezaretlerin ya da vilayetlerin yıllıkları olan Salnamelerle, gazete ve dergilerin Nevsal'lerinin de tam incelenmesi gereklidir. Bunun yanı sıra fikir tarihimizde önemli yeri bulunan Tuna gazetesi gibi bütün vilayet gazetelerinin de yayınların tam içeriğiyle değerlendirilmesine yönelinmelidir.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

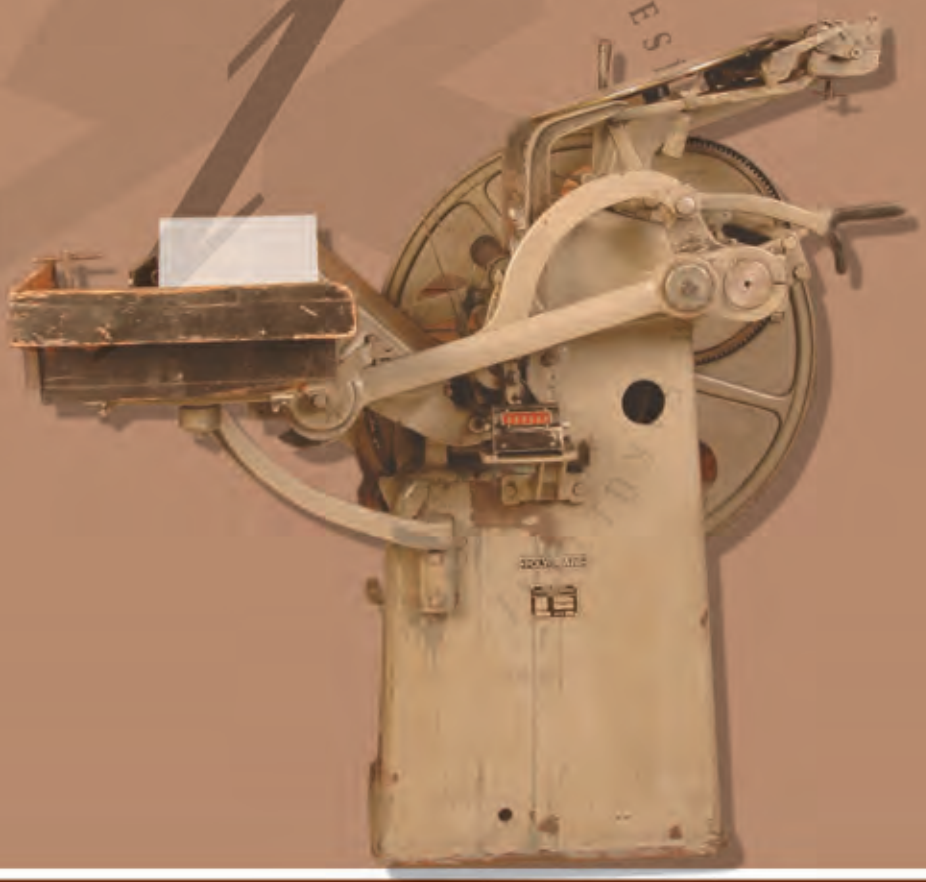

60.yıl

İletişim Fakültesi 60. Yıl Yayınları 2010

www.istanbul.edu.tr/iletisim